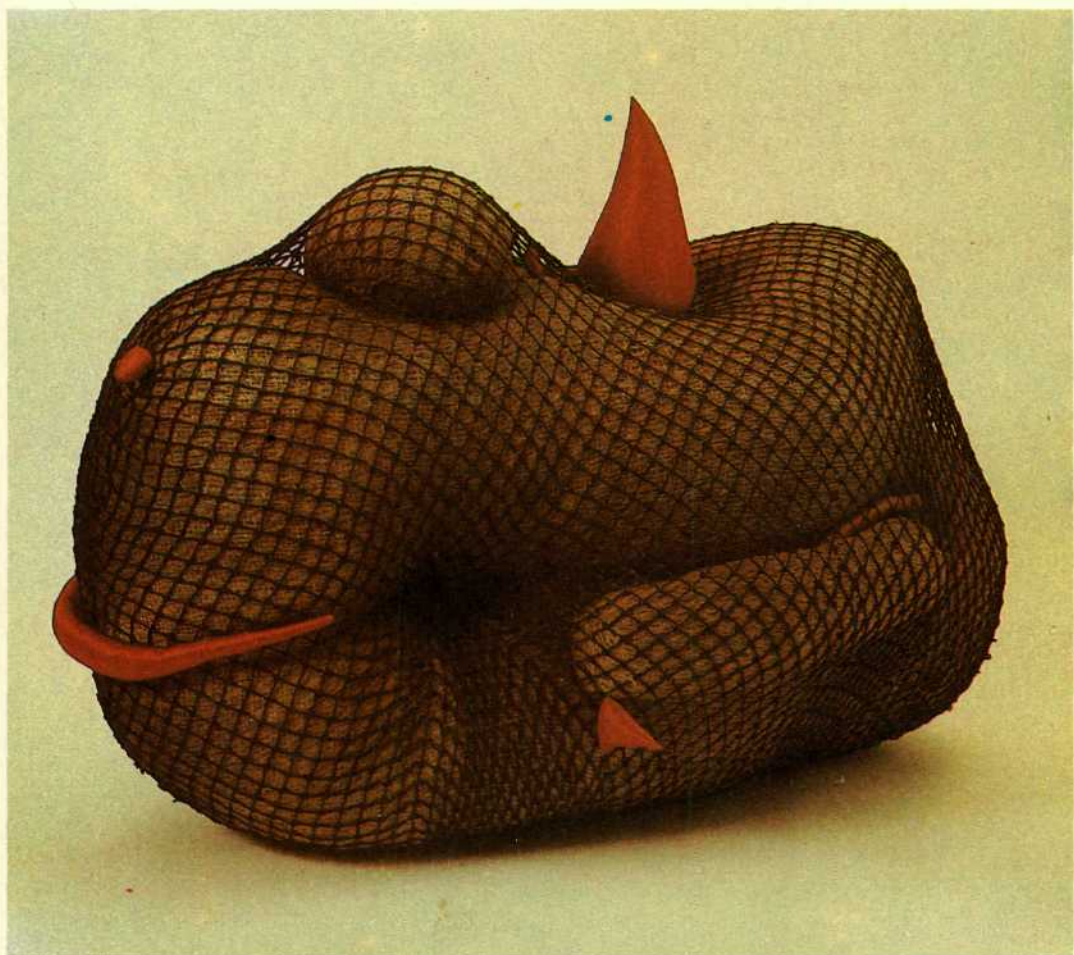

Vikerkaar

8/1989

Peeter Sauteri jutt «Kunagi ammu»; Ado Lintropi, Jaan Paavle, Ringo Ringvee jt luulet; Indrek Pajumaa Uku Masingust ja keelelise relatiivsuse hüpoteesist; Vladimir Abarinov: mis toimus kohtupalee kuluaarides Nürnbergi protsessil?; Kalev Kesküla ajakirjast «Looming» parteitsensuuri nõrkemise aegu; Arvo Valton «Eestlastest»

Vikerkaar

ELKNÜ Keskkomitee ja Eesti Kirjanike Liidu ilukirjanduslik ja ühiskondlik- poliitiline ajakiri. Ilmub alates 1986. a juulist. 4. aastakäik

August 1989. Nr 8

Sisukord

- Pedro Krusten 1
Peeter Sauter *Kunagi ammu* 2
Rein Tigane *Valikuvõimalus* 16
Lasnamäel 20
Aado Lintrop *Luulet* 22
Jaan Paavle *Luulet* 24
Andrus Laansalu *Luulet* 26
Anne Tärnpu *Luulet* 28
Ringo Ringvee *Luulet* 30
Tiina Pikamäe *Skulptor Anu Pöder* 31
Arne Merilai *Marie Underi «Õnnevarjutus» — siseruumist arhitektuuriri* II 33
Indrek Pajumaa *Uku Masingu ja keelelise relatiivsuse hüpotees* 44
Vladimir Abarinov *Kohtupalee kuluaarides* 50
Hannes Walter *Eesti Vabadussõda 1918—1920 IV* 59
Arvo Valton *Eestlastest* 66
Elav ajalugu
Muza Raskolnikova 71
Vaatenurk
Kalev Kesküla *Parteitsensuuri nõrkemise aegne ENSV Kirjanike Liidu ajakirja viimane aastakäik* 83
Karl Martin Sinijärv *Sõbralik Lyhiohe ehk mis sellest sai* 86
Sulno Taunist *Hebla lemmekupik* 87
Kaleidoskoop
Hannes Varblane *Rush to die* 88
Foorum
Linnar Priimägi *Mütoloogiast ajalocni* 90
Tiit Kuusemaa *Müütilisest kristlusest & Kaplinskist* 91
Mart Laari ümber 93

Kujundus: Jüri Kaarma

Fotograafid: Margus Haavamägi ja Kalju Jõul.

Esikaanel: Anu Pöder. «Kompositsioon võrguga». 1983.

Tagakaanel: Anu Pöder. «Kompositsioon nööriaga». 1983.

PEDRO KRUSTEN

Lahkub pikkamööda suvi,
Aeg see lendab nagu tuvi,
Kannab ära rannalt kära,
Ujujad ja päikse sära.

Pirita on varsti tühi.
Elu vooris linna rühib,
Rahvast kino jälle kisub,
Soojas ruumis istu' isu,
Endamisi nauti' filmi,
Tuimaks väsitada silmi.

Tuleb talv ja jäised tuuled,
Siis ma lambi valgel kuulen
Enda Liisi hääle kõla,
Näen ta valget pehmet öla. . .
Siis on tema mulle päike,
Oma soojusega väike
Rõõmsaks teeb mu toa ja hinge.

(«Rahvaleht» 17. VIII 1933, nr 96)

PEETER SAUTER

KUNAGI AMMU

Mida me tegime, kui nad tulid? Kas ma vaidlesin parajasti Toomasega? Vaidlesin tuliselt, üle laua kummardunud, pika tuhaga sigaret näpus, aeg-ajalt ruumi tehes, et Raivo saaks veini valada, ja veiniklaasi siis kätte võttes ja vaidluse sisse rüübates. Või oli see. . . või pidasin ma parajasti. . . Vaikushetk see ei olnud, sest ma mäletan, et märkasin äkki neid laua kõrval seismas. Milline mõnus nägemine. Andres seisis laua kõrval, aga tema ja see teine tüdruk pisut tagapool. Oi kui hea meel oli Andrest üle hulga aja näha. Tüdrukuid ma ei tundnud, ka teised poisid ei tundnud, aga nad võeti vastu suurima rõõmuga. Ma olin sõiduvees ja lobisesin palju, käigu pealt veini valades ja juues ja juurde tellides, sigarette süüdates, daamidele tuld pakkudes, Andresele aeg-ajalt lustiga tõsiselt silma vaadates. Kuni. . . kuni vist selleni, et ma nägin tema vaikimist ja naeratamist, aga võib-olla ta ei naeratanudki, sest tema puhul polnud naeratus midagi, mis meelde jäänuks, sest nangunii oli kogu aeg kohal Suur Tema ja kas ta siis naeratas või vaatas niisama tõsise rahuliku pilguga, see polnudki tähtis.

Arvatavasti muutusin ma aegamisi väga tõsiseks ja viisakaks ja vahtisin muudkui tema poole ja ma ei mäleta, kas ma tundsin end ka veidi lapsikuna kõige selle endise loba pärast, aga küllap ei tulnud selle peale, sest tema pilgus ei olnud üleolekut ega kõrvaltvaatamist. Ta vaatas kogu aeg lihtsalt nagu vastu võttes, ei hinnanud. Või siiski. Ei, tegelikult siiski. Aga sellest sai alles hiljem aru. Ja ta etteheidet, ta hinnangud ei olnud mitte pilgus, need polnud isegi ta mõtetes, vaid lihtsalt ta kohalolemises. Jah, mäletan, ettekandja ütles talle kuidagi väga pahasti, ta jäi vait ja oli tõsine, ta pilgus, sõnades, mõtetes ei olnud etteheidet, ainult kohmetus, kohmetus mitte enda pärast, aga sellepärast, et keegi kuskil kellelegi halvasti ütles. Aga fotos sellest hetkest oleks etteheidet. Või ei oleks ka. Või oleks seal etteheidete sellele, kes tunneb end milleski süüdi olevat.

Ma pakkusin talle suitsu, ta ei suitsetanud ja kohe tundus mulle mu enda kirglik järjestikune suitsetamine tühine, mõttetu, tarbetu. Ega ma suitsu ei kustutanud. Ei. Arvatavasti koristasin ma küünarnukid laualt ja püüdsin istuda võimalikult tagasihoidlikult, märkamatuult.

Kallutasin pead ja puhusin tuhakübemed laualt, samas kohkudes selle liigutuse kunstlikkusest, sest sekund enne kui puhusin, mõtlesin, nüüd puhun tuhakübemed laualt. Peas surises ja mõtted läksid aeglaseks.

Mis see nüüd siis on. See on midagi, tont teab mis, kas see ongi see, mis pidi tulema. Ei, ma küll ei tea. KES TA ON?

«Andres, sa ei ole oma sõbratare tutvustanud.»

Andres rääkis Toomasega.

«Minu nimi on Olav,» pöördusin ma teise tüdruku poole. See ütles oma nime.

«Marje,» ütles tema.

Istusin, vaikisin. Tõusin, läksin alla. Tõmbasin märgade kätega üle näo, vaatasin peeglisse.

Kõik, muud ei tulegi, see see on, kogu eluks, ah selleni ma siis pidingi, ei, ei, mis jama see on, ah see on siis see nägu, imelik, ma nagu teaks teda, miks ta mind nii imelikult vaatab, et mina teda vaatan, kuidas ma teda vaatasin, kas mu pilgus oli mingi mõte.

Märkasin peeglis oma nägu, enne vaatasin silmadesse, nüüd märkasin peeglisse vahtivat nägu, üle näo venis naeratus, siis läks ilme jälle tõsiseks. Puhkesin naerma, ilma hääleta, nägu tõsine, suu kinni. Kuivatasin käsi, naersin, mingi jutt jooksis mu sees, mingi enesevaigistus.

Toetusin kraanikausi äärele.

Ei, ma olen vist vintis, võib-olla mõtlen selle kõik absoluutselt välja, võib-olla pole mitte midagi. Ei, kuidas ta nägu, nägu on tal selline, mitte inimese oma. Tema oma. Miks ta tuli kohvikusse, kas ta käib kohvikus? Või pidi see nii olema. Miks see pidi nii olema, et ma teda ühel juhulikul päeval kohtan, täiesti juhulikul päeval oma elus kohtan ma teda, elan nii kaua, nüüd äkki kohtan. Ei, ma ei tea.

Kõndisin jalga jala ette pannes kiiresti seinast seinani, mõõtsin kõik ruumi küljed ära, hakkasin nimetissõrme ja põidlaga kõiki asju mõõtma. Kraanikausi juures jäin äkki seisma ja puhkesin naerma. Vaatasin peeglisse ja naersin täie häälega. Siis peatusin, hingasin sügavalt sisse ja laulsin täiesti tõsiselt: «Ütle, millal tuled sa, ütle. . .» Puhkesin jälle peeglisse vahtides naerma. Aga kohe olin uuesti tõsine, kummardusin, võtsin vett suhu. Vett suus loksutades jäin nagu mõttesse, vahtisin tuimalt enda ette, tegelikult midagi mõtlemata. Sülitasin vee kraanikaussi, keerasin kraani kinni, katsusin märja külma käega oma nägu. «Palavik,» ütlesin ma valju häälega.

Kuivatasin käsi. Järsku tuli mõte: ta on läinud. Just praegu paneb ta palitut selga, ta on all fuajees ja läheb kohe uksest välja. «Kas ma kiirustan,» mõtlesin või tundsin. «Ei, ei, ma ei kiirusta. Kõik läheb nagu läheb. Ta on seal või on läinud.» «Noh ja siis,» ütlesin valjusti.

Läksin üles tagasi. Trepil tulid mulle need tüdrukud vastu.

«Te lähete juba ära.»

«Jah, me peame minema.» Mida ma pidin ütlema.

«Jääge veel.»

«Ei, me peame minema.» Mida oli mul öelda.

«Nägemiseni.»

«Head õhtut, head õhtut,» ütlesid nad mõlemad.

Ma läksin üles. Head õhtut, head õhtut. Olin järsku märksa kainem. Ega ma ennegi purjus olnud, aga nüüd olin üsna rahulik, aeglane.

Lauas ütlesin, et mulle enam ei valataks, aga kui teised peale käisid, jõin siiski. Jõin, aga see ei mõjunud enam.

Sain Andreselt ta telefoni. Helistasin, endal süda tagumas, rääki-

sin, tal oli meeles küll, kutsusin linna, ta tuli. Aga mitte sellepärast, et ta minuga mingit sidet tundnuks. Ta tuli lihtsalt niisama. Võib-olla olid ta päevad liiga tühjad. Usun, et mitte sellepärast, miks tüdrukud muidu tulevad, et lihtsalt meeldib, kui ümber keereldakse. Minu käitumises temaga vaheldus ülim tagasihoidlikkus ülima nahaalsusega; vaikne, viisakas ja sõbralik ei osanud ma olla. Käisime kinos, tema vaatas filmi, mina istusin ja põlesin ta kõrval, mõtlesin ainult temast, nägu hõõgumas, mul oli vist palavik. Seekord ei söandanud ma isegi küünarnukki ta vastu suruda. Käisime tänavatel, tema pisut igavledes, jah, niisama vaikne, korralik, minul suured segased soovid sees, ma olin kas täiesti vait või lobisesin irooniliselt ja eneseirooniliselt. Hüplikult kord ühest, kord teisest rääkides. Ta kuulas ja nagu mõtles midagi muud.

Kodus, üksi, mõtisklesin endiselt, et ta on ebaharilik, et meie kohtumises on mingite jõudude kohtumine, et see on kuidagi tähendusega, pole ainult meie asi, keegi on selle korraldanud, see on mingi absoluutne liikumine. Igatahes kõige sügavam ja tõelisem minu elus. Jõud ja tähendus tuli nagu kuskilt väljastpoolt mind. Võttis mu enda alla. Mõtlesin, et olen nagu mingite jõudude tööriist, millegipärast ütlesin endale: maailmajõudude tööriist. «Mis on siis minu osa,» küsisin. «Kas mina pean midagi tegema, midagi tahtma, püüdma teha või läheb kõik nagu läheb.» Ja ma ei leidnud sellele vastust. Temaga koos olles ma nii ei mõelnud. Siis toimus mingi mäng, temal nagu ajaviiteks, minul üha suurema ja suurema kibedusega, kui tundsin, et tal minust midagi pole. Ta ei tundnudki midagi, ometi näis mind ülihästi mõistvat, mul oli tunne, et ta mõistab mind paremini ja tunneb mind paremini kui ma ise, kui ta oma rahuliku pilguga mind vaatas. Silmad minu poole, vaatas ta mind ja samal ajal nagu must üle või must läbi.

Ta nimi ei tundunud mulle eriline. Tundus, nagu see nimi olnuks varjunimi, kaitse, mask, mis on temale pandud, et keegi ta jumalikku olemust ja mingit missiooni, mis temasse pandud, ei aimaks. Võib-olla sünnitab ta mingi uue kristuse, mõtlesin ma, kui lõputute mõtete kerimine juba täiesti absurdseks ja tobedaks oli muutunud. Ja siis tuli pähe: Marje, Marje, Maarja peaks ta nimi olema, aga on Marje, et keegi aru ei saaks, kes ta on.

Seekord olin tema juures. Ta ei tahtnud mind hästi külla lasta, aga lõpuks ütles telefonis: «No tule siis meile.» Ma ei luninud ennast tema poole, aga tahtsin küll väga, mida ma tahtsin, ei tea, ei rääkinud ka sellest, et tahtsin, aga seda oli tunda. Ma arvan, et ta ei viitsinud välja tulla ja ütles siis: «Noh, hea küll, tule siis veidiks ajaks meile.» Ma läksin, tal ei olnud kedagi kodus, me istusime köögis, kus talle paistis millegipärast meeldivat; või ei tahtnud ta mind lihtsalt elutuppa või oma tuppa viia, et me oleksime köögis, sest seal on kõik tavalisem ja ta saab olla argine ja mina ei hakka suuri sõnu rääkima. Ja ma ei hakanudki. Istusin kõrgete jalgadega taburetil väikese valge köögi-

laua taga ja mu silmad liikusid kogu aeg temale ja siis jälle ära ja tema leidis igasuguseid tegevusi ja argiseid asju rääkida ja veidi vältis mu pilku, ei häbenenud, ei vältinud enda tunnete pärast, aga ilmselt millegi pärast minu pilgus. Tundsin kogu aeg, et peaksin rääkima Tähtsast Asjast ja tahtsin kogu aeg sellest rääkima hakata, aga ei saanud, sest tajusin ette, et temas ei olnuks vastust sellele jutule, mis mina räägiksin, neile tunnetele, mõtetele, Küsimustele. Suurtele Küsimustele ja Teadmatusele, MIS SEE ON, MIS MEIE VAHELE ON TEK-KINUD, see pole inimlik, see on midagi muud, millega me seoses oleme, kust see pärit on, mida see tahab, kuhu see läheb, mis meist selle minemise sees saab. Ma mõtlesin: kas ta ei tunne siis nii; ometi näis, et ta pidi juba ilma minu rääkimatagi mu mõtteid teadma ja et ta nagu vältis neist rääkimist, sest millegipärast ei tohtinud kõigest sellest rääkida. Püüdsin siis kergelt rääkida ja nalja teha, aga naljade peale ei naernud ei tema ega mina, ta ainult naeratas, mõtlesin: ta naerab mu olekut ja naljategemist. Meie olemisse tulid pikad rasked vaikused, aeg venis, ma olin paanikas — millest rääkida, mida teha, tema ei teinud enam võileibu ega teed, istus ainult vaikselt ja vaatas aknast välja või köögiseina. Ei tea, kui kaua see kestis. Ei olnud enam mingit põhjust seal olla, tahtsin midagi, mida, ei teadnud isegi, väikesi tegevusi teha ei osanud, siis ütlesin endale: noh nii, olgu nagu on, nüüd tuleb minna, kui ei ole, siis ärgu olgu, või noh, ükskõik, aga pole vaja siin enam istuda. Aga kohe püsti siiski ei tõusnud. Ütlesin selliseid asju endale mitu korda, enne kui sain püsti tõustud ja öeldud: «Noh, ma lähen siis.»

Panin ennast riidesse, seda oli ebamugav teha, sest tema seisis kõõgiuksel ja vaatas mind riietumas. Siis jätsin hästi kergelt ja neutraalselt ja nii rõõmsameelselt, kui suutsin, hüvasti. Sundisin ennast talle otsa vaadates naeratama, ise tundsin külmavärinaid ja pidin jõuga hoidma, et mitte avalikult väriseda. «Noh, ma lähen siis, nägemiseni,» ütlesin ja pöördusin ringi. «Oota, kuhu sa lähed, üks on ju kinni, ma teen sulle ukse lahti.» Ta võttis nagist võtme ja keeras välisukse lahti. «Ah jaa, muidugi,» rääkisin mina sel ajal. «Ma olen ikka. . . ma ei tea, unustasin hoopis ära,» rääkisin talle järele minnes ja tundsin: mida sa räägid mõttetut juttu, ole parem wait. Jäin wait. Ta lükkas ukse lahti ja jäi kõrvale seisma. Astusin üle ukse välja ja ei saanud muidu, kui jäin jälle seisma, pöörasin ringi ja olin wait. Marje näppis võtit ukse sees ja mulle tundus, et temas oli nagu vaoshoitud pahameelt. Ütlesin millegipärast vaikselt: «Ära ole pahane minu peale.» «Ma ei ole pahane,» ütles Marje järsult, pea-aegu kurjalt. See ei olnud üldse tema moodi. Taevas küll, ma ju teadsin seda tegelikult, milleks oli mul vaja nii öelda, jälle vaja rääkida. Selge, et tal oli vilets tuju. Ta seisis, hoidis ust lahti ja ütles: «Noh, mine nüüd.» Ta ei saanud ust enne kinni tõmmata. «Jah, juba lähen,» ütlesin ja naeratasin. Samas ehmatasin oma näo tõsiseks, Marje näol polnud naeruvinetki. Seisime veel mõne hetke. «Noh, pane üks kinni,» ütlesin ma. «Sina mine enne,»

ütles Marje. Olin minemas, aga mindud ei saanud. Tundsin: kohe, kohe lähen, juba lähen, juba lähen. Seisin paigal. Siis tõmbas Marje ukse pauguga kinni. Värava juures arvasin millegipärast, et ta vaatab mulle järele, aga tagasi ma ei vaadanud.

Üle tee tema maja vastas oli park või mets. Ma läksin mööda tänavat veidi edasi ja siis, kui ta mind enam näha ei võinud (aga kui hästi vaadakuks, siis ehk oleks ka näinud), pöördusin metsa, läksin natuke metsa sisse ja seisin ühe puu juurde. Seisin ja ootasin, isegi ei teadnud, mida. Toetasin selja vastu puud ja ootasin. Võib-olla ma ei seisnudki väga kaua, aga aeg venis pikalt. Tahtsin tagasi minna, aga teadsin, et see oleks jälle uue viletsuse toonud, mida mul olnuks öelda, mitte midagi. Ootasin, ei mõtelnud, jalad väsisid ära ja ma istusin puu kõrvale maha. Hakkas hämaramaks minema. Siis mõtlesin, et istuks seal terve öö, aga kui see mõte oli olnud ja hakkas juba kindlaks plaaniks muutuma, tundsin, et tegelikult tahaks ju ära koju minna. Oli külm ja ma olin veidi väsinud. Sealt, kus ma istusin, nägi tänavat ja ma olin nagu oodanud, et äkki ta tuleb mulle järele. Kui aega oli juba rohkem möödas, olin oodanud, et äkki läheb ta niisama välja. Hämarlus, ootasin juba kauem, kui tunne sees, olin juba teadlikult oodanud, teadlikult kannatanud. Tõusin üles, lõin püksitagumiku puhtaks ja läksin kaks tänavat edasi, kust marsad mööda sõitsid (mitu marsat pööras vahepeal sellest tänavast sisse ja ma olin neid jälginud). Astusin, külmast lõdisedes, käed küünarnukist sirgetena püksitaskutes, tänavanurgani ega tundnud Marje vastu enam õieti mitte midagi. Aga kui koju jõudsin, tuli raskuse vaim tagasi. Istusin kogu järelejäänud õhtu köögis teetassi juures ja tundsin südames raskust. «Mis sul on,» küsis ema vaikselt. «Mitte midagi, jäta mind rahule.» Magamaminek tundus täiesti mõttetu, und ei olnud. Loivasin läbi korteri ja tulin jälle kööki tagasi. Läksin võtsin endale raamatu ette ja hakkasin hooletult ja ükskõikselt lugema. See oli «Kolm musketäri». Lugesin kaua, umbes kella kolmeni. Siis mõtlesin kuidagi, et peaks nagu ikka voodisse minema. Tundsin, et ei kõlba öö läbi üleval olla. Mida siin ikka pingutada ja armunut mängida. Nüüd oli juba veidi und ka. Tuba tundus liiga palav, tegin akna paokile ja ronisin voodisse. Varsti jäin magama. Hommikul ärkasin vara.

Tegin otsuse, et kõik, lõpetan need naeruväärsused ära, enam ei helista talle, ei käi tema juures. Ta ei pea sest midagi. Tema arust on see lollus. Järelikult ongi see mõttetus. Istusin päevad läbi kodus, aga kui poisid helistasid ja peale käisid, siis läksin välja ka. Aga seal kellegi pool või kohvikus ei teinud ma midagi, peaaegu ei rääkinudki, istusin nurgas ja naeratasin. Algul imestasin, et keegi ei saanud aru, mis minuga oli. Ja istusin oma nukruses hulpides. Siis hakati saama, poetati teravmeelseid märkusi, kuigi keegi ei teadnud, et Marje. Mäletan vastikusega, et see mulle meeldis, et minu üle nalja visati. Siiski teadsin, et see oli tobe, ja püüdsin rohkem igapäevane olla. Aga kui mind ei vaadatud, istusin jälle tuimalt niisama ja nii oli päris hea istuda

ja kõike vaadata. Ühel õhtul tulime millegipärast «Moskvast» üles Tõnismäele, Raivo läks helistama, tal oli tingimata vaja helistada. Automaat ei töötanud. Ta peksis telefoniputkat jalgadega, proovis toru küljest ära tõmmata, aga see ei tulnud. Mulle tuli äkki pähe, et nägin just maja ääres maas raudtoru. Ma ei öelnud midagi, jooksin tagasi ja tõin selle toru. Raivo oli putkast välja tulnud. Lõin kõigest jõust ja saingi keskmise klaasi katki. Telefoniputka klaasi pole kerge katki lüüa. «Moskvast» välja tulles olin all näinud Marjet koos sõpradega seismas ja kohvi joomas. Olin hästi rahulik. Vandusin ja ropendasin seda tehes, harva, vaikselt ja rahulikult, aga vihaselt läbi hammaste. Tundsin, kuidas sees läks kergemaks. Siis nägin ühte pikka meest, see tuli otse minu poole, portfell käes. Muidu oli tänav tühi. Poisse nägin kaugemal, igavese tule juures, ilmselt nad sabistasid. Mees tuli minu poole. Tundsin, et nüüd juhtub midagi. Astusin talle, toru käes, vastu. Mul oli juba sees kergeks läinud, vaatasin meest ja irvitasin, nagu olnuksin purjus, jälgisin hästi tähelepanelikult ta liikumist. «Noh,» ütlesin ma talle. Nägin ta silmadest, et ta kahtles, aga taganeda oli tal raske peale nii otsusekindlat minu poole tulemist. Ma lasin toru peos lõdvemaks, muigasin ja küsisin: «Noh, mis on.» Ta viskas portfelli maha ja tuli. Ma võtsin hoogu ja lõin kogu jõust. Aga see oli viga, et kogu jõust. Sest võtsin hoogu ja ta sai löögi eest kõrvale. Järgmisel hetkel oli ta mul kallal. Madistasime tükk aega ja ma karjusin teda sõimates. Ta sai ennast mu taha, kägistas ja surus põlve vastu mu selga. Ma vandusin nii palju, kui ma veel rääkida sain, ja vist nutsin vihast. Poisid olid veidi lähemale tulnud. Lootsin, et nad midagi ette võtavad, aga need raisad ei julgenud. Toomas võttis kivi, viskas ja hüüdis: «Poisid, kividega.» Vanamees lasi mu lõdvemale. Tõmbasin ennast lahti ja panin jooksu. Jooksin, nii kuidas veel jõudsin. Teisel pool Sufi puisteed vaatasin tagasi, poisid olid lõikama pannud, mees tuli mulle järele. Kammisin kogu jõust. Hirvepargis panin põõsaste vahele ja uurisin olukorda. Meest polnud näha. Polnud mulle järele tulnud. Läksin Raika juurde. Need istusidki seal. Kõik irvitasid kogu õhtu ja ütlesid, et ma olen täitsa segane. Aga mul oli päris hea hooletu olla.

Mitte samal õhtul, aga vist järgmisel, kui ma kuskil ei käinud, ainult kodus istusin ja täiesti ilma uneta voodisse läksin, tuba oli pime, tundsin imelikku asja. Mõtlesin Marje peale ja selle peale, kuidas ta naeratas ja kuidas ta oli ja see tuli silme ette. Naeratasin sellele mõeldes ja, imelik, tundsin, et mu suu naeratas täpselt samamoodi kui tema suu. Proovisin veel naerutada. Esimesel korral suu nagu kahtles või proovis, ei sõandanud, aga nüüd naeratas suu täpselt, veenvalt ja kindlalt nagu M-i suu. Lamasin ja ei mõelnud midagi. Olin ainult ärevuses. Tundsin, kuidas mu nägu liikus, näo pind liikus. Liikumine jäi aeglasemaks, väga kindlalt ja aeglaselt muutus mu nägu tema näoks, peas oli mingi vaikne surin. Algul ma ei kartnud, oli nagu huvitav ja üllatav ja ma katsusin kätega nägu: käed olid kuidagi tundetud. Hakkasin

kartma, et lähen hulluks. Keerasin teise külje ja ümisesin ühte laulu. Ma teadsin selliseid asju juba varasemast ajast, sellest ajast, kui ma klooretüüli hingasin, ja ma kartsin neid. Sest tookord läks lõpuks põrguks. Nüüd polnud enam kaua midagi sellist olnud. Laulsin vaikselt ja hästi kergelt-hooletult: «III caaan geet you, cause I am the leader, cause I am the leader, I'm the leader of the gang, I am, come out, come out, come out, come out. . . I'm the leader of the gang, I am.» Jorisesin hoopis teistmoodi, kui Glitter laulab, vaikselt, rahulikult. Ja see läks üle. Lamasin tükk aega vaikselt. Siis kuulsin nagu kuskilt kaugelt midagi räägitavat, ei tea, võib-olla minu seest. Keegi pidas kuskil loengut. Kuigi ma seda juttu õieti ei kuulnud, hakkasin ma nagu kaasa mõtlema. Ja siis tuli jutt, mida ma ise endale ette lugesin. Vaikse seesmise häälega lugesin tarka loengut.

Naise ja mehe vahel on igavene viletsus, on alati olnud ja jääb, ühest soost olendina pole inimene üks, ta tahaks olla üks, aga ei saa, mees püüab naise poole ja naine ajab teda eemale ja isegi kui andub, siis selles andumises on kohal nendevaheline vaen, võõrasus, igavene kokkusaamatus, täielikku kokkusaamist ei ole. Ainuke õndsus on siis, kui armastades teineteist ära unustatakse, siis on kadunud vaen. (Ma ei lugenud sõnades, vaid mingites teistes ühikutes, tunded pidasid mulle loengut.)

Tuli väike paus. Ja siis läks edasi.

Aga nii on isegi hea. Nii läks peale seda, kui Üks sai Kaheks. Üks oli üksi. Väga üksi ja ta oli ainuke, mis üldse olemas oli, ja nüüd on teda palju ja ta ei mäleta enam, et ta üksi on.

Varsti jäin vist magama.

Aga öösel tegin silmad lahti. Tuba oli pime, mina korraga täiesti ärkvel ja: see on hea, et see tuli, ma pean õnnelik olema, et see tuli, see on tähtis asi,

mulle on pandud küsimus,

ma pean selle küsimuse lahendama,

aga siin ei saa olla jaatavat lahendust,

eitav lahendus pole lahendus,

peab pingutama kogu jõust,

kuidas, kuidas, kuidas,

ma pean selle ära lahendama,

sest see tuli lõpuks minusse, selleks ma olen siin kogu aeg olnud, ei jõua enam,

kaks, kaks, ka kõige ühemas on kaks.

Järgmisel päeval ostsin kaks pudelit džinni. Džinn oli umbes sama kallis kui viin, aga läks paremini alla. Mulle ta maitse päris meeldis. Miks ma ostsin? Nagu poolnaljatamisi, et mata oma mure viinasse. Ütlesin endale, et nii ikka tehakse. Tundus, nagu mul olnuks nüüd õigus juua. Korraks mõtlesin ka, et võib-olla teeb see hoopis halvemaks. Teadsin, et hakkab üksi jooma. Üldiselt olin seda ennegi teinud. Jah, ma lihtsalt ei tahtnud, et muudkui istud kodus ja see viletsus

muudkui kestab ja midagi ei muutu, midagi ei tule, ei mingit lahendust, see väsitab ära. Läksin koju ja hakkasin kainelt, kaalutletult ja rahulikult jooma. Pidasin piiri, kuni ema magama läks. Sinnani jõin õunamahlagaga segi, et lõhn nii tugevasti juurde ei jääks, edasi panin puhast. Pudeli oli mul algul kirjutuslaua all talvesaapa sees, kui ema magama läks, tõstsin ta välja, igaks juhuks panin siiski raamaturiiulile raamatute taha. Jõin, liikusin ühest toast teise, istusin siin ja seal, ei mõtelnud õieti midagi, vahel hoidsin raamatut käes, aga ei lugenud. Ma polnud juba neli päeva Marjele helistanud. Nüüd võtsin nagu möödaminnes toru, valisin ta numbri ja lasin paar korda kutsuda, siis panin toru ära ja otsustasin: ei, ei helista. Oli ka juba öö. Ootasin, et see asi vaiksemaks vajuks, siiani polnud vajunud.

Esimene pudel mind eriti purju ei teinud. Teistega koos juues ei märka, millal täis jääb. Nüüd panin seda tähele. Taipasin, et olin üsna vintis, aga mõtlemine püsis rahulik ja loogiline. Teise pudeli poole peal rääkisin endale rahulikult: «Ei, nii on, muud ei tulegi, mida sa siis tahad, ma ei taha mitte midagi, jumala eest, mitte midagi ma ei taha. . .» Mõtlesin: midagi muud ei tulegi, selge on see, ta ei kao kuhugi, jääbki ainult tema, samamoodi nagu nüüd, ma ei taha seda viletsust, see on naeruväärne, järelikult kõik on väga lihtne.

Tükk aega otsisin nõõri, ei leidnud nõõri, mis oleks rahuldanud. Proovisin hommikumantli võõd, see oli liiga kare, ei jooksnud hästi. Köögikapist leidsin mingit pakkimisenõõri. «See on liiga nõrk,» ütlesin endamisi. Olin asjalik, seesmiselt siiski erutatud. Tundus, et nägu läks kahvatuks. Jäin poole otsimise pealt seisma ja mõtlesin või rääkisin vaikselt: «Mida ma üldse tahan, ainult teda, muud ma maailmast ei taha, teda ei saa ma mitte kunagi, järelikult lähen ära.» Esikukapist sain ühe vana nõõri, mis pidi kõlbama. Ma ei tea, mis mõtte ajel otsustasin: tuleb seebiga kokku teha. Läksin kööki ja seebitasin nõõri sisse. Seda tehes mõtlesin, kuidas mind leitakse, kes leiab, mida kõik teevad, kui ma olen leitud, ja et tema ei saa arvatavasti kunagi teada, et ma end tapsin.

Võtsin keldrikuuri võtme ja lasin korteriukse sneprisse. Teadsin, et korteriukse võti jäi mul teiste pükste taskusse. Oli öö ja mul enam-vähem kaks pudelit nahas, pea võrdlemisi selge, jalad ei saanud siiski päris otse käidud. Meie kuuri tuli ei läinud põlema. Koridorituli põles. Keerasin ukse lahti ja sain kuuri. Riiulitel olid moosipurgid, maas igasugu kastid ja muu trään. Laes polnud kuhugi nõõri siduda, ainult elektripirn, aga ei mingit lambikonksu. Leidsin tagant riiulilt harjavarre või midagi taolist, see tundus kõva küll olevat, vaatasin, et saab ta täpselt kahe riiuli vahele panna. Sidusin nõõri puu keskele, jooksva silmuse olin juba üleval valmis teinud. «Kuidas seda nüüd teha,» arutasin tasakesi enda ette. «Niimoodi.» Tõstsin ühe kasti ettepoole põrandale. Panin harjavarre üles. See toetus parajasti kahele riiulile ja päris kindlalt. Aga nõõr rippus liiga pikalt. Võtsin harjavarre alla ja sidusin uuesti. Nüüd sai päris paras. Läksin ja kustutasin kori-

doritule ära, kelder jäi kottpimedaks. Läksin käsikaudu ettevaatlikult meie kuuri ja tõmbasin kuuriukse enda järel kinni. Mõtlesin, kas moosipurgid jäid sellisesse ulatusse, et võiksin need jalaga kogemata põrandale lüüa. Vist jäid. Läksin tagasi, panin tule uuesti põlema ja ladusin osa moosipurke ümber. Siis lasin tule uuesti ära. Viimaks seisin kastil ja hoidsin käega nõorist. «Ei mingit pikka juurdlemist enam,» ütlesin. Siiski seisin seal veel tükk aega. Mõtlesin uuesti, kuidas mind leitakse, sain aru, et need on totrad ja haledad mõtted ja peletasin nad eemale. Panin endale nõõri kaela, seep oli ära kuivanud, nõõr kuidagi kõva ja kaela ümber veider. Tõmbasin silmuse koomale. Libises päris hästi. Mõtlesin, et jalad ulatuvad vist ikkagi põrandale. Siis hoidsin käega riiulist kinni ja lükkasin jalaga kasti alt ära. Käsi klammerdus millegipärast riiulisse. Rippusin võib-olla ühe sekundi. Käed haarasid nõõrist ja jalad otsisid maast tuge, jalad sibasid, nagu ma tahtnuks joosta. Nõõr katkes. Ma kukkusin põrandale ja lõin ennast vastu kasti ära. Vedelesin seal. Loll tunne. Võtsin selle tobeda nõõri kaelast ära. «Kaks korda seda asja ei tehta,» mõtlesin sõnades. Selg valutas ja ka kael oli veidi valus. Panin koridoritule uuesti põlema. Võtsin harjavarre alla, tõmbasin seebise nõõri maha ja viskasin need muu koli taha. Oli vastik, aga samas tundsin ka rõõmu ja kergendust. Millegipärast vaatasin kogu aeg maha. Tõstsin kasti muu koli otsa. Kiirustasin, ei tea miks, käed värisesid. Keerasin taba ukse ees lukku ja läksin üles. Trepikojas tuli meelde, et mul polnud võtit. See peatas mind hetkeks. Aga ma tahtsin koju. Andsin kella. Mitu korda. Ema tuli. «Kust sa siis tuled, sellisel kellaajal.» Läksin sisse. «Ilma riieteta.» — «Ei kuskilt,» ütlesin lühidalt. Läksin oma tupp, võtsin raamatute tagant pudeli, surusin avariipunni tugevamalt peale ja panin ta lauasahtli tagumisse serva. Siis ronisin voodisse, oli päris hea tunne, nagu rõõmus, et elasin ja hingasin.

Järgmisel päeval vaatasin igaks juhuks alla kuuri, et kas jäi sinna midagi nii, et võinuks aru saada. Kuuris tundsin kuidagi santust ja häbi.

Jalutasin tänavatel ja ei tahtnud koju minna. Käisin igal pool poodides. Ei tahtnud midagi osta, polnud rahagi. Vahtisin niisama. Ei tahtnud ka kellegi poole või kohvikusse minna. Ega kinno ega kuhugi mujale. Olin tükk aega ringi käinud, tuli juba õhtu, teadsin, kuidas koju minnes kõik olu. Ütlesin endale kogu aeg, et ei helista talle. See oli vale. Pidanuks ütlema, et helista, kui tahad, ja siis helistamata jätma. Nüüd ütlesin — sa ei helista, aga helistasin siiski. Teda polnud kodus. Peale helistamist läks tunne sandimaks, olin järele andnud.

Siis nägin Jaanat. Tänaval, inimeste vahel. Tundsin, et ta nägi mind, aga jättis märkamata. Jaana oli mu eelmine tüdruk. Nüüd polnud ma juba pikemat aega tema poole näole andnud. Läksin talle järele. Veidi aega kõndisin ta selja taga. Siis kõndisin kõrval.

«Tere,» ütlesin.

«Ah sina, tere,» ütles ta vaikselt ja ma sain aru, et ta oli mind enne märganud küll.

«Kuidas elad siis.»

«Pakub huvi või.»

«Ei paku, ma niisama.»

Kõndisime edasi. Ta vaatas mujale. Astusin ta kõrval. Ta oli minu jaoks tavaline ja lihtne. Kunagi oli ka tema eriline olnud. Polnud jutuainet.

«Oled pahane mu peale.»

«Miks ma peaksin olema.»

«Ei ole siis.»

«Ma ei tea, ära käi peale.»

«Oota, ära jookse nii.»

Ta jäi seisma ja küsis ei-kuidagi-tooni ja ei-kuidagi-näoga: «Mis sa tahad siis.»

See lõi tuju alla. Tal polnud minuga asja. «Mitte midagi,» ütlesin; ja siis: «Head aega siis.»

«Head aega,» ütles Jaana.

Läksin esimesena minema.

Nüüd olin asjalikumast tujus kui enne. Võtsin suuna kohvikusse. Poisid istusid seal. Jõudsin parajaks ajaks.

«Käsi oled?» küsis Toomas.

«Milleks.»

«Teeme paar veini.»

«Siin ei ole ju.»

«Poeveinid.»

«Saab siis veel või.»

Õhtu läks edasi. Mul polnud vaja koju minna.

Pärast helistasin jälle Marjele. «Ma võin ju helistada ja lihtsalt niisama mõne sõna rääkida,» mõtlesin. Teda polnud kodus. «Kus ta on,» mõtlesin ma. «Kellega ta on.» Jalutasin teiste juurest minema. Mul oli taskus üks vein. Kõndisin. Siis tuli veel üks putka. Teised karjusid mulle järele, olin sõna lausumata minema jalutanud. Läksin putkasse. Mõtlesin, kas Jaana number on veel meeles. Oli.

«Tere. Mina olen. Ma tulen teile.»

«Tahad või.»

«Kui ma helistan.» Pidin ütleva: sa ei taha või, aga ei öelnud, ta võinuks öelda: ei taha. «Noh, tšau,» ütlesin.

«Poisike,» naeris ta, mulle oli andestatud. Ta osatas: «Sina tahad.»

Ma ei teinud välja. «Ma siis tulen.»

«No tule,» ütles ta häälega, et ei luba mulle midagi.

Jõime köögilaua taga selle veini ja veel natuke piiritust, mis tal oli. Istusime seal pikka aega. Oli lõbus. Ei mingeid probleeme, ei vastutustunnet, keegi polnud millekski kohustatud. Õhus seisis: kas jään sinna või lähen ära. Mõlemad võrdselt võimalikud. Mul peaaegu ükskõik ja tal peaaegu ükskõik. Vanad sõbrad. Kõik tegi ära juhust.

Ta läks kempsu. Ma seisin akna juurde, ei midagi mõeldes. Ta tuli, hakkas vett pliidile panema. Sattusime kõrvuti seisma. Võtsin ta ümbert kinni. Vanasti olin seda teinud sadu kordi, nüüd oli see jälle uus. Ta ei irvitanud, ma olin ka, endalegi üllatuseks, tõsine. Ta vaatas mulle silma ja kaalutles samal ajal, mõtles järele. Siis suudlesime. Ja kõik oli otsustatud. Ta kallistas mind näljaselt, aga ma tundsin, et olin külm. See oli ikka see vana Jaana. Parem ikkagi tema juurde jääda, kui koju tühja tuppa minna. Ka hommik tuleb nii parem.

Ma ei tea, kas ta tundis, et olin ta vastu lihtsalt sõbralik. Tegime seda üks kord. Ja ma sain pärast kohe magama jääda. Polnud vaja lesida ja mõelda.

Nägin und. Suur korter, palju inimesi. Joodi. Nägin Marjet, ta oli äraoleva näoga, vaatas minu poole. Tahtsin tema juurde minna, ta liikus eest ära. Nägin teda hoopis teises kohas. Läksin tema poole. Ta liikus eest ära.

Ärksin sellest, et uks lükati vaikselt lahti. Uksel seisis Marje. Ma olin Jaanaga voodis. Mul polnud varem aimugi, et Marje Jaanat tundis. Aga ta oli Jaana vana tuttav. Ütles vaikselt: «Olge edasi, ma tulin ainult ühte asja võtma.» Ta käis toas ringi ja otsis midagi. Ma vaatasin teda. Jaana mu kõrval magas. Tundsin, et olin suure jamaga hakkama saanud, hinges läks raskeks, jamaga mitte Marje, vaid enda ja üleüldse kõigi suhtes. Marje ei vaadanud mu poole ja mu süda läks hirmus raskeks.

Ärksin. Oli öö. Jaana magas mu kõrval. Tõmbasin õla ja käe ta pea alt ära, pugessin teki alt vaikselt välja, läksin vannituppa. Suure toa uks seisis lahti. Kuskil seal magas Jaana ema. Tõmbasin selle ukse vaikselt kinni. Läksin vannituppa. Rääkisin tasakesi Marjega: «Ma ei taha sind, jätta mind rahule, ma ei puutugi sind, miks sa ei või mind rahule jätta.» Istusin vanniserval. Olin millegipärast erutatud ja nutsin. Rääkisin poolkuuldavalt. Tõin köögist raadio, otsisin heli ja keerasin ta päris kõvasti mängima. Nutsin ja sõimasin: «Kuradi nõid.» Valju häälega, peaaegu karjusin. Tahtsin ennast tühjaks sõimata.

Keegi koputas vannitoauuksele. Üsna tihedalt. Keerasin raadio vaikselt ja hoidsin hinge kinni. Siis hingeldasin. Püüdsin vaikselt, et kuulda ei oleks, sügavalt sisse ja välja hingata. Et ennast rahulikuks teha. Siis ütlesin rahulikult: «Mis sa tahad.»

«Mis sul hakkas,» see oli Jaana. «Läksid keset ööd vanni või?»

«Ei läinud, pesen natuke, kohe tulen välja.»

Pesin nägu. Püüdsin teha, et kõik hästi vähe soliseks ja koliseks. Pesin seebiga nägu, panin seebi vaikselt seebialusele. Hingasin hääletult, hästi sügavalt. Kuivatasin nägu. Ei hõõrunud, aga patsutasin rätikuga. Siis kontsentreerusin, lükkasin riivi lahti ja läksin ükskõikse näoga välja. Jaana istus köögis. Seisin köögiuksele.

«Mis sul juhtus midagi või.» Tundsin, et ta tundis, et minuga oli midagi lahti.

«Mis muga pidi juhtuma. Midagi ei juhtunud.»

«Kui keedaks õige kohvi, joo me kohvi, kui me nagunii üleval oleme.»

Istusin köögilaua äärde. Peas hakkas surisema. Vaatasin oma paremat kätt laual lebamas, käsi oli valge, sõrmed kuidagi pikad. Mul hakkas jälle peale. Vaatasin hooletult Jaana poole. Kas ta saab aru, et minuga midagi lahti on. Hoidsin ennast kogu jõuga siin tavalises asises maailmas.

«Mis sinuga on,» küsis ta ükskõikse rahuliku häälega.

«Ah, ma vist hakkas koju minema.» Tuli sealt vaikselt ära saada. Eks siis näe, mis saab.

Istusin koridorikapile ja hakkasin kingi jalga panema. Paelu siduda oli võimatu. Käed värisesid. Surusin küünarnukid tugevalt vastu põlvi. Ikka ei õnnestunud. Vaatasin üles, et kas Jaana vaatab mind. Ta vahtis tuimalt mujale. Tundsin, kui hirmus palju aega nende kingadega läks, püüdsin teha olemise, et ah, olen unine ja teengi, näed, aeglaselt. Tõmbasin jala kingast välja. Viskasin paelaotsad kinga ja surusin ta lahtiste paeltega jalga. Teise niisamuti.

«Ma pean lihtsalt koju minema, head aega,» ütlesin absurdset. Ta vaatas mind ilmetute ja juurdlevate silmadega.

Tundsin: hea, et me köögis olime istunud. Sellega sain ma harjast üle. Suutsin ennast kinni hoida. Tänu sellele, et ta kõrval istus, olin ennast kogu jõust kinni hoidnud. Mis põhjust muidu oleks kinni hoida. Ma ei tea, mis juhtunuks, kui ma seda teinud poleks. Ennast siin, praeguses, reaalses maailmas kinni hoidnud. Võib-olla mitte midagi. Aga ma kartsin, et lähen hulluks.

Liftiga alla sõites mõtlesin: mida see unenägu tähendas. Mida mulle öelda taheti. Ja kui alla jõudsin, tuli vastus. Sa ütlesid, et armastad teda, tahad ainult teda, miks sa siis tegid sellist halba asja, sa tegid ju iseendale halba. Andsid tõelise ära surnud oleku vastu. Seda polnuks vaja. Sa ju ütlesid, et tead, et ta ei saa kunagi sinust hoolima, aga mis ka ei tuleks, mis ka ei oleks, sa oled tänulik talle, et sa teda nägid ja üldse talle mõelda tohid. Miks sa siis tegid pattu, seda poleks vaja olnud.

Jala pikka maad koju minnes rahunesin üsnagi maha. Püüdsin mõelda ainult praktilisi mõtteid, neile asjadele mitte mõelda. Otsisin praktilisi asju, millele mõelda, leidsin vähe.

See kestis juba tükk aega. Miski polnud muutunud. Ikka vaevas ja vaevas. Ootasin muutusi ja kartsin neid. Häid muutusi ei saanudki tulla. Ootasin, et see kuidagi mööda läheks, sest olin kuulnud öeldavat: «Kõik läheb mööda.» Mõttes ütlesin: «Kümme aastat, kümme aastat ei tule midagi muud.» Ei tea, miks just kümme aastat. Mõtlesin: «Siis võib ehk mingi teine elu hakata.»

Istusin pool päeva kodus. Siis sain riided selga aetud ja välja mindud. Peeglist mööda minnes nägin, et muigasid saladuslikult. Teadsin, et ei tahtnud midagi teha. Ei tahtnud ka teda näha, sellest oli põhja-

likult kõrini. Ometi tahtsin kohutavalt teda näha. See oli ainus tugev asi minu sees. Teadsin, kuhupoole läksin, ehkki kindel ma ei olnud, mõni külgtuul võinuks mind vabalt kõrvale kallutada. Aga külgtuult ei tulnud. Vaatasin bussiaknast üksisilmi välja ega mõelnud mitte midagi. Oli pärastlõuna. Läksin ta maja vastu metsa ja jäin ootama. Seisin nii, et mind majast ega tänavalt ei nähtud. Vaatasin ta maja ja ootasin, et ta tuleks või läheks, ei tea isegi, miks ma nii tegin. Mingit eesmärki mul polnud. Ei tahtnudki seda teha, tundsin, et see oli täiesti mõttetu, aga iga muu tegevus oleks veel mõttetum olnud, kõik, mida ma elus teha võisin. Ei tahtnud enam iialgi midagi teha. Tuim seismine ja maja vahtimine ajas lolliks või väsis. Tegin ükskõikse näo ja panin suitsu ette, et võimalikult lõdvalt seista, justkui seisnuks seal niisama ajaviiteks. Maja vahtimine viskas ära. Vaatasin masinaid, mis mööda tänavat sõitsid. Lähedal oli vist mingi tehas. Igatahes sõitsid tänaval suured veokad, saatsin neid pilguga. Eemalt tulid poiss ja tüdruk. Vaatasin: tema. Ühe poisiga. Mis see tähendas. Miks ta seda tegi. Tegi ta seda minu pärast. Kas ta näitas ennast mulle teise poisiga. Ei, ta ei teadnud ju, et ma seal olin. Ei, näe, vaatas vilksti. Kas ma olin tõesti näha. Seisin puu taha. Ootasin. Siis piilusin. Nad läksid tema väravast mööda. Järelikult see polnud tema.

On ta kodus, on ta väljas. Kas mul on kahekopikaline. Oli. On siin üldse telefoni. Ei, ma ei helista talle. Ei, nii oli ju vale, helista talle, kui tahad, mis sa sellest saad. Jalutasin mööda metsa edasi. Eemal tänava ääres paistis telefoniputka. Muidugi, sealt ta pidigi paistma. Vaatasin ringi, näha polnud kedagi. Läksin kiiresti ja astusin putkasse. Vaatasin tuimalt telefoni. Panin raha pilusse. Vaatasin telefoni. Võtsin toru. Undas. Ootasin. Valisin numbri. Kutsus. Võeti vastu. Tema hääl. Nii kauge, nii muulemõtlev, ma ei saanud midagi öelda. Poleks saanud isegi siis, kui oleks olnud midagi öelda. Aga ma ei pannud toru ära. Seisin ja ootasin. Võib-olla ta aimas, et see olin mina. Ta hallootas ja ootas ja hallootas veel, võrdlemisi rahuliku, nagu muule mõtleva häälega. Ja pani siis toru ära. Käisin mööda tänavaid ringi ja läksin siis uuesti tema maja vastu metsa. Märkasin, et olin taskust võtmed ära kaotanud. See ei teinud mulle muret. Siiski kõndisin ringi ja nagu otsisin võtmeid. Ootasin vist tegelikult pimedust. Läks hämaraks. Veokaid sõitis vähem. Harva siiski mõni tuli. Ma ei teadnud, kas ta oli vahepeal kodunt ära läinud või ei. Korraks mõtlesin, et kui ta maja põlema läheks, siis ta saaks surma. Tundsin, kui hea see oleks, kui ta ära sureks, siis ma võiksin lõputult teda armastada.

Hakkasin aru saama, mida ma teha tahtsin. Hoidusin sellele mõtlemast. Läksin teele lähemale ja ootasin suurt autot. Oli hämar. Autod sõitsid tuledega. Tänavalaternad põlesid. Nägin masinat kaugelt. Ja kuulsin. Vaatasin teda üksisilmi. Ei liikunud kohalt. Vaatasin, kuni ta mööda sõitis. Kui möödas oli, tundsin — kahju. Janu suurenes, jõud tuli verre, ma sain kindlamaks ja rahulikumaks. Kuigi süda hakkas kiiremini lööma. Ta maja akendes põlesid tuled. Kardinaid olid ees.

Ootasin kaua. Siis nägin kaugelt bussi. Seisin, ei mõelnud, aga olin stardivalmis, arvestasin hästi ratsionaalselt, kuigi mitte mõeldes, millal jooksma hakata. Tundsin janu, süda lõi ja ma jooksin. Peas vilksatas imelik arutlus: «. . . aga vasaku käe joontes ei ole, et ma suren, kuidas ma saan siis surra.» Siis ma kukkusin. Kõhuli. Valus. Ma ei jõudnud teeni. Keerasin ennast külje peale. Peopesadel oli valus. «Kas see mõte oli kukkumise põhjuseks või tuli mõte sellest, et kukkumine ootas mind, oli minu jaoks sinna valmis pandud.» Lamasin. Ei tahtnud tõusta. Lesisin mõnusalt külili, tõmbasin jalad konksu. Hingasin järjest rahulikumalt. Vaatasin taevast, maju ja puud. Kõik seisis oma kohal, kõik oli väga rahulik, ei teinud minust välja. Kõik tundis ennast kindlalt, kõik oli kindel, et nii kuis on, nii peabki olema. Kõik oli tark ja hea. Kõik tundis olemisest mõnu, tänav kuidagi naeratav, inimsõbralik, kõigi jaoks, lihtsalt niisama, seal olid ilusad loigud. Tundsin, mina ei teadnud varem: kõik on hea; et me olemas oleme, see on väga hea ja muud polegi, ei mingit tähendust. Või kui ongi tähendus, siis mina ei pea muretsema, et seda teada. Nagu see kollane maja, need puud, männid ei muretse, miks nad on, mis nad on.

Kellegi sammud tulid mööda sõiduteed. Selja tagant. Kuulasin sekundi, siis tõusin kiiresti ja krapsult, et need tulijad mind purjuseks ei arvaks. Lõin paar korda üle pükste: näete, teen end korda. Märkasin hajameelselt, et riided ja käed olid määrdunud. Läksin väga kiirel sammul nende tulijate ees minema, ei vaadanud sinnapoole, kust tuldi. Nad tulid üsna heal ajal. Oligi aeg tõusta.

Järgmisel hommikupoolikul seisin jälle akna juures, vaatasin välja ja mõtlesin jälle temale, aga kuidagi rahulikult ja ükskõikselt, mäletavalt. Miski ei sidunud mind temaga. Tundsin: ta on ju kena, olgu. Tundsin ta vastu lahkust ja ükskõiksust. Ringutasin ennast, hea, püha-päevane oli olla.

Sel või järgmisel õhtul nägin teda kohvikus. Ma olin poistega. Tema ühe tüdrukuga, istusid paar lauda edasi. Mulle oli ükskõik, et ta seal istus. Vaatasin neutraalse huviga, sõbralikult. Et kes ta selline siis oli. Paistis päris kena olevat. Mind ta ei puudutanud. Ta vaatas vahel minu poole.

Veidi hiljem ta helistas mulle. Ta helistas mulle esimest korda. Vaikis, siis ütles: «Me võiks midagi teha.» Ma ei osanud midagi öelda. Mitte, et ma temaga rääkida ei tahtnuks, aga mida ma pidin ütleva. Ma võisin ju jah öelda, aga milleks.

«Oled sa seal,» küsis ta.

«Jaa. Jah, olen küll.»

REIN TIGANE

VALIKUVÕIMALUS

Peeter ja Liivi olid viimased sisenejad koosolekute majja. Seejärel suleti uksed.

«Nagu intermeestel,» muheles Peeter. Praktilise meelega Liivi torkas vahele: «Uksed peavadki lukus seisma.» Nüüd mõistis ka Peeter, et garderoob oli valveta, sellepärast need uksed lukustatigi. Järelikult oli koosolek valitud seltskonnale.

Liivi ees ja äsjasest jooksmisest hingeldav Peeter järel, tõusid nad treppi pidi üles. Saaliuksel laskis Liivi silmadega ringiratast. Esimesed kaheksa rida olid hõivatud. Taga haigutas tühjus.

Kolmandas reas paistis kaks-kolm vaba kohta. Peeter viipas Liivit. Millegipärast Liivi ei järgnenud, istus ärritunult saali taganurka. Alles nüüd märkas Peeter, et oli kogemata kombel Sirjega kõrvuti sattunud. Brünnett pruunisilmne malbe olekuga naine tervitas Peetrit peanoogutusega.

Saali tagareas laiutav Liivi äratas tähelepanu. Koosoleku juhataja märkis kuivalt, et ees on veel vabu kohti. Klapptooliga kolistades tõusiski Liivi kohalt, marssis otsejoones toolirea juurde, kus Peeter ja Sirje omavahel vestlesid. Liivi manas põselohkudesse märtrinaeratuse, noogutas Peetri ees istuvale mehele. Mittemidagiütleva välimusega mees tegi äärmise tooli Liivile vabaks. Liivi ütles naabrile sosinal, et šeff on seltsi üritusel, mille peale mees omakorda noogutas.

Vargsi piilus Peeter silmanurgast Liivi kaelale langevaid juukseid ja läbi pluusi paistvat rinnahoidja kontuuri. Liivi rõhutatud riietus sundis Peetrit seniläbitut meenutama.

Neljakümnele lähenev Peeter nägi igas nooremas naises ihalduse objekti. Sirje vanatüdrukus olemisel olid kindlasti põhjused ja tagajärjed. Ehk otsib oma printsi, kõige paremat, õilsamat? Vaevalt huvitaks Sirjet lahutatud mees kahe lapsega. Minevik käib inimesega elu lõpuni kaasas. Tema, Peeter, mõtles ja kirjutas juba seitsmekümnendatel aastatel omariiklusest, keele ja rahvuskultuuri kaitsmise vajadusest, venestamise hukutavast mõjust väikerahvusele. Värsivihiku käsikiri tolmas vist siiani kuskil toimetuse arhiiviriivil. Tookordsed noored mehed tegid poliitikat. Telediktor Riho leidis varjupaiga Münchenis, bioloog Rein sukeldus teaduse selgesse vette, isamaalane Jüri jätkas noortelehe toimetuses. Mõttevendade ordu lagunes. Keegi reetis kedagi, keegi kandis ette, kus vaja, keegi teenis juuda-seekleid.

Sirje roosad põsed õhetasid, kohati muutus kael plekiliseks. Peeter nautis tüdruku häbelikkust. Koduvillase kampsuni kõrge kaelus nõõris kaela nagu silmus. Kaenlaaugud higistasid otsekui palavikus. Erutusest võiski Peetril kehatemperatuur tõusta.

Vaimusilmas nägi Peeter neljainimesetuba ühismajas. Esiotsa takseerivad nad tüdrukut, Juhan poetab kahemõttelise lause, mille peale kõigil kiire hakkab. Nad jäävad kahekesi. Kiirustades üritab ta Sirjega magada, teadmata, millal toakaaslased naasevad.

Peeter ei suutnud otsustada, kas kohe püsti tõusta ja Alévi kalmistule talgutele minna või jätta kõik juhuse hooleks.

Saalisolijate pilgud pöördusid Peetrile, kes tooliridade vahele kerkis.

«Sooh, juba,» imestas Sirje.

Sirje niisked pruunid silmad sundisid Peetrit tagasi istuma. Kõpses eas tüdruk libistas peo Peetrile pihku, sõrmed sosistasid hellitusi.

Peeter sättis end uuesti kuulama. Ajaloolasest arheoloog (nime teadustamise oli ta kõrvust mööda lasknud) tegi kõigile üllatava kokkuvõtte. Rahvarinne magas õige aja maha, iseseisvus tulnuks välja kuulutada kongressil.

«Teine maapäev,» naeris Sirje, Peetri kätt sõrmede haardesse võttes.

«Jutumehed,» möönis Peeter, «ma ei usu laulvasse revolutsiooni!»

Mitmel saalisolijal olid põlvede peal taskuraadio-suurused diktofonid. Peeter adus, et ka tema sosistamised lindistati. Jaapani tehnika võimaldas registreerida iga meeleolupuhangu saalis. Või oli Eesti-maale asutatud oma Gallupi Instituut? Peeter tabas, et kõnekoosolekuid, kogunemisi, pikette ja miitinguid korraldati eesmärgil, et pisemgi mõttevirvendus registreerida. Inimesed uppusid toimikute virnadesse. Vististi oli uutmise kiire lõpetamine võrdelises sõltuvuses kõnelejate sõnaohtrusega. Ühel päeval taotleb ametkond hoidla laiendamise luba, mille laulev rahvas hukka mõistab. Jällegi ei jõuta kokkuleppele päevakorras. Viimaks hääletatakse selle poolt, et toimikud koos autoritega üle suure maa laiali paisata.

Liivi niheles toolil, pildus pilke taha. Uskus Liivi tõemeeli, et maa-villane Peeter suurde poliitikasse pürgib? Miks Liivi tema valis, kuigi sileda olemisega neil polnud austajaist puudust? Liivile meeldisid hõbehalli juuksepuhmaga mehed, nii et ta ei osanud valikut teha ja piiras mitut meest korraga. Peetri muutis see kiivaks ja kadedaks valge krae ja lipsuga küpsete meeste peale, kel sõnad soravamad ja meelitused libedamad. Hiljem, õhtul^h hotellitoas, nautis Peeter tüdruku hellitusi, mis sest, et ta oma kogemuste varal oleks tüdrukuga häbisse jäänud. Igale korrale vastas Liivi kirepalanguga, nagu oleks see tal esimene kord. Hetkel, mil Peeter oli endast kõik andnud, pakkus ta tüdrukule kätt ja südant, mille peale Liivi iseäralikult naeris.

Sõnavõtt järgnes sõnavõtule. Avalikkuses mahavaikitud ERSP-d esindas keskeas, pisut tüsedusele kalduv lihtsa olemisega naine. Peeter oli mullu suvel tema isa hauale lilli viinud. Ainult et seekord polnud kõneleja jutt kuigi loogiline. Peetrile jäi ähmaseks, kuidas suur

võimas impeerium sisemiste vastuolude tõttu äkitselt iseenesest laguneb, kuidas seejärel Kalev koju naaseb. . .

Lindistati kõigist aparaatidest korraga. Keegi läbematu noormees seisis koguni kõnepuldi kõrval, suunas oma mikrofoni esinejale.

Liivi flirtis kahvatunäolise mehega, kes näiliselt oli eeskõneleja vastu huvi kaotanud.

Peetris süvenes kiuslik soov Liivit end kuulama sundida. Küsimuste esitamise ajal tõusis ta ja asus ise kõnelema. Maavillases kampsunis Peeter rääkis krambivabalt, eneselegi ootamatult ladusalt. Vahepeal sumisema hakanud publik sättis end kuulama. Peeter päris nimme, kas Rahvusvahelise Punase Risti poolt annetatud arstirohud olid otsapidi Tallinnasse jõudnud. Ta teadis vägagi hästi, et asjaga tegeles arstide liit, takistuseks said formaalsused tolliametis.

Eeskõneleja lõi särama, ilmselt ei oodanud toetavaid sõnu saalist.

Publiku tähelepanust segadusse sattunud Peeter tahtis tõusta, umbsest saaliõhust päästvasse koridori värskema õhu kätte minna. Istumine oli pikale veninud, oli teisigi tõusjaid, kes koridori suitsetama kippusid.

Peetrit silmaspidav Liivi salvas seljataha, et Peeter on taktitu ja rumal, jätku poliitika tegemine poliitikute hooleks.

Liivile mantli selgaupitamine sündis kohmakalt. Peeter pomises vabandussõnu otseki helmeid. Veel jõudis Peeter märgata veretu huuletriibuga Sirjet, kes nagist nailonjopi kahmas, siis sirge seljaga klaasuste-vahelisse tamburisse tippis.

Laupäev hakkas õhtusse kalduma. Vihm oli lakanud. Asfaldi-aukudes läigatas vesi. Vallikääru põlispuude nukraste võrasse seotud päikeseketas muutis inimeste varjud pikaks ja ähvardavaks. Liivi haaras kahevahel oleval Peetril käevangust. Kino ees tegid nad sunnitud peatuse. Vaevatud näo ja higiste juustega mees palus Liivit homme teatud kohast läbi astuda.

Logiseva liftiga tõusid nad hotelli viiendale korrusele. Võtme saamise märgiks noogutas Liivi korruse korrapidajale.

Tuba oli täis suitsetatud, otseki oleks keegi siin äsja viibinud. Liivi kõndis üle vastpestud põrand ja lükkas akna lahti.

«No, mõtlesid?»

Peeter ei vastanud kohe. Liivi nihutas sigaretid lähemale. Kuld-kollases pehmes pakendis «Kent». Peeter läitis masinlikult sigareti ja läkatas samas. Tal puudus igasugune suitsetamiskogemus.

Mõne aja istus Peeter nõutult kušeti teises nurgas ja vaatas tühjal pilgul graafilist lehte vastasseinal. Miski nagu lõhestus temas — hinge õrnem pool ihkas siit ära, Liivi nukunäolapp rääkis siia-jäämise kasuks.

«Oleme Piirsalu numbris,» teatas Liivi uhkelt. Peeter ei teadnud, kes see Piirsalu on, ometigi häiris teda Liivi familiaarsus.

«Piirsalu on kirjastusest,» jätkas Liivi, «vajalik inimene.»

«Vajalik?» üllatus Peeter.

«Kellel on käsikiri toimetuses? Sinul või minul?» küsis Liivi kõrgendatud toonil.

«Ju siis,» kohmas Peeter. . . «Liivikene, minu pärast?» heldis ta. «Sa oled fenomen!»

«Peeter, kallis. Maavillane poiss, selleks ka jääd!»

Peeter õgis silmadega Liivi nooljaid jalgu. Otsekui iseenesest kerkis seelik põlvedele, pitsilistes sukkpükstes jalg tundus ebamaiselt sale. Peeter tajus, kuidas närtsima hakanud mehelikkus end kergitas. Nüüd päästab ta õhkõrna pluusi nõõbid, avab seelikuluku ning seejärel astub Liivi seelikust otsekui parteist välja. Meeleliigutus oli niivõrd valdav, et Peeter unustas end kušetiäärele istuma. Täna jääb tema tahe peale, täna vallutab tema Liivi. Häbeliku mehega harjunud Liivi heitis hoobilt üleriided põrandale, tippis piha nõtkudes vannituppa.

Kõrvalt kostev veepahin tõi Peetri mõtted tagasi koosolekusaali. Äkitselt jäi kõrvalruumis vaikseks, otsekui oleks Liivi kombinee väel numbrist lahkunud.

«Piirsalu?» heietas Peeter. Sellenimelist toimetajat Peeter ei tundnud. Kirjastuse naised suhtusid Peetri muresse küll kaasatundvalt, kuid vihjasid samas, et tema aeg on ees.

Uuesti meenus seitsmekümne neljanda aasta aprill. Riho saatis Viinist teate, et tema on ühel pool, Jüri, Peeter, Rein teisel pool rindejoont. Vestlus teatud asutuses. Needsamad puhmjad kulnud, topeltlõug. . . Nägu oli veelgi lihavamaks muutunud, silmad olid samad, luuravad, kahtlustavad. Muidugi Piirmets.

Toaõhku sisenes pahvak desodorandi ja higi kirbet lõhna. Kohekohe on Liivi pesemise lõpetanud. Peetri üleloputamise kord. Jällegi ereksioon enneaegselt, Liivi silitused muudavad armumängu võimatuks.

Peeter tiris higist lehkavad saapad sokkidele, torkas käed jopikäistesse, sikutas jopi õlgadele, surus halli soge kuklasse.

Hetk enne väljumist meenus eelolevaks naudinguks valmistuv Liivi. Peeter rebis öökapile unustatud tualettpaberi roosast rullist tükikese pehmet paberit. Sõna «libu» sobis pehmele paberile ehk kirjutadagi, ent Peeter oli mees, kes sõnu niisama ei pillu. Igatahes. Ta torkas paberi püksitaskusse rahakoti vahele.

. . .Pühapäeval pidid seltsi liikmed Peetrit tagasi hoidma, et see end tööga kalmistul ära ei tapaks.

LASNAMÄEL

1.

Eva virgus iseäraliku heli peale, otsekui liiguks majas lift. Pea kohal krigises vintsiratas. Helid valjenesid üha. Juba kostis toalael samme ja summutatud kõnet. Suheldi võõras keeles, millest Eva tundis ära üksikuid venekeelseid sõnu. Hääled paisusid kõrvalruumides. Toa taga sõimeldi, köögist kostis naerupahvakaid. Juba hõljusid hääled ka toaõhus, korra kaugenedes, siis jälle ähvardavalt lähenedes.

Eva lükkas külgakardinad kõrvale. Akna taga askeldasid tõmmud noormehed, troppisid betoonitükke kraanakonksu ja saatsid need trosside vingudes ülespoole. Kuhu? Mida ehitati? Eva mäletas täpselt, et nende maja oli komisjon viie aasta eest vastu võtnud. Katustki ei vaevutud paikama, veel vähem midagi juurde ehitama.

Üllatasid hääled majas. Räägiti võõrastes keeltes ja läbiseigi, otsekui mõnes interhotellis. Õhus hõljuvad hääled ei andnud rahu. Oli ta tööpoolest haigestunud? Võitles luulumõtete ja hallutsinatsioonidega? Evale sisendati sajandi vaimuhaiguse epideemiat, kus hulluarst hoiatab tervenemise eest.

Evat haaras raev ja jõuetus. Ta viskus kušetile ja uinus silmapilkselt.

2.

Hommikuks olid kraana ja betoondetailid kadunud, nagu poleks õist ehitamist toimunudki. Ainult aknaalune lillepeenar oli tihedalt jälgi täis tipitud. Eva avas akna, kallutas pea ülespoole. Öö jooksul oli hoone kerkinud mitme korruse võrra. Hämmastav ehitustempo. Üllatav oli seegi, et hommikuks olid kõrgemad korrused elanikega asustatud.

Betoonist trepimarss lõppes katusel, justkui oleks ehitajal kavatsus hoonet jätkata. Eva peatus katusel. Pea kohal vingusid lennukid. Hävitajad (Eva tundis neid sõjafilmidest) lendasid veel mõned korrad üle hoone, siis kaugenesid mere kohale.

Alla jalutades märkas Eva trepikoja seintel loosungeid. Loosungitest allpool lehvitasid tiibu valgest paberist tuvid. Esimesele korrusele projekteerus miitingu üleskutse: kutsuti ühinema või lõhestuma rahvusgruppidesse.

Majakomitee esinaisena otsustas Eva asjaolusid selgitada. Tema äraolekul sigatseti, risustati trepikodasid. Kuigi jah, üleskutsed olid pateetilised.

Eva helistas meloodilisi uksekelli, mangus sisselaskmist. Ütles, et ta kuuleb neid, kuuleb ohkeid, sajatusi, hõiskeid, halamisi, kušeti käginat, peeretamist, supi luristamist ja teab mis veel.

Vastasseinas avati uks. Korrus kõrgemal paotus samuti uksetiib. Sammud tulid ülevalt ja tippisid alla. Välisukse lukukeele ragin. Sammud väljas. Eva tormas põgenevatele sammudele järele. Ükski võti ei sobinud lukuauku. Kes võis lukusüdamiku vahetada? Uuesti ragises lukukeel. Lahti. Kinni. Lahti. Kinni. Kõigil olid omad võtmed. Välisuks liikus tühjas ruumis, otsekui hällitaks teda tuul.

Pimenemisel süttisid tuled akendes. Aknad olid heledasti valgustatud ja peegeldasid valgust lumele.

Üha kasvava ärevusega asus Eva trepikoda läbi käima. Tuled akendes tähendasid inimesi. Nende mõtted projekteerisid trepikoja seintele. Ekraanile ilmusid väljavõtted interfoorumitelt, valitsusjuhtide kõned, streikijate üleskutsed ja streigimurdjate reetlikkus. Vastukajad-arvamused. Elav ajaleht kõige otsesemas tähenduses, kuna kirjad vahetpidamata sündisid ja kustusid.

Uuesti asus Eva trepikoda läbi käima. Kõlistas meloodilisi uksekelli, lõgistas linke ja nõudis sisselaskmist. Inimesed olid kas kurdid või hoolimatult ükskõiksed. Plinkiv tulekiri teatas, et Eva lõpetagu otsemaid inimeste tülitamine. Järelikult nad jälgisid teda oma sõõrikujulistest ukseilmadest, projekteerisid käsu seinale, kõnetamise vääriliseks aga ei pidanud.

3.

Koos koidu esimeste kiirtega oli hoone jällegi kerkinud. Tõus kahekümnendale korrusele võttis isegi tervisest pakatava Eva hingeldama. Ta tegi vahepeatuse podestil. Trepikoja ülemistes nurkades hakkasid plärisema miniatuursed valjuhääldid. Mängiti võidukaid marsiviise.

Eva tõusis katusele. Selgesse hommikutaevasse kerkisid kaks musta täppi, mis hirmuäratava kiirusega lennuki kuju võtsid. Nad lendasid väga madalalt, šassiiga katust riivates. Mustade tiibade all veiklesid viisnurgad. Tuim valu nõõris kurku, Eva tahtis karjuda, kuid ei suutnud. . .

4.

Ta ärkas pehmes tugitoolis televiisori ees. Uni jätkus helendaval ekraanil, otsekui oleksid sündmused siinsamas aset leidnud. Kestis ohudraama, milles võõrad lennukid püüdsid hõivata hoonet. Hoone tippu kerkis Eva, otsekui rahulipp või ürgema kehastus. Eva pea kohale tõusis loosungite ja transparentide mets. Korruga olid õhus sajad lennukid. Hoone lähedal muutsid nad ootamatult kurssi, pöördusid avamerele ja kadusid silmapiiri taha.

AADO LINTROP

SÕNARISTI

II

pärast seda
ütlesin aja ning ilma
sina sõnasid — milline sina
mina — selline sina
läbi keelesilma
lahkume paradiisist
sõnutud maale

IV

sa ütlesid
ei saanud mina aru
kes julgeks tõlkida mis pillad tuulde
kolmkümmend aastat
üha rohkem sõnu
ja järjest rohkem kordi hambad huulde

taas paber pimestab
kui lumi vastne
ei ühtki jäljerida üle künka
see karikas...
ent keelele on raske
mul tõsta lunastavat palverünka

ju ongi hilja —
öö lööb ukse valla
ning kõrge kohus tuleb raudsel sammul
ja mõte vangub
sõnaristi alla
ja sullepea kui odamees on kannul

VI

öö linna üle ujutas
sa tõrgud
mis laeva ootad
kõrgest hoovusest
kas nõnda sügavale
käivad püüdja võrgud
et neisse ihkad
kõigest loobudes

ei võõras noodakott
sind üles tari
kui jaksad
uju ise pinnale
ja oma värsiread
kui kalamari
sealt heida
magavale linnale

ning maha jättes
alanevat voogu
sa page
laev kui karil kiljatab
poe peitu
lange magajate loogu
küll öösel loodu
hommik viljastab

mina ei päri —
ma pärisin
vastaja suu
selle nad tunnevad
sajagi meetri pealt ära

asjata palun
ää zöö mind a
zöö geegi muu
ikka küsivad ära

Odüsseus

rannas seisin ma siis maailmatuulte käes
noored mäed olid veel nii nagu taevaski
nii kui liivgi mis õhkas
alles loomiseaegset tuld

kaarduv ürgmetsa viir kauguses mustjas näis
teadsin: ootavad seal kaitsvate puude all
pattulangemiseelses
suures karjas mu hõimlased

preester või ehk hopliit kaupmeeski olla võin
kui ma järgmine kord vaatama jõuan neid
keelelt kommetelt võõras
laulud ikka veel tuttavad

tule õde tunne venda
küdarasta kinnastesta
oh yeah

Raskest haardest

teda oodates olin leidnud
mõndagi märki
kergeid samme kuulnud sageli
läbi lae
harvem vilkumas näinud lampi
aknas ta ärkli
napp valgus viimaks mu silmilt
kustutas kae

läbipaistvad on maastikud jälle
nagu gravüüris
juba hüüavad õhtuti pilvist
kumavad mäed
kuid mu mõte on raske kui rahn
pimedas müüris
mida ainult hetkeks on riivanud
loojate käed

tuleks tõusta ja nõtkuda teele
sildama radu
mida lehvis ta härmalõngu
hargnenud rüü
üle klaasjate laante hullutav
tähtede sadu
kuid mu silmade taga on paas
pime müür pime müür

JAAN PAAVLE

Taevaratsud

Uku Masingut lugedes

Me oleme kuningaratsud vaid, kel teha on tõsine töö
Iidajast me tähisteks said Polaartäht ja pilkane öö.
Viima peame üht sõnumit, mida pole kuulnud veel kellegi kõrv
Turjal ratsanik hõbedasilmne, keda juhtimas Jumala sõrm

Tuletuisku ja tuhasajju, mis sulatas kabjarauad,
veekoske ja raherajju meist maha jäid jäljetud hauad
Pole iial me valjaid puutund ega soojendand inimpihk
Pilgu valjus ei ole muutund ega lihastes lennuihk

Viivu siiski — sajand või tuhat, — kestab peatus, puhkame jalgu
Kumab lõke udusel luhal, üksik paadimees kohendab halgu
Enam rohkem me teda ei näe. Muutub mägi ja hävivad rahvad
vere läbi ja mõõgaga käe. Uusi tähti põlema lahvab,

ja põletab inimlaps alet, maad raadab, ehitab koja.
Tõtt vannub, tunnistab valet ja risti poob Isa poja.
Ihkab pääsu tähtede taha. Kaitsmas ihu metallist kest,
sööstab ülesse, prantsatab maha. Me jätkame teekonda, sest

me oleme kuningaratsud vaid, kel teha on tõsine töö
Iidajast me tähisteks jäid Polaartäht ja pilkane öö
Tooma peame üht sõnumit, mida pole kuulnud veel inimkõrv
Turjal ratsanik range ja teda ei väära ka viirastuv surm,

ei kohuta maailmalõpud, ei meelita uuenev igavik
Meteoorina sadulas võppub ning rännak on endiselt pikk.
Nii, järgides tähtede tahet, inimnäoks kasvab uuesti põrm
Kuni taevas käriseb kaheks. Viipab Jumala enese sõrm.

Zen, pilditeatri giid

Võimatu on alati võimalik
Teisiti mõelda on vale

Sa elad ju? Tähendab — võimalik
Tõe üks pale on — vale

Mitte elada — võimatu
Surm on näivuste näivus

Võigas, et kõik just on võimalik
Võigaste piltide täius

Elasid? Elad? Saa teada
Surnud? Siis endale ütle

Järjekorda pildiklotse võib seada
Mis süsteemis — järele mõtle

Võimatut pole, on võimalik
Kiljub ja kihiseb teater

Peeqlite kuningriik täiuslik
Tähtedealune teater

Pole enam ma imede valvur

Pole enam ma imede valvur
Ilmas imesid enam ei juhtu
Ükski maapealne võikus ei luhtu
Ette keegi ei tõmba talbu

Siiski aeg-ajalt kuhtuvas õhtus
läidan leegi ja majakas plingib
Üheks hetkeks see teeotsa kingib
rännumeestele jäisesse õhku

Selleks viimast korda läidangi tule
Küsin endalt ja saatuselt luba
teemantteravaks ihuda nuga
kui viimane kohtuja tuleb

ANDRUS LAANSALU

*

kas kõnnist aimub sala valulisi ohte
kui läbi rohu minnes kastepärli võöt
saab kaelaketiks kurvaks üle hauakohte
ja põlislaane loost jääb raiesmiku sööt

ta üle kumer kuu end vihmaks valab ega
veel kaua suuda jätta meele värelust
mis hilist rändajat ta rajal küll ei sega
kuid ka ei näita teed ja lahti ei löö ust
ja valus siiski on et hõbest kaelaketist
saab ahel juba neile kellel kõik on ees
kas neavad kinkijat kui põlgusväärset petist

või hardail silmil kaevad aarde läiget vees
on parem iga aeg end mustaks muruks muuta
kust üle trambib metsaelajate sõtk
kui elades end tunda valguskilluks kuuta
ehk olla murdunud saag küps surmaks kuigi nõtk

veel tõuseb linde lendu vesitsevalt lahelt
kui päiksemõök on juba lõhestanud vee
ent neid ei juhi süda kahe kalju vahelt
sest kitsas värav pole kauaks lahtine

*

ma ootan kevadet
ja sindki keset õhtust õiteuima
et läinud valgest lummast ärganuina
ning tundes kehal kevadvihmavett

koos voolata siis voolust uhutuna
näen viirastust su randmeid soonib kett
see muutus pole pelgalt silmapett
sa kaugened kui iilist puhutuna

ent leeke kerkib tuhastunud leest
misläbi ootan ainsat lähendust
veel kilde näen Su kätel katkend keest

ja toibun tuulest kestab talihari
mind rusub unenagemuse vari
ja hirm et sellel puudub tähendus

*

kas ma tean veel täna milleks minu saatsid
rõõmustama aknaid keda kinni taoti
ja kas seda mullegi nüüd öelda raatsid
kuniks salgan et mu majaseina laoti
mõned sõnad õigemad kui need mis tohin
täna hüüda läbi päeva kustund palge
ja kui lõpeb kurva tondi sammulohin
ümbes minu kambri öö saab äkki valge

mitte mulle auks ei varja ma neid hulle
avarusi vahel võõra pilgu taha
käsi millest maalis mõtteid langeb tulle
heledalt kui muistne hõberaha
jäänd mis kauaks roisku puutumatuks peetu
et ei aimaks ükski helevalget helki
säras süttib valust olla aina neetum
looma treppi abiks tõusul taevatelki

*

ja mu sõudjakäed on tarbetud ja tülkad
püüdes pärisvoolus huupi võetud vande
hõbest jälge mõõnavesi kuni uhub võlu —
tsõõri sõrmilt väega põhja pruune mülkaid
sestap jätan võlga iga oma ande
maksta sellele kes pole põlev kõlu

uskudeski hobu ebakindlat jalust
muutuks mõttesihiks libastada sõudu
igavesse valgelt teelt piinarikkaim uni
ja mu kahetsusel poleks enam alust
kuhu laskuda kord saamaks võõrast jõudu
põledeski palve pahkumata säras kuni
tähehelmed pärin mõnest hallist vahust

ANNE TÜRNPÜ

Eesli laul

Sõduriks ei synnita
sõduriks surrakse
seda tean kandes seljal
sind iga sammuga rängemaks
koormaks kanguvat sõpra
kohtume terastaevas
sääal saad uue mõõga
kriiskava kilbi ja turvise
nende isu saab täis
verejootudest joobuvad

võidelda võita
vaskvaenlasi ja roostet
säält kannan su keha
järgmisse taeva
kust synnid
eeslipabulateks rattaroopasse
ja mina saan olema tuul
sinu kangelastegude kroonik.

*

Teistel jalaga togida
totakas
lurjus
lontsiv
ila suunurgist
märkimas rada
kriiskav naer
kriipimas õhku
ymbert
karikakra
liblehaaval
loeb laguneva laiba lehest
sõnumi saarest
Katab kuningapoja kivega
varvastest juusteni ymbritseb õie
astub yle vee veritseva vaeva
sealt kus päike põrkab
taas taeva
leiab
kuningliku rahu rohelised tiivad.

Kuninga kiri kuningale.

Lähen sinna kus kuningas olen
enne su surma
Ära oota mind enne kui teras
kasvab su hurma
ja päänahk pillutab sulgi
öölinnu kes une mul viis
Ära lase tappa
toda vaikset ilatsevat vördjat
kes kannab mu nime
kelle karjed elustavad gobeläänide
tikitud linnud ja hirved

mängima temaga koos
su lemmikkarika kildudega. Antagu talle
Antagu talle katet ja syya
see on mu viimane palve
mäleta — tema on tee mida käin.

SÖDURITE SYND 400. A. ENNE.

Marss marss maimukesed
koerakoonud kasvama
mõök peos emaysast
ilmale tuleb rasvuma
rygement raevunud varblasi
Keerub tembeldab
suid ja sydameid
kuninga vapiga
käsulaud
pisike pitsat
kasvab koos nendega
yle ilmaliha laiuvaks
kotkaks

RINGO RINGVEE

Tummadeorgudes kõnnivad laagrid
vett pole juua seitsmendat päeva
Taevas on tume kui pealiku nägu
Pealiku nägu on tume kui. . .
Vihmade piisad säiluvad taevas
Palged maal kuivad kui rohtude ladvad
Sundunult tõusevad hobused öösse
Pimedam pimedast öö kohal taevas
Orgude vahelt on kadund oasid
Võikalt seal karjuvad ainult hundid
Kaevude meistritelt lõigatud kõrid
ammugi hukkunud nemad nüüd. . .
Laagrid sammuvad üksteise järel
vaikivad suud mis kuivusest kõrbend
Mustad mehed mustavas taevas
lähevad just nagu piinatud orjad

Ei mitte Jaahi vaid sultani omad
Jalad neil parkund hobused surnud
Tõusevad hobuste kohalt ussid
vaikivad liblikad ussidest saavad
surmaga külvavad laiuvad liivad

*

ole neetud sa kaevude röövel
igal õhtul ligihiiliv
ja tasaselt laulev
kui kärkides ära sind ajada tahan
jäävad hirmutushelid kõrri kinni
ja hommikul kõrbe ainumas kaev
on tühi kui pilvitu taevas
sa tuled vaid siis kui ma sind ootan
kui tean su tulekut
ja sina juba mu ootusi ei peta
ja pole sa veel kunagi
nende tuhandete aastate jooksul
kui mina siin
seda kaevu valvanud olen
läinud minema veeta
ja nüüdki seisan oma koopa suul
käed hoidmas kaigast
millega sind tappa mu igavene
ustav kiusaja
kuid käed ei tõuse sind lööma
sest siis oleksin üksi
igaveseks.

TIINA PIKAMÄE

SKULPTOR ANU PÖDER

Anu Pöder on pärit maalt, Kanepi kandist. Käinud tänaseks olematus Jõksi algkoolis, kus juba tema ajal õppis vaid kümme last. Lapsepõlves oskas ta unistada tantsimisest, kunstist ei teadnud midagi. Tartu VIII Keskkoolis pani õpetaja Vello Saage ta koolialmanähhi, illustreerima. Selle kogemuse najal läks Anu Pöder Tartu Kunstikooli.

Kunstnik peab kunstikooli aastaid parimaiks. Kõik olid noored ja vabad, pead täis suuri ideid, ikka uusi ja uhkemaid. Neid jätkus kõigile ja Kunstiinstituutigi, mille elu enam nii uus ja huvitav ei tundunudki. Kõrgkoolipäevil tekkis tudengil parem läbisaamine Olav Männiga, enam uute vormiprobleemide ning skulptuurimaterjalide vastu huvi tundva

õppejõuga. Ja ehkki Anu Pöder ise hindab kõrgelt Tartu-aega, tundub, et tegeliku tõuke avangardistliku kunsti loomiseks andis talle just Olav Männi eksperimenteerimislust, tema usk skulptuuri kunstiliste võimaluste ammen-damatusse rikkusesse. Sest üks ole Anu Põdra looming püüdnud seda kogu aeg tõestada. Juba instituudi päevil esitas ta koolisisesele Iseseisvate Kunstinäitusele kaks vineertooli-dele istuma pandud ja oma erksast värvist (üks sinine, teine punane) hoolimata L. Frank Baumi «Võlur Ozi» Hernehirmutist meenutavalt toppisnukku. See oli 1975. aastal. 1976. aastaks olid koolid lõpetatud. 1982. a asus Anu Pöder tööle — algul kunstnikuna Tallinna Kaubastuses, hiljem 46. keskkooli skulptuuriringi juhendajana.

Kunstielsele osaleb skulptor 1977. aastast. Ta esimesi teoseid mäletavad vist vähesed, olgugi et neiski avaldus katse end uuenduslikus laadis teostada. Valgetes klistöödes «Kompositsioon kandikuga» ja «Klotsimäng» püüdis autor ühitada pinnalist ja ruumilist, tulemuseks oli aga tavalise skulptuuri suru-mine geomeetrilisse vormi. 1980. a tuli ta julge alguse juurde tagasi ja esitas noorte-näitusele peaaegu elusuuruse riidest nuku. Selleks ajaks oli Anu Pöder juba kolme lapse ema. Aega vähe, kuid palju neid muresid, mida suurel perel ikka. Tuleb hinnata noore naise tohutut vajadust teha kunsti. Just soov skulptoriks jääda sundis koduste ja naisele käepäraste vahenditega ikkagi jätkama. Nii on ta viimase kümne aasta jooksul loonud meie skulptuuri ühenäolisuse lõhkumiseks ning suurema avaruse andmiseks väga vajalikud intrigeerivad plastmass-tekstiilkompositsioo-nid.

Eelmainitud nukk kandis nime «Enne esietendust» ja oli suurim kujuri tekstiil-teostest. Põnev, pruunist riidest peata mannekeen, täis tugevaid õmblusi ja peale-maalitud nooli, jalas kellegi vanad kingad. Seda kuju tuleb täpsemalt kirjeldada, kuna teost kui sellist ei ole. Et ta on läbi käinud kunstivandaalide käest, mäletab mannekeeni kõige paremini foto 1980. a 28. märtsi «Sir-bis ja Vasaras». Esiailgu hakkaski kunstnik mängima nukkudega. Kuna kodust kaugele ei pääsenud, kunstnikule nii tarvilikud kon-taktid teistega jäid väheseks, kujunes skulp-tuuride tegemine rohkem mänguks iseenda jaoks. Kuid nukud eemaldusid peagi tegijast. Naisse ilmus tõelisuse võõrastust, kadus mängulust. Mannekeenid muutusid olekult puisemaks, mõõdult väiksemaks, värvilt heledamaks. Riidet hakkas toetama plastmass. Pealkiri tuli figuuride asetusest — «Liikuma pandud nukk», «Seisma pandud nukk» — kuigi dünaamilisus teoste eesmärk ei olnud. Ehkki figuurikasutuse tõttu sarnanesid roosa-laigulised kompositsioonid eesti skulptuuri

üldkontseptsiooniga olla looduslähedane, töid nende puisus ja inkognito-olek meie senisele arusaamale plastikast uue, popiliku nägemise ja tuntud kujundile täiesti teistsuguse tõlgendusvõimaluse.

Ometi ei soovinud kunstnik seda teed edasi minna, vaid hakkas katsetama abstraktsete vormidega. Eesti skulptuur on üsna vaene nonfiguratiivsete kujude poolest. Ja needki vähesed pärinevad enamuses 1967/1968. aasta vahetuse eksperimentaalnäitusest, kus oli eksponeeritud tolle aja kohta üllatavalt avangardistlikke töid. Need üksikud skulp-torid, kes on katsetanud abstraktse kunstiga, ei julgenud tuntud materjalist kaugemale minna ning tulid õige pea reaalsust matkiva kunsti juurde tagasi. Anu Pöder mitte ainult ei hakanud jälle looma meil tagasitõrjutud internatsionaalselt tunnustatud kunsti, vaid oli kaasaegne ka materjali kasutajana ja värvi sissetoojana. Abstraktse kunstis tundis Anu Pöder end kohe kindlana. Ta erineva-test värvilistest tekstiilidest tehtud abstrakt-sed objektid on iseenesest täiuslikud ja stiil-selt lõpetatud. Neis võlus oskuslikult loodud meelelisest rõhutav kujundlikkus. Taas eristas kunstnik oma teoseid välise tunnuse järgi — «Tume kompositsioon», «Kompositsioon nõö-riga», «Kompositsioon võrguga». Kuigi abstraktsed kujundid on väga huvitavad, tunduvad nad nüüd, Anu Põdra loomingule tagasi vaadates, vaheastmena teel järgmisele loominguetapile.

80. aastate keskel tehtud torsod ja pead on juba tunduvalt rafineeritumad, neis on hästi välja mängitud erootikat, põnevust. Ja hästi ilmset popkunsti mõju. Popkunsti atraktiivsus, oskus tuua kunsti kunstiväliseid elemente, pöörata pahupidi traditsioonid, äratas 70. aastate algul paljude noorte tähelepanu. Pop-kunst tõi skulptuuri uue figuratiivsus, nn nukustiili, kus inimfiguurid, büstid või pead mee-nutavad kas mannekeene, nukuteatritegelasi või mulaaže. Just seda osa märgates ja rõhutades jätkas Anu Pöder ainsana meie skulptuuri popkunsti-traditsioone veel 80. aastatel. Torsosid ja päid skulptuuritehni-liste võtete demonstratsioonina kasutades toob ta kõik välja, mis ta oma erialal tähtsaks peab. Neis on vormi ja värvi, erine-vaid materjale, natuke literatuursust, esile tuleb skulptuuri aktiivne ruumilisus ja tugev fetišlikkus.

Anu Pöder oli kolmas eesti skulptor, kes sihiteadlikult plastikas värvi kasutas. Kuju värviliseks muutmisel erines kunstnik oma eelkäijatest Ülo Õunast ja Mare Mikofist, kes katsid pindu värviga; ta lähtus rohkem popkunsti mängumaast ning pani mitut värvi materjale kokku. Üldiselt tuleb Anu Põdra pidada delikaatseks värvikasutajaks, sest põhiliselt jääb ta roosade ja pruunide värvi-

kombinatsioonide juurde — «Kompositsioon torso ja lapse käega», «Kompositsioon mehe peaga».

Teisalt ei välista Anu Põdra looming ka ekspressiivsust, mis ühendab skulptorit meie noorema kunstipõlvkonnaga. Temagi kunstist kumavad läbi ajastu probleemid, vägivaldamüüt. Võõrandunud mannekeenid, abstraktsed tekstiilobjektid eitavad looduslikku loomulikkust, neist õhkub painet. Nukkedel pole nägusid. Abstraktsioonid on kokku väänatud, nõõridega kinni seotud. Naisekeha on surutud pildiraami, mehe pähe on vajutatud lipp.

Kunstniku viimased teosed on pealkirja kaudu konkreetsemaks muutunud abstraktsioonid. Need räägivad Lasnamäest, linnasosast, kus kunstnik ise elab. Võrreldes varasema loominguga on nii üleni heleroosa «Pasunaga Lasnamäelt» kui ka tuimalt hall «Ühe jalaga Lasnamäelt» pikk samm edasi suurema süvenemisastme poole. Linnaelu pinnaselt väljakasvanud, elegantset välja-peetud kompositsioonide tähendusrikkust rõhutab peen värvi- ja vormikontseptsioon. Ilusa siluetijoonega, hea dünaamilisusega kujundid annavad tänu selgele vihjele pealkirjas alust mitmesugustele assotsiatsioonidele, millest kõige selgemini on välja

loetav pila, vähem võõrandumist ja ohutunnet.

Anu Põdra kogu senine looming on näidanud teda andeka, fantaasiarikka ja isepäise kunstnikuna, kes algusest peale on julgenud järgida avangardistlikku kunstisuunda ja jätkanud seda ka siis, kui tugevad eelkäijad on tagasi tõmbunud. Ta on üks vähestest kujureist, kes on kogu aeg püüdnud hoida sidet rahvusvaheliste suundumustega, osanud sealt üles leida midagi väga olulist ning ometi omanäoliseks jäänud. 1986. a külastasid Tallinna Prantsuse Kunstnike Salongi Assotsiatsiooni president Arnaud D'Hauterives, Ekspeditsiooni peakonsultant Maryvonne Davenne ja teised prantsuse kunstnikud, kes vaimustusid Anu Põdra kunstist ja soovisid tema Raemuuseumis nähtud näitust ka oma kodumaal korraldada. Soov jäi muidugi sooviks, sest niivõrd oma nägu skulptorit esitati samal aastal Kunstnike Liitu vastuvõtmisel Moskvas igaks juhaks tarbekunstnikuna. Kuid see pole muidugi peamine. Olulisim on hoopis, et Anu Põder on suutnud olla pidevas arengus, säilitada oma töödes kunstilist pinget, näidata skulptuuri ennekõike väga huvitava ja ruumilisena. Ühe sõnaga, teadvustada plastika ammen-damatut võimalusterikkust ja erinevaid edasimeinekuteid.

ARNE MERILAI

MARIE UNDERI «ÕNNEVARJUTUS» — SISERUUMIST ARHITEKTUURINI. II

*Ei vesi seel Ei vesi nõnda näri,
seesugu vihurille kitsas vete ring,
ei vesi seel Ei, hõbedane veri!
Ei veri isegi. Vaid mässav hing.*
(«Kosk. Jõgi», kogust «Rõõm ühest ilusast päevast»)

Henrik Visnapuu märkas, et «M. Under on sesse luuletisse paigutanud oma vetelaulude filosoofilise credo».¹⁵ Veteringi kõrval võib «sisemine maailmaruum» võtta ka näiteks hämara metsavälu kuhu nagu luuletuses «Raismik. Mets»: «Vaikus. Süütus. Nagu enneolematust ajast mingi / elevus kui säälpool surma, sündi, pattu ümber-ringi.» Juba nende luuletuste pealkirjad on tähendusrikkad: tumedas objektiivsuse rõngas asub hele ja aktiivne eluvaim. Neilt hingestatud loodusnägemustel on vaid väike

samm animistliku mütoologia kui rahva psüühika ürgse kihistuse taaselavdamiseni jutustavas luules.

«Õnnevarjutuses» saab hingelise siseruumi sümboliks järv, mis peegeldab ka tema kaldal toimuvat: «Oli järv ja kaldal maja, / majas neitsi naerukaja» («Rändav järv»). Hing on kui veepeegel — järv, tiik või meri —, kuid mitte üksipäini. Pea igast ballaadist leiame hulgaliselt muidki ringikujundeid, olgu kaelast rabisev helmekord; laasturing; munast kooruv kääbus, ümar kui muhk; armupael; sõrmus; lindude kirju sõõr; saar; rõngas lapse käe ümber jm. See ring on alati seesmiselt väga aktiivne, olles süngiks ja tallermaaks temas keerlevale vihurile, pöörisele, leegirattaile, hingemarule. Ringi kui terviku moodustavad ka armastajad — kaks poolt, kelle tunde kaudu koonduvad ühte vastandid ning kelle loodud ühendusse vallandub kireenergia. See impulss on loodud

¹⁵ H. Visnapuu. Eesti luule 1928. a. «Looming» 1929, nr 4, lk 488.

Anu Põder.
«Liikuma pandud nukk».
1984.

Anu Põder.
«Legendi algus».
1982.

käänduma hermeetilisena sissepoole viljastavaks teoks ning ei tohi välja paiskuda hoidvatest piiridest, mis lõhuks terviku ja laseks pühasse sfääri tungida surmal. Õnnetus jääb olemata, kui mõlemal poolel on küllalt enesekindlust ja tahtejõudu tunnet mitte reeta ja, elu jätkumise nimel ennast maha salates, realiseerida end kõigi ohtude kiuste positiivses teos. Inimene on aga enamasti isekas ja nõrk liha oma seitsme suripatu või salakavala ja vaenuliku «nikernaker naistenõu» ees. Selgitatakse sündmuste haripunktil *p o o l e k s* ning hingelise-vaimesele eksimusele järgneb sekundaarselt ka füüsiline häving — sümboolne järv lahku peale reostamist ning allikata jäänud maja ta kaldal muutub elutuks:

*Oli järv ja kaldal maja,
majast kadund naerukaja,
tuppa asund lein ja tusk.*

Sõna pool kasutus on seepärast eriti sage: «kes on poole murdnud puust» («Eba-jalg»), «aga miski nagu poolik» («Merilehmad»), «pooleks on puri ja poom» («Koterman»), «sängiveerele ta kukkus sõnatult kui poolemeelne» («Vahetel laps») ja «pooleks murdus voog» («Lapsehukkaja»).

Viljakuse fundeerimine ei ole Underile mitte füüsiline, vaid kõigepealt ikka psüühiline akt, mida ballaadides püütaksegi kujutada. Põhiteemaks on mehe ja naise suhe (isegi «Kotermanis» öeldakse: «Ja kaasa ei võetud naist!»), kuid ka ema ja lapse armastus. Elu hingeline rajamine ei toimu selles ilmas (vrd piibliga: «lapsi jagatakse taevast»), vaid erilises paradüümaolises atmosfääris, kui ollakse sisenenud hämarasse öisesse imedemaailma, kus Adsoni sõnul «kreatuurid vakatuvad, taandub realiteet ja avanevad hinge tagamaad». Siin personifitseeruvad hinge peidetud omadused ja otsustavad indiviidide edasise saatuse kas eluks või surmaks väliste jõudude jäädes üsna konstantselt vaenulikuks või ükskõikseks. Purjus ja auahne laevkond (muidugi ühiskond!) sõidab «õõ valgesse õue sisse»; rändav järv avab oma sõõri lahku-miseks «ihel õöl vast enne jaani, / valgust voogas taevast maani», ja murelik ema käib last ristteel vahetamas siis kui «kuud täis maa ja taevas». Kirjeldatud otsustaval vaimsel ajal taandub kehaline: «Kuna keha magab rasket und, / kelle, kelle hing on tiivustund?» («Eba-jalg»).

Headuse jõud distantseeruvad. Viimastega identifitseerib mängulustis autor ennastki, arendades edasi omamüüti Maria Maarjamaast: «päike läind Maarjavalda» («Vahetel laps») või «sääll hellus Maarja pilt» («Naissaare sünd»). Sellega konkretiseerub ka sündmuste käiku näiliselt sekkumatu autori-positatsioon, kuigi kõike korraldatakse muidugi

sealt lähtuvalt rangelt oma käe järgi, mis lubab väikeste inimeste tragismist ühelt poolt osa võttes teiselt poolt läbi kumada huumoriligi: «naeru vastu muigas järv» («Rändav järv») jm. Kurjuse jõud aga saavad tegutsemisvabaduse saabudes järele katsuma inimese kõlbelist ehitust. See saatuslik sündmuste käiku sekkuv «kolmas» esineb «Õnnevarjutuse» peamiselt šikaneeriva kuradina, modifitseeritult kotermanni, rüütlist venna, valge linnu, Raheli või ülepea vaenuliku seltskonnana. See on maailma objektiivne vastupanu subjekti tahtele, *advocatus Diaboli* institutsioon. Seetõttu ei tõlgenda autor seda vaenavat väge üldsegi fataalselt, vaid lausa maailmakorra hädavajaliku osana. Kiusaja kuju on üsna sümpaatne, kui ta efektselt lõpetab kurjad kavad ja teod:

*Suus ränkade viinade maiku...
Mis rikkalik saab meie vood:
küll pärle ja merevaiku
täis laevatekk siis nagu poold!
Kuid itsitas koterman..*

Kui aga just muiata ei maksa teatud ülekohtu tõttu, siis suhtub autor vaenuvägedesse kui paratamatusse vähemasti mõistvalt, mis ei vähenda muidugi samas soovi selle vastu võidelda. Eelkõige ongi see ju igiballaadilik teema — subjektiivse ja objektiivse tahte vastuolu — seega vabaduse problemaatika kõigepealt.

Õnnetult hukkunule tuleb kahtlemata kaasa tunda, kui ta aga ise hinge vabadusest keeldub, siis lisab see kurjale vaid uut tuult tiibadesse: «Silmad suleb surija — ta päralt *p o l n u d* võit/ Võidukamalt löikab taevast surmalinnu sõit» («Valge lind»). Tegelase absoluutselt ülekohtust ruineerimist «Õnnevarjutuses» ei olegi — õnne kui allika varjumises ollakse eeskätt ikka ise süüdi. Kõige halvemini läheb lapsehukkajal, kes ei kesta oma eksitusest sünenenud ühiskondlikku põlgust. Porkuni preili ei ole oma armastuses aga meelekindel lõpuni ja just see peamiselt vallandab venna pimedat viha: «Siis vennal kesk tervitust tõusis tusk: / miks on mu öde nii lidus?» ning neuu vapr armastamagi pea teeb hukkamissteenise vaid «saamatu hüppe». Kahtlemine armastuses ja elu jätkumise vajaduses, mis viib vältimatu ummikuni, on ballaadikogu põhimotiive. Kahtlus katkestab viivuks dünamiilise liikumise viljakuse suunas ja kohe käivitub hävitav mehhanism. Nii näiteks kahtlustatakse «Naissaare sünnis»: «Kui oled Kristuse ihu, / siis päästa iseend ja mind!», olgugi et elukaaslase päästmise nimel alul töotati: «Ma loobun omast jaost...». «Vahetel lapses» aga: «Peksis last ja eneselgi hakkas viimaks hale: / kui ehk vahest targa

jutt on aga vale?» «Valges linnus» ei suuda hoiatav meeldetulek ja järelemõtlemishetk enne kuritegu murda auahrust, mille palgaks on tahtmatu enesetapp. Klassikalise suurejoonelisusega kõlab aga kahekordne saatuslik ettehoole «Merilehmade»: «Ära küsi — kahetsed!», sest õne algupära ise peab jääma varjatuks, sest inimene on temast sõltuv ja tema küljes ja mitte vastupidi. Nime omamise kaudu valitsemisele pürgiv võimuiha («Tahan sinu üle võimust:/ lausu, kelle oled hõimust!») käänab aga suhte vastupidiseks — inimene, subjekt kuulub ise maailma ja loodusesse ega jaksa seda valitsejana oma õlule võtta. «Võta kanda siis see koorem,» lausub Merineid ning kaob, kust tuli, tundes «võõrastust ja viha». Suhe loodusega ei saa olla valitsemisuhet ja eksistentsiaalsetes ekstreemolukordades hakatakse vaid seda «teravamalt tundma looduse kütkeid». Kuid inimene on harva kuulekas looduse kütkeile (saatuse käsule) ja kisub «armupaela vallale», oma juured pinnast lahti, ja nii tabab sõrmus ühendava «armusillana» tagantselja vägivallatsetjat ennast.

Õne varjutab esmalt niisiis ohver ise, mistõttu ballaadikogust ei kosta tervikuna välja ainult traagiline paatos. Näiteks lahkub järv rumalasti petetud neiu juurest lausa lustaka pillerkaariga, jättes samas kurvalt maha kalmused ja kõrkjad. Kogu paatoste gamma assimileerib endasse aga «Tuudaimimarjad» oma hümnilise lõppakordiga. Selle ballaadiga seisame eelmiste suhtes juba alternatiivsel rajal, ületanuna ohtude risttee. Siin ülev ei hukku, vaid ületab talle ette pandud tragismi, siin ei muutu kangelane väikeseks ja naeruväärseks, vaid kerkib pühitsetud seisundisse oma saatuse kohale. Kõik see viitab antud loo konstruktiivsusele teiste destruktiivsuse kõrval. Hakkab selguma ballaadikogu positiivne, ülesehitav, isegi arhitektooniline idee.

Viimase mõtestamiseks on tarvis hetkeks vaadelda ka lüroepilist «Soolaulu», mis on esitatud võtmelauluna sümboliseerimaks kahe vastandliku hingelise alge võitlust, hingesood — ebakindlat põletikulist valdkonda elu ja surma piiril, öieti enne neid. Et just siit läheb läbi rada viljakuseni, siis valitseb temas vastupandamatu kutse hoolimata ohtudest. Odüsseia läbi Skylla ja Charybdisel on väga underlik teema, käik läbi surmasisaldava hingesoo on tema kontseptsioonis paratamatu («suremine neile ainult uue olemise sild», öeldakse luuletuses «Raismik. Mets») ja isegi kuritegelik akt. Sest elu nimel on vaja iga kord uuesti purustada arengule kitsaks jäänud raamid eelkõige omaenese hinges ja siis ka väljaspool (vrd «Naissaare sünd»: «see r õ v i t

s a k r a m e n d i l e i b,/ mis elu anda võib...», või «Tuudaimimarjad»: «Süda tal kohkus kui kuriteost»). Hingesoo on täis pahesid ja langenud hingi, kes rahu leidmata laugastes saaki varitsevad; hämar kuuvalgus eksitab teelt ja levivad mürgised miasmid. Ballaadide psüühiline ruum on tihti seostatud kuu fluidumiga, mis ühendab saatanlikku ja viljakat alget hinges või toob selle nähtavale: «kuu näitas sarveotsi» («Naissaare sünd»). Vankuvasse maastikku sisenemine on nõutav: see on langemine subjektiivse ja objektiivse vahelisse veelangusesse, sisenemine dramaatiliste vastuolude sfääri, et ütelda lahti oma kitsast subjektiivsusest kui piiratusest ja selles mõttes surra — et uuesti elule tõusta.

See on ühtlasi sukeldumine psüühika kaevu, kus intellekt vormib kujunditeks meelte tajusid, mille sõnastamine ongi luule ainuomane ülesanne. Selles mõttes ongi ballaad absoluutne luule, et ta seda füsioloogilist, psüühilist ja vaimset protsessi tervikuna totaalses sünteesis peegeldada võtab. Seepärast ongi parimates ballaadides dramaatiline alge alati võrdselt esil lüürilise ja eepilise algega, mis alles tema kaudu väärtustuvad. Väga eksplitsiitne on ka Underi ballaadide dramatism, kui vaadelda kas või vormistikku: sage otsese kõne kasutamine, repliigid, hüüatused-küsimused, elliptika, inversioonid ja anzambmaand, aktendid, viivitused ja mõttepausid, erinevat liiki kordused ning gradatsioon, anakoluut või aposiopees, pöördumised-pöörded jms, mis toonitavad kiiret ja heitlikku stakaatolikult arenevat tempot väljendamaks dramaatilist pinget ja kollisioonilisust.

See on tõeline keeristorm nii sisus kui vormis, millele on ainsana määratud vastu pidama «Tuudaimimarjad». Piibliainegi tõendab, et selles on varjul autori jaoks sakraalne programm nii intiimses kui ka ühiskondlikus tähenduses. Erandina teistest tegelastest on Jakob pühitsetud mees:

*Jakob, su uni mul meele jäi:
kivil kui magasid kahupäi,
ingleid siis üles ja alla käis,
seisis Jehoova — käed õnnistust täis.*

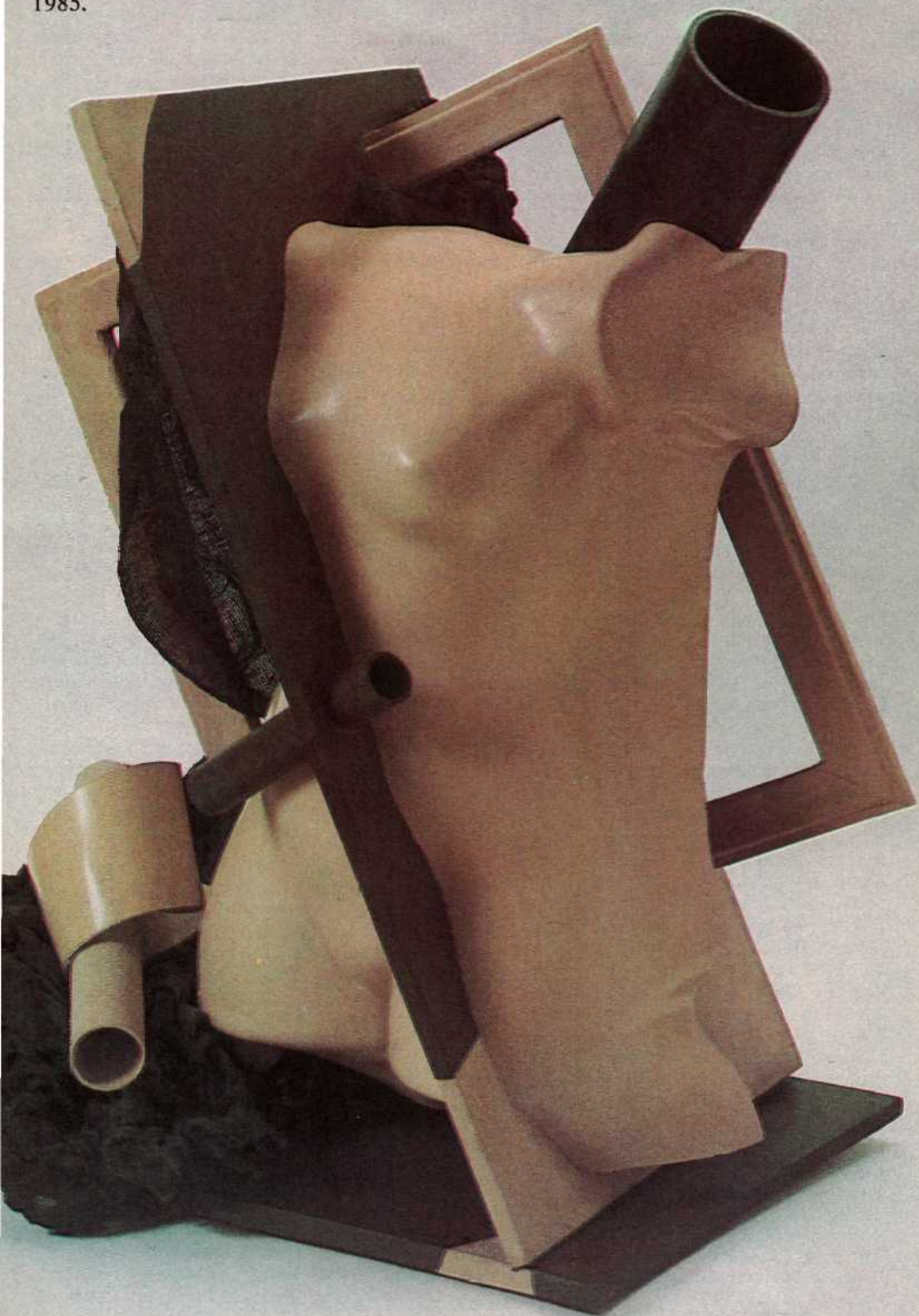
Jakob, su nimi mul meele jäi.

Stroof kordub enne ja pärast sündmuste uperpalle, algul kirglikult, siis rahunenult, kuid endiselt visalt, mis annab tegevusele n. õ pühad ja unenõlised raamid. Kiimakkollaste tuudaimimarjade eest, mida Ruuben emale soolt tõi, saavutab eesmärgikindel hüljatud Lea tagasi hetkelise õiguse oma mehele, sest marjade abil lootis Rahelgi oma sigimatusest vabaneda. Lea salgab ennast oma igatsuste nimel täielikult maha: «Rahel kas varitseb? Mulle ükskõik.» Kuine atmosfäär teda ei eksita, vaid pühitseb aseme: «Kuu on käinud kohutav suur,/ telk on helkind

Anu Põder.
«Mehe pea lipuga».
1984.

Anu Põder.
«Kompositsioon torso ja raamiga».
1985.

kui kuldne puur...». Alles hommik suudab armastajad lahutada, kui kirk ja tahtenergia on vaibusmas ning õised ohud enam ei ähvarda:

*Väljas ju aland tähtede kust —
seda kõvem sind hoian just!
Päikese tiigrisilm pilliroost
vahib ja vahib — meid ehmatab koost.*

Lea peab küll jälle oma koha teisele loovutama, kuid tema rahuloluks ja õigustuseks piisab sündinud Isaskarist, kellest peab saama üks Iisreali püha soo esiisadid.

Ka Rilkele on omane analoogiline altruistlikku suhtesse langemise idee — et tõusta, selleks tuleb kukkuda. Ludwin Langenfeld kirjutab sellest: «Meie, kes me mõtleme ikka õnnele kui tõusmisele, ei taipa, et õnnelik hoopis «langeb». Tuleb uuesti õppida langemist. Lastes endid vajuda sisimasse seesolekusse terviku sees, mille üks meie varjatud külgi on surm ja kus kaob meie inimlikule nägemisele olemise tõusev rada, alles siis oleme me tõeliselt tõusnud ja sündinud. Sedasorti langemises võib tajuda liikumist, mis hoolimata kaugusest on ometi jumala juures. Sel moel on tee jumala juurde «ülesminek»»¹⁶

Muidugi ladebtab Under viljakuse allikale langemise ülesande põhivõimele naisterahvale, sest mehed on nagu Jakobki «süütumalt ebatruud» või nagu uhke armsam «Rändavas järves»: «silmit — teab mis, juustelt rusk.» (Ruske habe jms detailiühust kordub ka teistes lugudes, kuid selliste peensuste eritlus ei ole siin vajalik, jäägu öeldu vaid viiteks ballaadide tihedale omavahelisele suhtlemisele ja läbikomponeeritusele.) Lea õnnel lasub küll paratamatult õnnetuse vari, kuid omalt poolt on ta teinud kõik võimaliku, et seda mitte suurendada või sellele rohkem alluda kui vaja. Tänu «Tuudaimimarjadele» muutub ballaadikogu pealkiri kahemõteliseks, omandades nii negatiivsema kui ka positiivsema sisu — viimane tähendab, et õnn on kõige kiuste siiski saavutatav vajalike tingimusi täites, ehkki mitte absoluutsena, vaid reservatsiooniga. (Sama tähendust sisaldab ju Betti Alveri luulekogu «Korallid Emajões» — see on kõigi lõpunitunnetajate tõde!) Paljude tahe seab oma nõuded konkreetse ainutahte ette, kuid see ei tähenda allumist või võitlustest loobumist oma inimväärse koha eest kuni viimaste konsekventsideni välja — selles on «Tuudaimimarjade» elujõuline realistlik programm. Vabadus on inimloomuse alus, seadus ja needus, mille üle võib küll mõelda, aga mida enne tuleb

täita: «Nõnda tõusta maa alt, mullast, nagu meistki igaüks, / täita oma lennuhiha: üles! küsimata miks» («Raismik. Mets»). Lea teeb läbi vaimse ja füüsilise ülestõusmise läbi alanduse ning nii kerkib tema saatuse teiste maies hädas õnnete kohale, kes ristteel eksisid. «Tuudaimimarjades» peetakse dramaatilise situatsiooni lõpuni välja, objektivse ja subjektiivse kaalukaasid jäävad tasakaalu, arengut ei lõigata läbi ja kurjus jääb külvamata.

Korrastanud ballaadikogu arhitektoonikat, võime mõningase kindlustundega üksikute lugude juurest edasi minna tervet kogu hõlmava süsteemi jälgimisele. Näib, et see allub ühtsele konstruktsioonile või põhiplaanile üsna taotluslikult. Silmitsedes erinevaid tegelaspooli ja nende «eksimusid», märkame, et õnnetuse järvekaldal põhjustab kord mees, kord naine, kumbki võrdselt viiel korral. Moodustub kahte leeri jagunev kogudus, meeste ja naiste pool, nagu katoliiklikus traditsioonis. Nendevahelist vastuolu ja rada nende keskel või ka sissepääsu kujutab «Soolaul». Tee viib välja altari ja kellatornini, milleks on ülemlaul «Tuudaimimarjad». Asetanud detailid süsteemi, võiks siin näha ju gooti katedraali põhivisandit — korpust, külglõõve ja tugikaari, portaali ja magistraali, mis päädib altari, jutlustaja kantsli ja kellatorniga. Nii nagu gooti stiili puhul, kus iga üksikosa peegeldab teist ja ühtlasi kõrgustesse sööstvat tervikut, on ka «Õnnevarjutuse» ballaadid oma süneseetilises vitraaži- ja orelimängus üksühe vaieldamatud vased. On ju Rilkegi kõnelnud katedraalist kui kivistunud saatusest, mille sügavaimast põhjustest lähtub ülevaim kõrgumine. Underi eskis võiks aga nähtavale tulla sellisena:

Tuudaimimarjad

Porkuni preili	Nahakaupleja	Pontus
Lapsehukkaja	Koterman	
Ebajalg	Merilehmad	
Vahetet laps	Valge lind	
Naissaare sünd	Rändav järv	

Soolaul

Seega sümbolise järve kaldal olev sümbolne loss, maja, laev, ait või saar puruneb, kui sinna tungib kurat ja surm, tuues kaasa kahekordse huku — esmalt vaimse, siis füüsilise, ja alles «Tuudaimimarjades» õnnistatakse «kuldne telk» pühakojaks elule.

Kas on ehk olemas ka mingeid dokumenteeritud teoseväliseid vihjeid selle arhitek-

¹⁶ L. Langenfeld. Rainer M. Rilke. In: Deutsche Literature im zwanzigsten Jahrhundert. Heidelberg, 1956, lk 249.

toonilise hüpoteesi kasuks? On ja isegi üsna veenvaid. Meenutab ju A. Adson «Marie Underi eluraamatus», kuivõrd ülielamuslik oli too «Õnnevarjutuse»-eelne reis Pariisi, kus peamisteks huviobjektideks kujunesid just gooti sakraalehitised. Juba teekonnal vapustasid luuletajapaari Kölni katedraali muljed, kuid samaväärselt «mõjus varsti Jumalaema katedraal. Seda vaatama oli meie esimene Pariisi päeva sõit. Lisavõlu pakkusid katedraali karniisidel kükitavad skimäärid oma grotesksusega. Neid ei väsinud me kunagi silmitsustada...» Kõikjal, kus viibiti, lasti «enesesse mõjuda katoliikliku kiriku rituaalidel ja palvehämarikkudel». Teel kojugi ei unustatud nautimast Strassburgi toomi.¹⁷ Mõjuelamus intensiivsusest annab hea pildi ka Adsoni lennukas sulg gooti kirikuid kirjeldades oma «Reisiraamatus».¹⁸ Mulje, mille vangi sattuti, oli kahtlemata erakordne ja seda mitte ainult sakraalehituse suurejoonelisuse mõttes,¹⁹ vaid arvestada tuleb ka missadega kaasnevat sünkretistlikku kunstielamust. Ning ei saa unustada, et see toimus väga aktiivse teatrihuvi ja monumentaalkunsti nautimise kõrval. Asjata ei tõmba ka paguluses Underile lähedal seisnud literaat Aleksis Rannit korduvaid paralleele Underi poeetika ja gooti stiili vahel, tunnistades, et just toomkirikut pidas poetess oma suurimaks kirjandusväliseks mõjustajaks. Seda ühtsust kirjeldab ta järgmiselt: «Underi stiil, — julgen seda nimetada gooti stiiliks, selle mõiste nii avaras kui ka eriomases tähenduses, — on oma loomult antiklassitsistlik. Avaramas mõttes kuulub luuletaja looming niinimetatud modernse gootika valda, kuhu Wilhelm Worringer liigitab asjade-müstilist-äratundmist väljendava ekspressionismi /---/. Esiteks on Under (kõigist ehitustaide teoseist) olnud enim vaimustet just gooti toomkirikuist, nii et meil on põhjust rääkida biograafilis-taidelisest ajendist luuletaja arengus. /---/ Oma üldkoetusel esindab see selgesti gooti õitseaega ja on täpsemalt võrreldav Amiens'i ja Reimsi katedraalide «kehakoguga». Seda eriti Reimsi omaga, mis oma välisarhitektuuri poolest on meile kõige üllam gooti ehitus, sest sellel ei puudu liikuvuse ja rahutuse underlik seaduspärasus. Oleks huvitav näiteks eritella Underi metafoorika-sugulust gooti tugikaartega, vaadelda Underi värsside vertikaalse ehituslikkuse lähedust gooti lõõvidele või uurida

gooti skulptuuri ja Underi luule vormi-ja-sisu suursugust sõsarust (meenutagem kasvõi Maarja ja püha Mauruse underlikke kujusid Reimsi toomkiriku portaalidel). Gooti katedraali underlikeks lisaväärtusteks on selle värvilised aknad, mis teatavasti puuduvad teistes stiilides loodud jumalakodadel. Nende klaasmaalingute hilgus (mis toomkiriku muudab hügelkristalliliseks ehituseks) laseb end otseselt kõrvu seada Underi sõna seesmise kiirgamisheliga.»²⁰

Üldiselt ei puudu meie luulest püüd taolise suurejoonelisuse, välist ja sisemist ühitava arhitektoonika poole — võtkem või juba Gustav Suitsu «Elu tuli», mis oma kompositsiooniga jätab mulje tulelõkkest neljal tsükli-riidal. Ka «Õnnevarjutuse» ballaadid võeti kohe küll suure eлевusega vastu, kuid nende sisukvaliteetid ja vormiline tulevärk olid nähtavasti sedavõrd ootamatud, et varjutasid mõistmishorisoni lähivaates. Pealispindemale lugejale võis kogu läbikomponeeritud arhitektoonika isegi ideelise ja vormilise monotoonsusena paista.

Nii kirjutas Ants Oraski, püüdes küll leida õigustavaid sõnu: «Neile ballaadidele on suusõnal ette heidetud psühholoogilise vahelduse vähesust ja väliseffektide liigtaotlust sellega tuleb mõnel puhul nõus olla. Üliohtrana käepärast olev keeleline materjal tundub vahetevahel minevat äärmuseni, kuid meil pole siiski rikkust kunagi olnud nii palju, et nüüd, mil seda saame, tuleks seda hüljata. Selline hüperroofia on meie oludes vägagi vastuvõetav — eriti kuna ka sügavamaist muljeist ei ole kaugeltki puudu.»²¹ Oras tunnistab siiski, et viga on ilmselt kriitikas, mis ei suuda Underit tema metafooride julguses ja irratsionaalsete kujundite puistamises loogiliselt jälgida, kuid et harilikult viivat kõik see «hoolsamal süvenemisel seda kaugemale meeolude südapunkti suunda.»²² Selle «südapunkti» olemasolu tunnistab Oras oma Underi-käsitlustes edaspidi kõikjal. Saatesõnas M. Underi kogutud teoste ise-loomustab ta seda keset terminiga «lühiriline valem» ja «keskuslühirika»²³ ja hiljem veel mõtiskleb ülistavalt: «ta tuum on puhas ultra-kuld — mingi keemikute poolt veel avastamata kallis kallismetall. Teda kullaks üles kaaludes saab kätte vaid väikese murdosa tema väärtusest — luuletajana ja inimesena.»²⁴ Marie Underi lühimonograafiaski

¹⁷ A. Adson. Marie Underi eluraamat, I. Lund, 1974, lk 90—93.

¹⁸ Vt A. Adson. Reisiraamat. Vadstena, 1950, lk 48—49.

¹⁹ Vt näiteks gooti arhitektuuri mõjust prantsuse eepikale: R. Wellek, A. Warren. Theory of literature. New York, 1956, lk. 129.

²⁰ Marie Underi eluraamat, II. Lund, 1974, lk 55—56. Vt ka: Marie Underi eluraamat, I, lk 187.

²¹ A. Oras. Eesti luule aastal 1929. «Eesti Kirjandus» 1930, nr 4, lk 161—173.

²² A. Oras. Marie Under: Õnnevarjutus. Kogu ballaade. «Looming» 1930, nr 2, lk 220—221.

²⁴ Marie Underi eluraamat, II, lk 58.

Vasakul:
Anu Põder.
«Tühjus».
1985.

Anu Põder.
«Kompositsioon lipuga».
1987.

viitab ta selles seoses ballaadidele, tõdedes, et «ta kunst on kõike muud kui dekoratiivsete miniatüüride kunst. See voolab otse ainetest kesksest, mis on autorile endale saand keskseiks elamusiks. Küll pillub ta sõnajuveele, kuid mitte nagu äkki heldeks muutund juvelier, vaid kui õisi poetav puu — meie oma maa kevadõisi, suveõisi, vahel harva ka kaugete maade eksootilisi õisi.»²⁵

Ants Orase tähelepanelike püüdlustega Underi luule tuuma selitada ei ole kuigivõrd suudetud kaasa minna, mistõttu ei tule välja ballaadikogu keskne roll tema loomingus. Selle tulemusena muutub «Õnnevarjutus» loominguportreedes lihtsalt mingiks kõrvalharrastuse maiguga nähtuseks, mille käsitlises on tavalised käibefraasid: «lüüriiliste luuletuste kõrval», «leidis mahti», «siirdus ballaadiainestiku valdamisele» jne (Harald Parrest, Aleksis Rannit, Karl Ristikivi, Gustav Suits²⁶, kõnelemata teistest). Seda põhjustab kõigepealt muidugi traditsiooniline lähenemine lüürika-tsentrist ja mitte loomingu tervikpildist, pelk piirdumine analüütikaga sünteetilise lähenemise kahjuks. Kuhu nii jõutakse, seda ilmestagu üks prominentest teosest ja prominentelt autorilt pärit tsitaat (sõrendused minult): «Underi kujutamisosavus oli jõudnud nii kõrgele astmele, et ta võis endale lubada ka ainetest vormimist, mis seisid ta põhiprobleemistikust kaugemal, kuid huvitasid teda oma pitoreskusega, nagu «Naha-kaupleja Pontus» ja «Koterman».

²⁵ A. O r a s. Marie Under. Lühimonograafia.

Ju siis jõudis Under ajastu ja psüühika reaalsesse süüvides välja nii igavikuliste ja üldinimlike koordinaatideni, et selle mõistmiseks osutub vajalikuks märgatavam ajaline distantseeritus, kaugem ja üldisem perspektiiv — vaatepunkt *sub specie aeternitatis*: või koguni uue sünteetilise ajastu eelaimus. Ses mõttes on «Õnnevarjutuse» saatus võrreldav «Tõe ja õiguse» paralleelse retseptisiooni- looga, ainult et viimane on oma pädeva käsitluse juba leidnud. Usun, et tulevikus leeb «Õnnevarjutus» kindlasti selle psühholoogilise realismi suurteose kõrval.

Ületanud sünteesi kaudu ballaadilikud kollisioonid toimub Underi luules vabane- mine, millele osutab järgmise luuletuskogu pealkirigi — «Lageda taeva all». Hiljemgi pöördub ta draamaatiliste elamuste või mälestuste mõjul ballaadilikkuse juurde tagasi olgu siis tõlkijana (Petr Bezruč, Jan Neruda, Goethe) või algupärase loojana («Kojuminek», «Ingel», «Surmamõrsjad»), kuigi põhimõtteliselt on ta tarve selle luuleliigijärele ammendatud. Pärast lüroepilise tõkke ületamist «Õnnevarjutuses» ei tunne poetas enam mingeid takistusi oma luule teel nägemisvõime süveneb üha:

*Mu teiseksaand silmale valla
on laotuse iid-uudne ürik.*

*Käsk tuli mu juurde alla:
rind laulu täis nagu kirik.*

Näib, justkui oleks gootilik ballaad Marie Underi «Õnnevarjutuse» kaudu välja jõudnud oma maailmaajaloolise lõpetatuseni — ja seda meie, perifeerseks nimetatud kirjanduses! Või, nagu see kõlaks fenomenoloogilisevõitu kõnepruugis: koju jõudnud.

INDREK PAJUMAA

UKU MASING JA KEELELISE RELATIIVSUSE HÜPOTEES

Tänapäeva süveneva spetsialiseerumise õhkkonnas räägime mitmel alal andekast inimesest kui haruldusest. Siiski pole meil vaja siirduda tagasi entsüklopedistide manu ega tülitada omamaist Baeri. Üks hea näide on kaasaja Eestist ometi — Uku Masing (11. VIII 1909—25. IV 1985).

Uku Masing on kirjandushuvilisele tuntud kui «arbuja» (luulekogusid, mis ilmunud seal- ja siinpool piiri või alles käsikirjas, on tegeli-

kult tosinaga jagu), orientalist ja tõlkija (piisat Tagore mainimisest). Kirikutegelase jaoks on U. M. eelkõige teoloog, asjatundja võrdleva usundiloo alal, Vana Testamendi ja teiste usu- liste tekstide vahendaja. U. M. puhul võime rääkida tulemuslikust ajaloo-, astronoomia ja botaanikahuvist. Ja veel: Masing kui kirjandus- ja keeleteadlane, folklorist ja poliit- glost.

Masingu tõekspidamised filoloogina on üsna tugevasti mõjustatud keelelise rela-

tiivuse teooriast. See aspekt on U. M. vaimse pärandi vähestes käsitlustes siiani eraldi puudutamata.

Masing-filoloog on endastmõistagi osa Masingust kui tervikust. Inimene püüab alati oma vaated ja ideed integreerida ühtseks süsteemiks. Nii on keelelise relatiivsuse hüpotees ühtviisi mõjunud Masingule kui keeleteadlasele, aga ka kui etnolingvistile, kultuuriloolasele, usundifilosoofile ning -psühholoogile. Ka oleks vale vaadelda ainuüksi teooria mõju Masingule, käsitlemata Masingu mõju teooriale. Alljärgnevalt püüakski valgustada mõlemapidiseid seoseid.

Mida siis kujutab endast keelelise relatiivsuse ehk — kahe suure etnolingvisti nimega seostatult — Sapir-Whorfi hüpotees?

Benjamin Lee Whorf ütleb:

«Kultuurinormide ja keelemudelite vahel on olemas seosed, kuid mitte korrelatsioon ega otsene vastavus.»¹

Selgemalt väljendab ennast Edward Sapir, kelle seisukoha on ka Whorf enese töö juhtmõtteks valinud:

«...reaalne maailm luuakse suurel määral alateadvuslikult antud (inim)grupi keelenormide põhjal...»

Me näeme, kuuleme ja võtame vastu nii või teistsi ühtesid või teisi nähtusi peamiselt sellepärast, et meie ühiskonna keelenormid näevad ette nii- või teistsuguse väljendusvormi.»²

Ehk teisiti öeldes peaks igale keelele vastama oma kindel mõtlemisviis. Keelest, selle grammatilisest struktuurist sõltub inimese tunnetus. Kui mingisugune keel ei tähistata «rohelist» ja «sinist» värvi erinevate sõnadega, siis seda keelt kõnelevad inimesed ei erista neid värve.

Uku Masing väljendab sellekohaseid vaateid esmakordselt 1933. aastal ajakirjas «Olion» (nr 3). Artiklis «Hüpoteetilist eesti keele psühholoogiast» väidab Masing, et eestlane on verbi tuleviku vormi puudumise tõttu keelelt «staatilisem» kui näiteks sakslane või inglane.

«Eestlasele on ainus kindel punkt ajas n ü ü d, aga ta võib seda asetada sinna, kuhu ta soovib, ta ei arvesta sellepärast üldse mitte ajaga, vaid ainult sellega, kas tegevus on lõpetatud või mitte /---/

¹ B. L. Whorf. The relation of habitual thought and behavior to language. In: Language, thought and reality. Selected writings of Benjamin Lee Whorf. Cambridge, The M. I. T. Press, 1966. Vt ka: Б. Л. Уорф. Отношение норм поведения и мышления к языку. В кн.: Новое в лингвистике, I. Москва, 1960.

² Tsit.: B. L. Whorf. The relation of...

Eestlasel puudub faustiline tung lõpmatuse, alaline teel olemine, muutuvuse tunne, ta ei heitle ajaga nagu indogermaan. Selle asemel asetab ta enda ajast üle, talle on tulevik ainult niipalju olemas, kui seda saab teha minevikuks.»

Siitpeale alustab Masing ka indogermaanolase, semiidi ja soomeugrilase järjekindlat võrdlemist ning võltlust indogermaani rahvaste ülespuhutud etnotsentrismi vastu, tehes seda ajuti üljulgete väidetega:

«Indogermaan võitleb, eestlane on surnud ja semiit kõlgub nende mõlema vahel...»

... eestlane võib küll arenguõpetusest saada aru, aga ta võtab seda egoistlikult, indogermaan aga sotsiaalselt, kuna semiit tast üldse aru ei saa.»³

Huvitav oleks püüda jälgida, kuidas Uku Masing sääraste tõdemusteni jõudis.

Masingu keelteannet võib märgata juba varases nooruses. 15aastase poisina suutis Uku (tollal küll Hugo-Albert) lugeda saksa, inglise, prantsuse ja vene keeles. 20aastaselt on aga tema tööde hulgas juba terviklikud tõlked araabia ja süüria keelest, kusjuures juubelikirjutises 70. sünnipäeva puhul väidab vanameister eneskriitiliselt, et oma emakeelki hakkab inimene tõeliselt oskama alles kahekümneselt, võõrkeele õppimisel aga ei jõua ta kaugemale märgisüsteemi omandamisest.⁴

Keelelise relatiivsuse algmeteni jõudnud U. M. ta enda sõnade kohaselt, samuti kui B. L. Whorf, semiidi keeltega tegeldes.⁵ Semiidi keelte süstemaatilisi õpinguid alustas Masing 1926. aastal Tartu ülikoolis professor A. von Bulmerincqi juures, jätkates neid 1931—33 Saksamaal Tübingenis ja Berliinis, kus põhiharudeks olid etiopistika, akadistika ja sumeroloogია.

Naasnud Eestisse, kirjutas Masing kõigepealt mahuka «Heebrea keele grammatika» (1937). Pikkamisi hakkas kuhjuma ka tööülesandeid, nii et vahepeal tuli tal Tartu Ülikoolis olla korraga kahel professoritoolil: Alexander von Bulmerincqi järglasena semiidi keelte alal ja ühtaegu lugeda loenguid võrdlevas usundiloo. Neile ameteile lisandus veel «Usuteadusliku Ajakirja» toimetamine.

Üheks olulisemaks teeks (keeleteaduse kõrval) Sapir-Whorfi teooriaga analoogiliste järeldusteni jõudmisel oligi Masingule kahtlemata teoloogia, mille vaieldamatu koostis- osana nägi ta etnopsühholoogiat.

³ U. Masing. Hüpoteetilist eesti keele psühholoogiast. «Olion» 1933, nr 3.

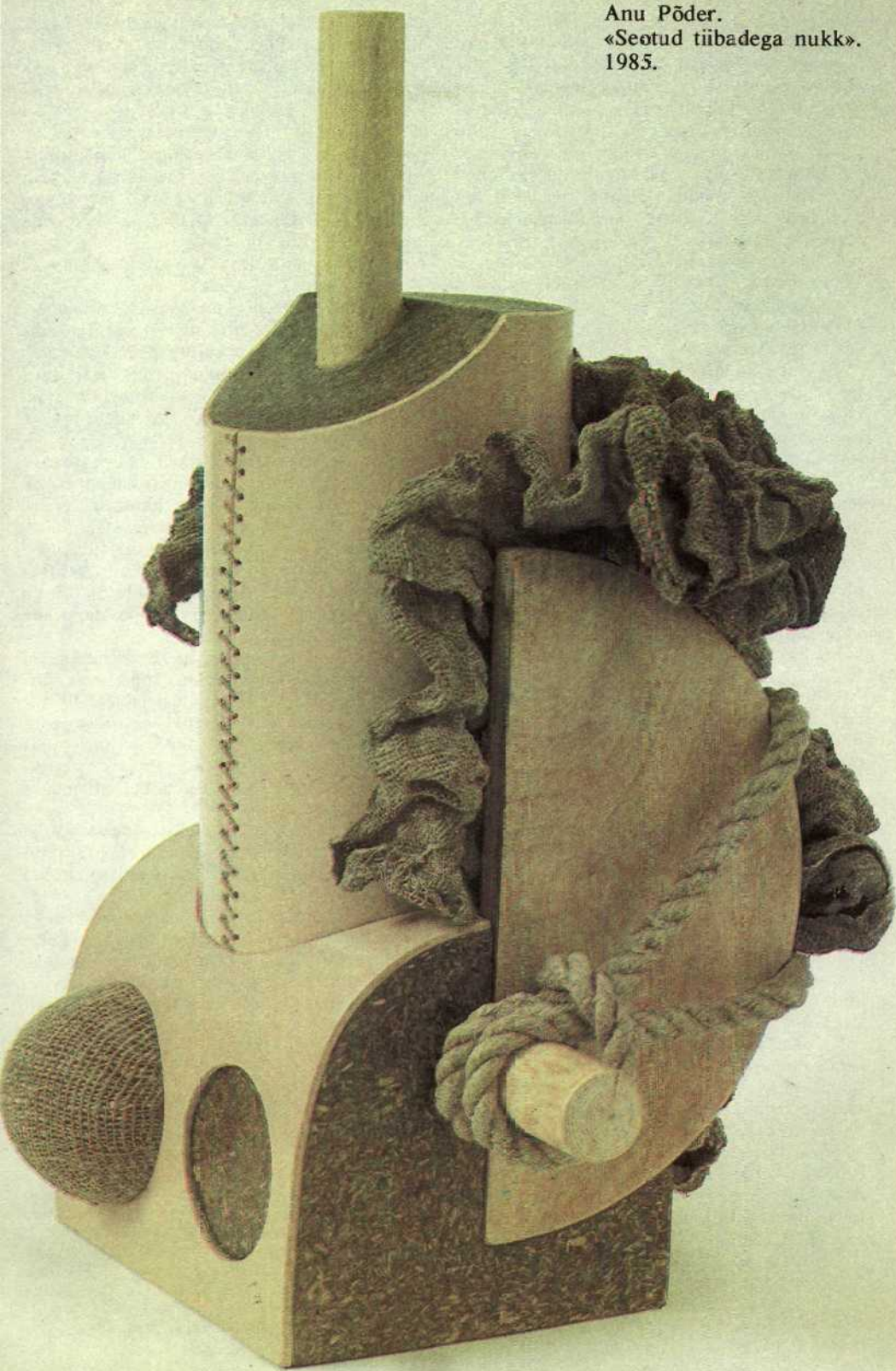
⁴ U. Masing. Keeltest ja keeleõppimisest. «Emakeele Seltsi Aastaraamat», nr 25 (1979), 1981.

⁵ U. Masing. Keelest ja meelest. 1968—69. Käskiri. Vt ka: Keeltest ja keeleõppimisest.

Anu Põder.
«Väga vanad mälestused»
1986.

Anu Pöder.
«Seotud tiibadega nukk».
1985.

Selleteemalised mõlgutused on viinud Masingu järelduseni, et ükski usk (ka mitte ristiusk) ei saa olla kõikide rahvuste juures ühetaoline. Tulevat leida süntees — minna konkreetse rahva usundi käsitlemisel tagasi paganlusse, vaadelda ka materiaalse keskkonna mõju inimesele — ja kõige selle kaudu näha sobivaimat religiooni rahvusele.

Läbiva ideena on Masingu usundipsühholoogia-alastes töödes jälgitav otse feucht-wangerlik ida ja lääne vastandamise püüd, kusjuures eestlasi peab Masing oma mõttelaadilt lähemaks idamaalastele. Ta on koguni sõnastanud oma vastulause «Noor-Eestile»:

«Eestlased olla ja eurooplasteks saada tähendab surma, eestlased olla ja asiaatideks saada tähendab elu.»⁶

Masing osutab ühisjoontele kõike kasulikku säilitava, pärimustest läbipõimunud algse ristiusu (mida jutluses «idamaist mõtteviisi kasutav jumal — Jeesus») ja näiteks paganlühõngulise setu kristluse vahel.

Ühe põhjusena toob Masing esile paralleelid eesti regivärsilise rahvalaulu ja idamaise muinasjutu keerutuste vahel ning jõuab üpris huvitavate tulemusteni:

«Rahvalaulu mentaliteedi tõttu peaksime olema võimelised mõistma kõiki sääraseid asju, mis ka on mõeldud figuratiivselt, kuigi mitte just meie moodu. Peaksime olema võimelised nägema idamaiste juttude taha. Kuid oleme nad saanud sakslaste vahetalituse kaudu ja sellepärast idamaised figuratiivselt mõeldud ristiusu tõed on muutunud meile peaaegu nagu mingiks uueks mytoloogiks. Ristiusk ja ristiusu dogmaatika idamaal polnud üldse seda laadi, nagu teda kujutavad sakslased. . .

. . . Sellel (s.o. idamaalasel — I. P.) polnud üldse tähtis muu kui, et oli midagi syndinud, midagi tehtud ja täiesti kõrvaline juba see, kas midagi säärast syndis reaalses maailmas või kujuteldavas. Sest nendegi vahel polnud piire.»⁷

Alles nüüd, kui oleme näidanud, et idamaalased tõepoolest mõtlevad teisiti, saame endilt küsida — kuidas siis mõtleme meie?

Masing näeb rahvuse psüühilist laadi keeruka struktuurina, mille komponendid või tunnusjooned eraldi võetuna võivad esineda samasugusel kujul ka teistel rahvustel, kuid säärase konkreetse ühendusena on nad ainukordsed.

Eestlasele väidab U. M. iseloomulikuks eelkõige demokraatiat (O. Looritsale toetudes: «... oleme loomult demokraadid, kui mitte anarhistid selle sõna algse tähendusega»).

⁶ U. Masing. Lõigend Araabiast: Umar ibn'abi Rabi'a. «Olion» 1931, nr 5/6.

⁷ U. Masing. Eestipärasest ristiusust. «Protestantlik Maailm» 1938, nr 1.

ses.»⁸) ja sellest tulenevalt ka Jumala tunnustamist hea sõbra või vanema vennana, mitte autokraatliku valitsejana. Kaasinimest ja loodustki ei pidavat eestlane enese jaoks kunagi objektiks, millest peaks üle olema. Eestlane lihtsalt sobib looduse ja on sõbralik kõige elava vastu; ka «mina» ei olevat tema jaoks hindamisel mõõdupuu. Eestlane ei saavat ka tunnetada katket endise ja saabuva vahel, kuna tema keeles puudub tuleviku aeg. (NB! Taas keeleline relativism.) Ja lõpuks — ta ei saa kunagi nõus olla Jumala ilmutusega ainult ühele rahvale.⁹

Masing kutsub üles «usupuhastusele», vabanemisele indogermaani (st saksa) kammitsaist. Kõike saksalikku meie luterluses peab ta «eksimiseks Jumala vastu, kes rahvad on teinud just selleks, et nad igaüks oma teed kaudu jõuaksid õige jumalamõiste ja ristiusu-mõiste juurde. . .»¹⁰

Sisulise erinevusena näeb Masing vahet aaria ja soomeugri õndsuse-arusaama vahel. Eestlane ei vajavat enam mingeid erilisi eneseipiinamisi ega palveid õndsakssaamiseks, kui tema juures nii vaimselt kui füüsiliselt on enam-vähem kõik korras. Ka ei tahtvat ta oma (ja teiste) tegevust-aktiivsust piirata mingite eriliste seadustega, mida aarialane igal sammul püüdvat teha.

Masing on arvamusel, et Jumal iseenesest on hea, ta aitab inimesel aina rohkem ja rohkem kõrvaldada oma puudusi ja seeläbi õilsamaks saada. See olevatki eestlase jaoks l u n a s t u s. Jumal pole U. M. arvates kunagi hirmuäratav ja seetõttu peab ta ka pastori kärkimist kantlisis eestlaste puhul nõmedaks sammuks.¹¹

Täiesti hüpoteetilist laadi eelduste põhjal teeb Masing mõnikord tänapäeva praktikas kinnitust leidnud järeldusi eestlase kohta etnopsühholoogia vaatenurgast:

«Kriisiaegadel eestlase suhtumine aega võib muutuda massiliseks endatapmiseks, muidu aga avaldub aeganärvas jonnis, monumentaalsuse ja kindluse püüdes. . .»¹²

Nagu näeme, õhkub Masingu artikleist alati mingi «adogmaatilise vaimi», mis protestib ettemääratu ja kivinenu vastu

⁸ U. Masing. Eestipärasest ristiusust.

⁹ U. Masing. Eestlaste usulisi eeldusi ja nende tähendusi teoloogiale. «Usuteaduslik Ajakiri» 1934, nr 2—4. Vt ka: Eestipärasest ristiusust.

¹⁰ Meie usk on sakslusest läbi imbutud. «Vaba Maa» 26. I 1938, nr 21. (Referaat U. Masingu ettekandest: «Usundiloo mõttest».)

¹¹ Eestlaste Jumal pole sakslaste Jumal. «Vaba Maa» 28. II 1934, nr 49. (Referaat U. Masingu ettekandest: «Eestlaste eeldusi teoloogiliseks tööks».)

¹² U. Masing. Hüpoteetilist eesti keele. . .

vaimumaailmas, liiati siis veel selle vastu, kui üks rahvas teisele oma religiooni tahab peale suruda.

Mõni lugeja võib siinkohal küll väita, et ega 1930. aastatel sakslased Eesti Vabariigi usuelus kaasa rääkida saanud. Tegelikult aga avaldas möödunud sajandite vaimne pärand vaieldamatult oma mõju, germanismid piibli ja kirikulaulude tõlgetes, kadakasaksad ja tollalgi mitmed saksa pastorisuguvõsad olid reaalsus. Teoloogid teavad paremini, millised muudatused olid eesti luterlikus kirikus aset leidnud pärast reformatsiooni. Ja ega uuendused vabariigi väljakuulutamise järel eriti suured olnud. Võõra vaimse pärandi kaasalohistamist minevikust loebki Masing minu arvates suurimaks eksisammuks.

Eeltoodule toetudes väidan, et Masing oli enne 1940. aastat oma etnolingvistika valdkonda kuuluvais ideis võrdlemisi sõltumatu lääne autoreist, v.a W. v. Humboldt, kelle «Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues» ilmus 19. sajandi I poolel ning mida 20. sajandi lääne «relativistidel» oli Masinguga võrdne võimalus kasutada. Nii oleks vähemalt eestlasel sobiv keelilise relatiivsuse hüpoteesi ka Sapir-Whorf-Masingu teooriaks hüüda.

Masing on oma rippumatust isegi maininud (võib-olla oma mahukaimas) etnolingvistika-alases töös «Keelest ja meelest». Lugenud üles pika rea autoreid, kes probleemiga tegelnud, lausub ta:

«Võin lisada enda sõltumatult nendest ja samuti aastatest 1928/29. . .

. . . On võimalik, et leidsin tuge mõnest SAPIRI puhtfiloloogilisest tööst indiaanikeelte kohta, kuid alles kymmekond aastat hiljem Boudouin de COURTENAYst ja veerandsajandi pärast WHORFi ja SAPIRI sisulistest arutlustest.»

Masing ei seisa teooria ühe loojana sugugi jäikadel positsioonidel. Võimalik, et esimese äärmusena «tegevusteooriat» käsitades (läbi keelerelativistide kriitikaprisma), arvab ta:

«... yheks äärmuseks väide, et keele «filosoofilisel skeemal» pole pisematki mõju teda kõneleva rahva psüühikale, iseloomule ega kultuurile /---/ Rahva psüühika on ajalookäigu, kliimatingimuste jne. produkt, /---/ Vastupidiseks äärmuseks on katse näidata, et teatavad sugulusastmete süsteemid esinevad ainult neil rahvail, kellede keeles leidub teatavaid foneeme. . . /---/ Olen veendunud aga, et teoreetiline kaklemine selle probleemi kallal seni on tulutu, kui pole kuidagi väljendatud need parameetrid, mida-pidi oleksid mõõdetavad mistahes keele mõjud seda kõnelevale inimesele või tema iseloomule, temperamendile, käitumisele ja tegevusele» («Keelest ja meelest»).

Kompromissi otsimine on iseloomulik eriti käesoleva sajandi teise poole etnolingvistidele ja psühholoogidele. Edukaimaks sel alal tuleb pidada funktsionaalseid relativiste (D. Hymes, P. Kay), kes väidavad, et erinevad pole mitte ainult keelte struktuurid, vaid ka funktsioonid. Funktsioonide erinevused on omakorda tingitud inimese tegevusest ja selle muutumisest.

Professor Peeter Tulviste sõnade kohaselt on «... mõtlemise keeleline relatiivsus seotud keele leksikaalsete ja grammatiliste iseärasustega. Tegevuslik relatiivsus seevastu on seotud keele kasutamise mõtlemises.

Ilmselt ei ole mõistlik neid kahte teineteisele vastandada: keelekasutus peaks mingil määral vastama keelesüsteemile.»¹³

Masing ei lähe kokkuleppeotsinguis selle määran, ta jääb siiski pidama Sapiri ja Whorfi manu. Ise on Masing keeleteooria (mille teist nimetust — metalingvistika — U. M. meelsamini kasutab) põhiprintsiibid sõnastanud järgmiselt:

«Esmalt: iga keel (kond) on teistest vähem või rohkem erinev psühholoogilisfilosoofilise võrk kogetava tõeluse liigendamiseks ja tulemuste korrastamiseks. . . Teiseks: keel määrab ja kujundab kõik inimelu avaldused ja iga keel paratamatult erinevalt. Nendest järgneb, et tunnetamisteed-viisid ja vahendid erinevad ning loomulikult ka tunnetamise tulemused» («Keelest ja meelest»).

Sääraste põhipostulaatide tõestamine (kuivõrd see üldse võimalik) on üpriski vaearikas ülesanne. Pole ime, et ka Masing on seejuures kaldunud mõningasse «hämara-pärasusse». Näiteks:

«On selge ka, et siis, kui teatavas keeles/kultuuris puudub yldse mingi eseme või nähte nimetus (ka definitsioonina), siis ei eksisteeri tolle keelkonna inimesele eset või nähet. Võime öelda, et objektiivselt on olemas «lumi», «redel», «prillid» ka siis, kui teatav rahvas nendega tutvudes katsuksid neid nimetada meie arust väga kaudselt või ei oskaks neid kasutada» («Keelest ja meelest»).

Kuid ka Max Black on öelnud Benjamin L. Whorfi pärandit mõtestades:

«Whorfi töödes on põhiseisukohtade erinevad formuleeringud tihti vasturääkivad.»¹⁴

Pealegi ei tohiks unustada — *cui bono* sündis see teooria Masingu peas. Meile endile, eestlastele, hoiatuseks ja mõtlemisaineks:

¹³ P. Tulviste. Mõtlemise keelelisest ja tegevuslikust relatiivsusest. «Keel ja Kirjandus» 1981, nr 6.

¹⁴ М. Блэк. Лингвистическая отношительность. (Теоретические воззрения Бенджамина Ли Уорфа.) В кн.: Новое в лингвистике, I. Москва, 1960.

kas ei ole me liialt alid kõige võõramaise rakendamisele otsemaid? —

«Eestikeel on nii ulatuslikult indogermaanistatud paljude sajanõite vältel, et ta erinevusi sellest, mida WHORF nimetab SAE (Standard Average European), suudab eestlanegi hakata nägema alles siis, kui midagi teistsugust on avanud ta silmad...» («Keelest ja meelest»).

On ka üldinimlikum taust, mis väljub ühele etnosele suunatud sõnumi raamidest. Toetades 60. aastatel juba täiesti teadlikult Sapir-Whorfi hüpoteesi, püüdis Masing taunida igasugust vaimset survet, mis ühe rahva poolt teisele võib osaks saada:

«... ei ole yhtainust tegelikkust inimesele, vaid neid on palju ning indogermaanide «reaalsus» ei ole absoluutne, vaid on üks inimese tooteist. Seega: üks väga rumalaid toomimisviise on hakata yhe oma toote vangiks ning seda vangisolekut pidada ainsaks inimesele võimalikuks eksistentsi vormiks...»¹⁵ ja

«Hoopis rumal-inetu on — kyllap iga sugrilase meelest — arutella, milline «keeletoelus» on «tõepärane» (või leebemalt: «tõepärasem» teistest)...» («Keelest ja meelest»).

Endastmõistetav, et surve saab toimida vaid suunaga suurema rahva poolt väiksemale. Väikerahvaste keeli kui olulisemaid identiteedi tagamise vahendeid tuleb kaitsta, sest:

¹⁵ U. M a s i n g. Taevapõdra rahvaste meelest ehk juttu boreaalsest hoiakust. 1973—74. Käskiri.

«Kõik keeletõelused üksikult on konsistentsed, terviklikud ja vasturääkivusetud, ehkki kõik ei taotle «systemaailisust», moodustavad nende psühholised aksioomid terviku, sest midu nad laguneksid koost ja lakkaksid olemast» («Keelest ja meelest»).

Masing toob veel esile A. R. Wallace'i väite, mille kohaselt keele «tase», selle täiuslikkus ei sõltuvat üldse keele kõnelejate arvust («Keelest ja keeleõppimisest»).

Eelõeldu põhjal ei peaks hea lugeja sugugi arvama, nagu oleks keelelise relatiivsuse hüpotees sündinud ainuüksi mõne üldhumanistliku põhimõtte toetuseks (mis iseenest ei olekski halb). Teooria loojate kompromissitus teadlastena on selleks liialt ilmselge. Hüpoteesi aspektid on teadusmaailmas arutusobjektiks ka täna-homme, osa sellest aga ammugi tõeseks tunnistatud:

«... eksperimentaalselt on kindlaks tehtud, et mõned leksika iseärasused kergendavad äratundmist ja mõned grammatika iseärasused kiirendavad teatavaid muutumisi lapse mõtlemise arengus...»¹⁶

Keeleliste relativistide vaimne pärand on ju võrratult suurem kui siinkohal käsitletud paari lausega väljendatavad mõtted. Tahtsin ainult osutada Uku Masingule kui ühe võimsama XX sajandi keeleteadusteooria loojale. Masingu arvukad filoloogialased tööd alles ootavad käsitlemist.

¹⁶ P. T u l v i s t e. Mõtlemise keeliselisest ja...

VLADIMIR ABARINOV

KOHTUPALEE KULUAARIDES

Nürnbergi protsess on sündmus, millest me arvame end teadvat kõike või peaaegu kõike. Sealjuures on Nõukogude kirjastajad suutnud mingi ime kombel Läänes avaldatud 42 köidet protsessimaterjale mahutada 7 köitesse (tõsi küll, nüüd ilmub uus väljaanne — tervelt 8 köites). Isegi protsessi kõige olulisemad episoodid on laiemale publikule teada vaid kärbitud kujul. Ometi oleks eriti nüüd, mil läheneb saatuslik tähtpäev — Teise maailmasõja 50. aastapäev —, tarvis Nürnbergi tribunali ajalugu puhastada hilisematest ladestustest, pesta sellest maha krestomaatiline vaap ja võlts paatos.

Siiani on ebaselge, mil moel sai Hessi ja Franki advokaat dr Alfred Seidl oma kaususse dokumentide tekstid, mida Lääne-Saksa

autorid Heideker ja Leeb oma raamatus «Nürnbergi protsess» nimetavad juriidiliseks aatompommiks. Vanaduspõlves tuli Seidl, kes kuni 1978. aastani oli Baieri siseminister, järeldusele, et kogu selle loo oli inspireerinud USA riigidepartemang. Kui tähtsad need dokumendid olid, sellest annab tunnistust kasvõi fakt, et Seidl, saanud oma kätte nende faksiimile-koopiad, kavatses protsessi purustada. Tegemist oli Nõukogude-Saksa 1939. a 23. augustil ja 28. septembril sõlmitud lepingute nn salajaste lisaprotokollidega. Muide, Seidl ei lasknud end liigselt ahvatleda: et fotokoopiad ei olnud nõuete kohaselt tõestatud, ei omanud nad mingit juriidilist jõudu. Just seepärast pöördus ta algul Inglise süüdistaja sir David Maxwell-

Fyfe'i poole, kes olevat kinnitanud, et need dokumendid on tema kaustas olemas, ja soovitanud advokaadil kohtuda NSV Liidu peaprokuröri R. Rudenkoga.

Heideker ja Leeb kirjutavad, et alles pärast seda, kui Seidl otsustas oma pommi kohtusaalis plahvatama panna (see oli 25. märtsil 1946. a), esitas Rudenko Moskvasse järelepärimise, kust sai vastuse, et dokumendid on ehtsad.

See ei vasta tõele. Püüan tõestada, miks. Vähe on tänapäeval neid, kellele on teada (ka tollal teadis sellest vähesed), et peale ametliku Nõukogude delegatsiooni osales Rahvusvahelise Tribunali töös veel üks organ, mis erinevates allikates kannab erinevat nime: valitsuskomisjon Nürnbergi protsessi asjus, valitsuskomisjon Nürnbergi kchtu organiseerimiseks, aga ka komisjon Nürnbergi protsessi juhtimiseks. Komisjoni tööd juhtis Andrei Võšinski.

Heidame pilgu komisjoni 1945. a 26. novembri istungi protokollile (vt lisa 1). On selge, et dokument, mis oli juhuse tahtel sattunud A. Seidli valdusse, puudutas just neid küsimusi.

Ebasoovitavate küsimuste probleem ei erutanud mitte ainult Nõukogude süüdistust. Juba 9. novembril oli peasüüdistajate istungil arutusel küsimus, «kas on võimalikud kaitsepoolsed väljaastumised meie maade esindajate aadressil» (vt lisa 2). Protsessi eelõhtul teatas Nõukogude peasüüdistaja asetäitja polkovnik J. Pokrovski telefonogrammiga Võšinskile: «Süüdistajad tahavad vältida ohtlikke küsimusi ja püüavad saavutada, et kohtus ei peetaks diskussioone.» Sellega seoses peeti vajalikuks juba enne kohtuprotsessi algust loetleda need küsimused, mida ei ole soovitat kohtus arutada — kusjuures protsessi ajal pidi jääma võimalus need küsimused kiiresti taandada. Niisugune loetelu oli teatavasti olemas, kuid Nõukogude delegatsioon ei kiirustanud selle tutvustamisega teistele süüdistajatele, eelistades asju ajada privaatselt, ilma ametlike dokumentideta. Pealegi oli protsess juba käimas. 3. detsembril nõudis Nõukogude delegatsioon, et Inglise süüdistaja Shawcross jätkas oma kõnest välja «meile vastuvõetamatud kohad», 7. detsembril nõuti analoogilisi kärpeid Oldermani kõnes. Küsimus jäi lahtiseks kuni 1946. a 8. märtsini, kui USA peasüüdistaja Robert Jackson saatis Prantsuse ja Nõukogude peasüüdistajale kirja, kus viitab 9. novembri istungile (vt lisa 2). Kirjas, mis on dateeritud 1946. a. 11. märtsiga, teatab Rudenko lõpuks Jacksonile, missugused on need küsimused, mille arutamist ei pea NSV Liit vajalikuks (vt lisa 3). On huvitav, et nimekiri oli muutunud lühemaks kui omal ajal Võšinski poolt kinnitatud

variant. Kadunud oli 3 punkti: NSV Liidu suhtumine Versailles' rahulepingusse, Nõukogude-Saksa kokkulepe Baltimaade saksa elanikkonna vahetuse kohta Saksamaaga ning väinade ja «NSV Liidu väidetavate territooriumsete pretensioonide» küsimus. Viimasel punktil — Nõukogude-Poola suhted — oli esialgses variandis oluline täpsustatud sulgudes: «Lääne-Ukraina ja Lääne-Valgevene küsimused». Pole vist tarvis lisada, et vältida kõigi nende küsimuste arutelu oli äärmiselt keeruline kui mitte võimatu.

Nürnbergi komandeeringult Nikolai Zorja tagasi ei jõudnud. Moskvasse laekus vaid kaks kohvrit kingitusi lastele. Perekonnale öeldi ainult niipalju, et kindral Zorja hukkus, käsitsedes ettevaatamatult relva; mingit ametlikku teadet tema surma kohta ei tulnud. Ligi 4 aasta pärast, kui Zorja poeg Juri Zorja tahtis astuda mereväekooli, andis NSV Liidu Prokuratuuri kaardiosakond talle välja tõendi selle kohta, et tema isa oli saanud surma õnnetusjuhtumi tagajärjel. Veel aasta hiljem vormistati Moskva Krasnaja Presnja rajooni Perekonnaseisuahtide Büroos surmatunnistus, kus surma põhjuseks on jällegi märgitud õnnetusjuhtum. Ja lõpuks: 3 aastat tagasi ilmunud M. Raginski raamatus «Nürnberg: ajaloo kohtu ees» (M, 1986) on leheküljel 53 märkus: 3. klassi riiklik justiitsnõunik (kindralmajor) Nikolai Zorja — hukkus traagiliselt isikliku relva puhastamisel. See on esimene ja siiani ainus märkus intsidendi kohta nõukogude kirjanduses.

Hiljuti otsustas Juri Zorja, praegune I järgu kapten-insener erus, välja selgitada, mis alusel on registreeritud tema isa surm. Selgus, et mingeid surma fakti kinnitavaid dokumente ei ole, teadmata on ka, kes ja miks surma registreeris. Läänes teatakse N. Zorja surmaga seotud asjaoludest sedasama, mida teame meiega, kuid mõnedest sündmustest, milles Zorja osales, mõnevõrra rohkem. See informatsioon ongi aluseks, mis võimaldab ajaloolastel kahelda versioonis relva puhastamisest — nii tegid ka Heideker ja Leeb oma raamatus «Nürnbergi protsess».

Kuni määramiseni Nürnbergi töötas N. Zorja Poola Rahvusliku Vabastamise Komitees Nõukogude Liidu esindaja juriidilise nõuandjana, kuhu ta oli kutsutud otse tegevteenistusest. Siin läheb tema elulugu lahku teiste Nõukogude süüdistajate omast, kes kõik töötasid NSV Liidu Prokuratuuris ja tundsid üksteist juba ammusest ajast. Erinevalt oma kolleegidest ei osalenud Zorja eeluurimises ning pidi seega protsessil üle kuulama tunnistajad, kellega ta varem polnud kohtunud. Pealegi pidi ta kohtule esitama süüteoendid süüdistuse kõige olulisemates punktides («NSV Liidu vastane agressioon»,

«Sunnitöö ja inimeste vedu saksa orjusse»).

Pärast jutuaJamist Maxwell-Fyfe'iga toimis Seidl vastavalt tema nõuandele. Oma raamatus «Rudolf Hessi süüasi» kirjutab ta: «Ma läksin kohtuhoone sellesse tiiba, kus asusid Nõukogude süüdistuse ametiruumid, ja palusin oma tulekust teatada kindral Rudenkole. Tema sekretär palus mul istuda ja oodata. Mõne aja pärast tuli ta tagasi ja ütles: «Kindral Rudenkot ei ole, aga kui te soovite, võite rääkida härra kindral Zorjaga.»

Rudenko asetäitja oli polkovnik Pokrovski ja süüdistaja äraolekul oleks just tema pidanud Seidli vastu võtama. Võib-olla on tegemist tühipalja juhusega. Kuid on alust oletada vastupidist. Asi on selles, et juba 1945. a septembris, olles vaevalt kohale määratud, komandeeriti Zorja Londonisse, kus toimus Hitleri-vastase koalitsiooni maade välisministrite nõukogu sessioon. Säilinud on paber pealkirjaga «Märkmed päeviku jaoks», kuhu on pliiatsiga kirjutatud selle sõidu kirjeldus. Toome siinkohal ära kaks lühikest lõiku sellest.

«14. sept. Täna öösel ei maga keegi. Meid on 6 inimest. Öhkkond on pinev. Lõpuks sai kõik korda. Kell 1 öösel viisiti A. J. V. juurde. Sain kaasa viimased õpetussõnad. Hüvastijätt sm-dega. Sõidame Vnukovosse (30 km Moskvast). Lennuilm. Kell 6.30 lendame välja. Vaatame oma maad. Kurb on kodumaalt lahkuda. Lendame üle Saksamaa. Siin ta siis ongi, see karukoobas — Berliin...»

«15. sept. Lahkume Berliinist. Kell 7 (2 tundi Moskva ajast taga) oleme Londonis. Meil olid vastas konsul jt meie saatkonna sm-d. Ümberringi võõras keel... Peatume hotellis. Esimene päev välismaal. Linn on roheline. Inglise viisakus. Süüa saab kehvasti, kaardid ja kupongid. Asusin kohe tööle. Öhtul kirjutasin A. J-le ettekannet. Palju probleeme, eriti tehnika osas.

V. M-i vastuvõtt 20. sept. kell 8 (Londoni aja järgi).»

A. J. V. on muidugi Võšinski, V. M. — Molotov. Niisiis: Võšinski saatis Zorja Londonisse Molotovi juurde konsultatsioonile. On võimatu, et Zorja ei arutanud Molotoviga «ebasooitavate küsimuste» probleemi. Järelikult oli ta ainus Nõukogude süüdistaja, kes oli saanud Kremli instruksioonid otse välisministrikt endalt.

A. Seidl kirjutab raamatus «Rudolf Hessi süüasi»: «Kindral Zorja pakkus mulle oma kirjutuslaua kõrval istet ja küsis minu visiidi põhjust. Ma vastasin: «Nende kaante vahel on mõlema salajase lisaprotokollid koopiad, mis on alla kirjutatud 23. aug. ja 28. septembril 1939. a pärast mittekallaleetungi, sõpruse ja piirilepingu sõlmimist Saksa välis-

ministri von Ribbentropi ja Nõukogude välisasjade rahvakomissari poolt. Tõsi, mõlemal juhul on tegemist tõestamata koopiatega. Inglise süüdistaja sir David Maxwell-Fyfe kinnitas siiski, et koopiad vastavad originaalidele ja soovitas mul pöörduda teie poole, et leida võimalus lülitada mõlemad dokumendid protsessi tõendite hulka ja ühtlasi taotleda selleks Nõukogude süüdistuse nõusolekut.» Kindral Zorja mõtles veidi ja lausus: «Ma ei näe mingit alust niisuguseks jutuaJamiseks.»

Erinevalt paljudest praegusaja ametkondadest ei võtnud valitsuskomisjon Nürnbergis mitte ainult otsuseid vastu, vaid ka karistas karmilt neid, kes jätsid tema juhtnõõrid täitmata või täitsid ebarahuldavalt. Ega polegi midagi imestada: peale NSV Liidu prokuröri K. Goršenini, justiitsministri I. Goljakovi ja ülemkohtu eesistuja Rõtškovi (kes omal ajal oli muuhulgas alla kirjutanud M. Rjutini surmaotsusele) kuulusid komisjoni koosseisu veel niisugused kurikuulsad isikud nagu Kabulov, Merkulov ja Abakumov. On selge, et neil olid omad meetodid juurduse läbiviimiseks. 16. novembril protokollis on näiteks niisugune dialoog:

V õ š i n s k i. «Sm Rudenkol pole tänaseni protsessi läbiviimise plaani, Rudenko pole selle läbiviimiseks valmis. (Protsess algas 20. novembril — V. A.) Avakõne, mis me teiega ette valmistasime, saatsin Keskkomiteesse.»

K o b u l o v. «Meie inimesed Nürnbergis informeerivad meid kohtualuste käitumisest ülekuulamisele (loeb märkmeid). Göring, Jodl, Keitel jt käituvad väljakutsuvalt. Nende vastused kubisevad nõukogudevaenulikest rünnakutest, mida meie uuriija sm Aleksandrov ei suuda piisavalt pareerida. Kohtualustel õnnestub jätta endast mulje kui lihtsatest ametnikest, kes on tegutsenud vaid ülemuste käsutäitjatena. Reder ütles ülekuulamisele inglastele, et venelased tahtsid teda värvata, et ta andis oma vastused surve all. Tema avaldus võeti lindile.»

V õ š i n s k i. «Kui tarvis, peab prokurör kohtualuse kõne katkestama, mitte laskmata teha nõukogudevastasteid avaldusi.»

Räägitakse, et Stalin oli stenogramme lugedes väljendanud rahulolematust: mispärast süüdistajad iga kord pärast ülekuulamist kohtualuseid tänavad, kes nad niisugused on, et neile aitäh peab ütleva? Võib ette kujutada, kuidas ta reageeris Seidli demaršile.

Kes nad siis olid, need «meie inimesed Nürnbergis»? Nõukogude ametliku delegatsiooni liikmete hulgas paistis silma polkovnik Lihhatšovi grupp, kuhu peale tema kuulusid kapten Grišajev ja vanemleitnant

Solovjov. Vaevalt on enam võimalik Lihhatšovi tegevuse kõiki üksikasju Nürnbergis täielikult taastada, kuid üht-teist selgub juurdlusosakonna tõlgi O. Svidovskaja (praegu Tabatšnikova) avaldamata märkmetest. Näiteks juhtis Lihhatšov otseselt Pauluse salajast kohaletoometamist. Kord avaldas ta Olga Svidovskajale Stalini nimel tänu. Kõnekas on ka fakt, et Nürnbergis üritati Lihhatšovile atentaat teha, kuid surma sai hoopis Lihhatšovi autojuht.

Nõukogude tõlk Rosa Litvak väidab aga, et Lihhatšovi grupil ei olnud mingeid protsessiga seotud eriülesandeid. Lihhatšov oli küll uurijate nimekirjas ja kuulas eeluurimiste käigus üle Franki, ent kuidas ta seda tegi, sellest kirjutab jällegi O. Svidovskaja: «Lihhatšov järgis kõrvalekaldumatult küsimuste järjekorda, mis tal paberil kirjas olid. Mulle näis see imelik: minu arvates oleks uurija oma töös pidanud vabam olema. Ühesõnaga, Lihhatšovi läbiviidud ülekuulamine ei jätnud kuigi professionaalset ega säravat muljet.» (Siinkohal O. Svidovskaja mõnevõrra eksib: Lihhatšov oskas üle kuulata küll, ainult et ta tegi seda Lubjankal, kus mõistagi kasutati teisi meetodeid. Ühest 1943. a toimepandud juurdlustest kirjutab hiljuti «Pravdas» 7. aug. 1988 M. Stepitšev. Stepitšev väidab, et uurijad Lihhatšov ja Sokolov olid Abakumovi erilised usaldusalused ja kasutasid «füüsilise mõjutamise vahendeid». Lihhatšovi karjäär katkes, kui paljastati Beria ja tema käsilased: koos Abakumovi, Rjumini ja Švatsmaniga lasti ta juurdlusmaterjalide fabritseerimise eest maha.)

Kõik see toimus veel enne protsessi algust. Selle käigus tuli Lihhatšovile muret veelgi juurde. Moskval oli rahulolematuseks piisavalt põhjust: kas või needsamad, olgugi lohakalt vormistatud Pauluse ülestunnistused või kaitse arvukad taotlused kutsuda kohtusse uusi tunnistajaid ja tuua päevalgele dokumente, mille vastu Nõukogude süüdistusel kaugeltki mitte alati protesteerida ei õnnestunud. (Üheks niisuguseks dokumendiks — kuritegeliku organisatsiooni SA süüasjas — oli isegi N. Krõlenko raamat «Kohus ja õigus».) Erilist peavalu põhjustasid muidugi «küsimused, mis ei kuulu kohulikule arutelule».

Nõukogude süüdistuse äge vastuseis ei tähendanud sugugi, et Seidl oma plaanidest loobunud oleks. Ta esitas kohtule tema taotlusel kohale kutsutud tunnistaja Friedrich Gaussi kirjalikud tunnistused, kes Saksamaa Välisministeeriumi juriidilise osakonna ülemana saatis 1939. a augustis Ribbentropi tema visiidi ajal Moskvasse. Gauss kinnitas, et fotokoopiate tekstid on autentsed salajaste lisaprotokollidega. Aga

siirdume stenogrammide abil kohtusaali.

1. aprill. Tunnistaja Ribbentropi ülekuulamine. Seidl loeb ette dokumendi preambula. Ribbentrop ütleb, et ta ei mäleta teksti sõnasõnaliselt, aga «umbes nii ta algas».

R u d e n k o : «Ma ei mõista, härra eesistuja, mil moel on need küsimused seotud Seidli kaitsealuste Hessi ja Frankiga. Ma ei tahtnud rääkida nendest kirjalikest tunnistustest, millele ma ei omista mingisugust tähtsust. Ma tahtsin juhtida tribunali tähelepanu asjaolule, et me ei tegele siin küsimustega, mis puudutavad liitlasriikide poliitikat, vaid arutame Saksa peamiste sõjaroimarite konkreetset süüasja. Kõik analoogilised küsimused kaitse poolt kujutavad endast katset juhtida tribunali tähelepanu põhiküsimuselt kõrvale. Seepärast pean vajalikuks keelata niisuguste küsimuste esitamine, mis ei ole antud päevakorraga otseselt seotud.»

(Paus. Peetakse nõu.)

E e s i s t u j a : «Dr Seidl, võite esitada küsimusi.»

9. mail saatis K. Goršenin kollektiivi nimel Stalinile võidu 1. aastapäevaks tervitustelegrammi. «Rahvusvahelise Sõjatribunali Nõukogude töötajate kollektiiv saabab Teile, kes te viisite nõukogude rahva ajaloolisele võidule fašismi tumedate jõudude üle, palava tervituse. Oleme kokku kogunenud siia, kaugel armastatud kodumaast, et tähistada seda suurt võidupüha ja tõstame toosti kõige kallima ja lähedasema inimese, suure juhi ja õpetaja seltsimees Stalini terviseks. Me soovime teile, kallid juht ja õpetaja, palju aastaid ja tervist meie suure kodumaa hüvanguks, mida te nii hiilgavalt võidult võidule juhite.» Hoolimata telegrammi kõrgest stiilist ei saanud Nõukogude delegatsiooni juhi meeolelu mitte kuidagi nii päikeseline olla — intsident Seidli esitatud dokumentidega oli parajasti haripunktis ja vaevalt see Stalinile teadmata oli.

1946. a 21. mai õhtusel istungil vastas Seidli küsimustele Saksamaa Välisministeeriumi endine riigisekretär Erich von Weizsäcker (SFV praeguse presidendi isa).

R u d e n k o . «Härra eesistuja, tunnistaja on kutsutud vastama kaitsja Zimmersi taotluses esitatud konkreetsetele küsimustele. Ma olen seisukohal, et küsimus, mille praegu tõstatab kaitsja Seidl, ei ole antud juurdlusega kuidagi seotud ja ma arvan, et see tuleks tagasi lükata.»

(Paus. Tribunali liikmed peavad nõu.)

E e s i s t u j a . «Dr Seidl, te võite oma küsimuse esitada.»

S e i d l . «Minu käes on tekst, mille suhtes suursaadik Gauss on peaaegu kindel, et see annab õigesti edasi nende kokkulepete sisu. Ma näitan teile seda teksti.»

E e s i s t u j a . «Üks hetk. Mis dokumendi

te talle esitate? Kas see on sama dokument, mille te juba esitasite tribunalile ja mille tribunal tagasi lükkas?»

Seidl. «See on sama dokument, mille ma esitasin tribunalile koos teiste tõendavate dokumentidega. Antud dokument lükati tribunali poolt tagasi kui dokument; ma eeldan, et ta lükati tagasi sellepärast, et ma keeldusin osutast selle dokumendi päritolu. Kuid tribunal lubas esitada selle küsimuse kohta Gaussi uue kirjaliku tunnustuse.»

Eesistuja. «Kuid te ju ei teinud seda? Te ei teinud seda?»

Seidl. «Ei, kuid nüüd tahan ma tunnistaja mälu värskendamiseks lugeda selle teksti ülekuulamise raames ette ja seejärel küsida tunnistaja käest, kas ta mäletab, kas selles dokumendis on need salajased kokkulepped õigesti edasi antud.»

Rudenko. «Ma tahaksin, härrad kohtunikud, avaldada nende küsimuste suhtes protesti kahel põhjusel. Esiteks: me arutame Saksa peamiste sõjaroimarite kuritegusid, mitte ei uuri riikide välispoliitilisi küsimusi. Teiseks on dokument, mida kaitsja Seidl püüab tunnistajale esitada, tribunali poolt kui võltsing tagasi lükatud. Järelikult ei saa seda dokumenti kasutada, sest tal puudub tõendi väärtus.»

Järgnevad uued väitlused. Eesistuja tõstatab küsimuse dokumendi päritolust. Seidl vastab, et ta sai selle mõni nädal tagasi «inimeselt, kes näib mulle usaldusväärne ja kuulub liitlaste hulka», kuid lisab samas, et «täpsemalt ma tema päritolule ei osuta, mis tundub mulle olevat täiesti mõistlik». Ameerika süüdistaja Dodd ühineb kindral Rudenko vastuseisuga. Eesistuja lubab Seidlil «küsida tunnistajalt, mida see lepingust mäletab, esitamata talle seda dokumenti». Weiszäcker annab dokumendi sisust üksikasjaliku ülevaate. Eelnevalt küsinud, kas tunnistaja tunneks dokumendi koopia ära, katkestab eesistuja istungi. Pärast vaheaega teeb ta teatavaks otsuse: «Võttes arvesse fakti, et antud tunnistaja ja teised tunnistajad andsid ülevaate originaali tekstist, ja et pole selge, milline on dr Seidli valduses oleva dokumendi päritolu, otsustas tribunal seda dokumenti tunnistajale mitte esitada.»

Pomm ei lõhkenud. Või lõhkes?

Nõukogude peasüüdistaja paberite hulgas on säilinud J. Pokrovskile väljaantud tõend selle kohta, et ta «sõidab Leipzigsisse eesmärgil toimetada Nõukogude tsooni sõjaväe juhtkonna kätte NSV Liidu peasüüdistaja abi N. Zorja surnukeha, kes hukkus Nürnbergis õnnetusjuhtumi tagajärjel». Tõend on dateeritud 24. maiga, kuigi juurdlus surmajuhtumi tuvastamiseks lõpetati alles 28. mail.

Vähe sellest: Zorja toimik, mida praegu säilitatakse NSV Liidu Prokuratuuris, kannab täiesti ühemõttelist tiitlit: «Enesetapujuhtum».

Svidovskaja sõnade järgi olevat Lihhatšov tema küsimuse peale Zorja surma põhjuse kohta vastanud napilt: «Ta eksis ja pärast lõi kartma.» Mille vastu ta eksis? Mida kartis?

Niisiis: 21. mail 1946. a andis tunnistaja Weiszäcker üksikasjalise ülevaate Nõukogude-Saksa 1939. a 23. augusti mittekallaletungilepingu nn salajase lisaprotokollis sisust. 22. mail ilmus protokoll Ameerika ajalehes «Saint Louis Post Despeche». 23. mail hukkus traagiliselt kindralmajor N. Zorja. 21., 22., 23. mai — niisugused on faktid.

Läheme nüüd päris algusesse tagasi. Pole mingit kahtlust, et Nõukogude juhtkond tundis end mõnevõrra ebamugavalt seoses Nõukogude-Saksa suhete soojenemisega otse sõja eelõhtul. Nõukogude süüdistusel ei õnnestunud kaitse jõupingutusi blokeerida: Moskva läbirääkimiste sisu oli kantud Rahvusvahelise Sõjatribunali protokollidesse ja tulnud seega avalikuks. Stalini reaktsiooni polnud raske ära arvata. Järele jäi ainult üks võimalus: vaenlane paljastada. Vastasel juhul oleks võinud Juhi äkkviha ka juristide ja Lihhatšovi meeskonna kaela sadada. Pole kahtlust, et Zorja kandidatuur rahuldab ühtviisi nii hunte kui lambaid. Ja mis veelgi olulisem: Moskva poleks leppinud sellega, kui patuoainaks oleks tehtud mingi kolmandajärguline tegelane. Kuid kindral, peasüüdistaja abi — see sobis nagu rusikas silmaauku.

Edasi. Nõukogude süüdistuse koosseisust oli meil juba eespool juttu: seal olid kõik omad poisid. Kõik — välja arvatud Zorja.

Kes käis Londonis Molotovilt instruksiooni saamas? Kes kohtus Seidliga? Ring sai täis.

Mõni päev enne saatuslikku tärrimit toimus (või lavastati) Lihhatšovi alluvate ja Zorja vahel äge tüli. Tagantjärele läksid liikvele jutud, et Zorja oli psüühiliselt tasakaalutu ja jõi kõvasti (viimast eitavad kategooriliselt nii Svidovskaja, Stenina kui Litvak).

Meil pole ühtegi dokumenti, mis heidaks vähimatki valgust viimsele päevale kindral Zorja elus. Kas Võšinski komisjon istus sel päeval koos? Millega tegeles polkovnik Lihhatšov? Missugused ettekanded saadeti Moskvasse ja missugused korraldused sealt anti? Midagi pole teada. Kuid Zorja teadis. Teadis, et ring tõmbub koemale ja kaevata pole kuhugi. Kui oled kord juba ajalooratta vahele jäänud, on mõtetu õiglust taga nõuda. Tundub, et Nikolai Zorja leidis ainuvõimaliku pääsetee.

Tsiteerida on jäänud veel viimane dokument. Selle autor on endine Leipzigi sõjaprokurör D. Reznitšenko, kes kirjutas Zorja-

juuniorile ammusest kurbadest sündmustest järgmist:

«Kahjuks ei saa ma Teile sellest traagilisest juhtumist kuigi palju teatada, sest ma viibisin tollal Tšehhoslovakkias Karlsbadi sanatooriumis «Imperial» ravil. Matustel oli minu naine Jekaterina Petrovna. Püüan Teile tema jutu järgi kirjeldada matuseid. 1946. a mais, ei mäleta enam täpset kuupäeva, helistati mulle Stalini juurest Leipzigsisse — meil oli otseühendus. Kell oli kaheksa õhtul ja prokuratuuris ei olnud sel kellaajal enam kedagi. Anti käsk teha hommikuks tsinkkirist ja saata Teile isa matmiseks Moskvasse. Käsk täideti õigeaegselt ja Teile isa saadeti lennuväljale. Millisele lennuväljale, seda mu naine ei mäleta. Väljasõit lükati kolm tundi edasi, sest polnud lennuilma. Selle aja jooksul tuli aga Stalini kabinetist uus käsk: mätta koha-peal. Mida ka tehti. Kuid millisele kalmistule Teile isa maeti, seda mu naine ei mäleta. Enne matuseid ei tehtud mingeid ekspertiise. Hauakirja ei pandud.»

Lisame, et matusedokumentides on kindralmajor Zorja arvatud reameheks.

30. mail toimus Nürnbergis Süüdistajate Komitee istung, kus arutati kaitsja Seidli taotlusi (vt lisa 4). Rudenko nimetas neid «kuritahtlikeks katseteks lüüa süüdistajate vahele kiilu»; Maxwell-Fyfe ja Dodd toetasid teda. 1. juunil saadeti tribunaliile kõige nelja peasüüdistaja nimel kiri, kus esitati üksmeelne protest Seidli taotluste rahuldamise vastu.

LISA 1

Kinnitan

/A. Võišinski/

« « novembril 1945. aastal

Protokoll nr 1

1945. a 26. novembri istung Nürnberg

Kuulati ära:

3. Küsimuste loetelu, mis ei kuulu kohtulikele arutelule (sm Võišinski).

Otsustati:

1. Kinnitada sm Võišinski poolt esitatud küsimuste loetelu, mis ei kuulu kohtulikele arutelule (loetelu lisatud).

2. Kohustada sm Rudenkot kokku leppima teiste süüdistajatega, et ei puudutata teatud küsimusi, et NSVL, USA, Inglismaa, Prantsusmaa ja teised Ühinenud Rahvad ei muutuks kohtualuste kriitika objektiks.

Kuulati ära:

4. Dokumentide kohtule esitamise kord (sm Võišinski)

Otsustati:

1. Teha sm Rudenkole ülesandes kokku leppida Jacksoniga selles, et ta ei avalikustaks kohtus NSV Liitu puudutavaid materjale ega esitaks neid NSV Liidu peasüüdistajale protsessis kasutamiseks.

2. Kiiresti koostada niisuguste dokumentide nimekiri.

3. Kohustada sm Rudenkot ja sm Nikitšenkot eelnevalt läbi vaatama kõik teiste delegatsioonide poolt kohtule esitamiseks mõeldud dokumendid; kohustada neid nõudma, et kõik need dokumendid kinnitatakse Süüdistajate Komitees.

Igale dokumendile peavad sm-d Rudenko ja Nikitšenko andma NSV Liidu huvidest lähtuva hinnangu; vajaduse korral peavad keelama ebasoovitavate dokumentide edasiandmise ja kohtus avalikustamise.

Protokollis Karev

A. Võišinski
/allkiri/

Küsimuste loetelu

1. NSV Liidu suhtumine Versailles' rahusse.

2. Nõukogude-Saksa 1939. a mittekallale-tungileping ja kõik sellega seotud küsimused.

3. Molotovi visiit Berliini, Ribbentropi visiit Moskvasse.

4. Nõukogude ühiskondlik-poliitilise korruga seotud küsimused.

5. Nõukogude Balti vabariigid.

6. Nõukogude-Saksa leping Leedu, Läti ja Eesti saksa elanikkonna vahetuse kohta Saksamaaga.

7. Nõukogude Liidu välispoliitika küsimused, eriti väinade ning NSV Liidu väidetavate territoriaalsete pretensioonide küsimus.

8. Balkani küsimus.

9. Nõukogude—Poola suhted (Lääne-Ukraina ja Lääne-Valgevene küsimused).

LISA 2

Hr. Champetiers de Ribes'le. Kindralleitnant Rudenkole 8. märtsil 1946. a Nürnberg

Härrased!

9. novembril 1945. a toimunud peasüüdistajate istungil arutasime me küsimust, kas on võimalikud kaitsepooldes väljaastumised meie maade esindajate aadressil, seda eriti Inglismaa, Venemaa ja Prantsusmaa poliitikat puudutavates küsimustes.

Samal istungil võeti vastu otsus, et need väljaastumised tuleb kui asjasse mitte-

puutuvad ühiselt tagasi tõrjuda. Et USA astus sõtta hiljem ja asus otsesest sõjategevusest eemal, rünnatakse USA-d ilmselt ka vähem ning järelkult on kõige sobivam, kui poliitilisi diskussioone katkestavad just selle maa esindajad.

Peale selle leppisime kokku, et iga delegatsioon koostab memorandumid, milles informeerib meid sellest, missugune seisukoht tuleks võtta ühe või teise rünnaku suhtes.

Vastavalt kokkuleppele esitas sir David Maxwell-Fyfe 1. detsembril 1945. a oma memorandumid. Nõukogude ja Prantsuse delegatsioonidelt pole siiani mingit informatsiooni laekunud.

Mul on alust arvata, et kaitse üritab rünnata Nõukogude poliitikat, nimetades seda Soome, Poola, Balkani ja Balti riikide suhtes agressiivseks; Prantsuse poliitikat läänes ja seda, kuidas too kohtleb sõjavange; ilmselt püütakse rünnata ka Inglise poliitikat kõigis neis küsimustes, millele osutab sir David oma memorandumis.

Ma juhin Teie tähelepanu nendele asjaoludele sellepärast, et vaevalt USA toetab neid seisukohti, millest teda eelnevalt informeeritud ei ole: mõnede küsimuste puhul võib osutada vajalikuks need eelnevalt kooskõlastada meie riigidepartemangu ja sõjavõimevõimudega. Lisaks sellele on üsna tõenäoline, et riskisütluse all puudutavad tunnistajad niisuguseid teemasid (küsimusi), mis vajavad põhjalikumalt läbivaatamist. Seda on aga kergem teha, kui vastavate delegatsioonide seisukoht on eelnevalt teada. USA seisukoht neis küsimustes on järgmine: kaitse kõiki taolisi väljaastumisi käsitatakse kui asjasse ja antud süüdistusse mitte puutuvaid.

Juhul kui sellised väljaastumised kasvavad avalikuks aruteluks (diskussiooniks) ja USA ei tea oma kolleegide seisukohta ega saa seetõttu neid toetada, satuvad kõik ebamugavasse olukorda.

Siiralt Teie
R. Jackson

Tõlkinud Dmitrijeva

LISA 3

Mr. Robert H. Jacksonile

Lugenud läbi Teie kirja 8. märtsist k. a, võin rahuldustundega märkida, et olen Teie ettepanekutega täiesti nõus.

Jagades Teie seisukohta, pean ma vajalikuks rõhutada, et Süüdistajate Komitee on kohustatud, lähtudes Rahvusvahelise Sõjatribunali põhikirja 8. punktist, tegema kõik selleks, et otsustavalt takistada süüaluseid või nende kaitsjaid kasutamast käesolevat

kohtuprotsessi süüasjasse otseselt mittepuutuvate küsimuste arutamiseks.

Olgu öeldud, et Teie kiri oli äärmiselt õigeaegne. Juba uurimise praeguses staadiumis on mõned süüalused ja nende kaitsjad üritanud panna arutusele asjasse mittepuutuvaid küsimusi ja võltsitud dokumentide abil moonutada liitlasriikide valitsuse mõnede aktide tähendust — eesmärgiga võita aega ja seeläbi põhjendamatult venitada protsessi kulgu.

Vastavalt Teie kirjas avaldatud soovile esitan siinkohal nende küsimuste loetelu, mis, arvestades ülaltoodut, ei peaks kuuluma kohtulikule arutelule.

1. NSV Liidu ühiskondlik-poliitilise korraga seotud küsimused.

2. Nõukogude Liidu välispoliitika: a) Nõukogude-Saksa 1939. a mittekallaletungileping ja sellega seotud küsimused (kaubandusleping, piirileping, läbirääkimised jne); b) Ribbentropi viisit Moskvasse ja 1940. a läbirääkimised Berliinis; c) Balkani küsimus; d) Nõukogude-Poola suhted.

3. Nõukogude Balti vabariigid.

Siira austusega
R. Rudenko,
kindralleitnant

Nürnberg, 11. märts 1946. a

LISA 4

PROTOKOLL

Peasüüdistajate istung 30. mail 1946. a
k. 231, 16 t 30 min

Kohal olid: hr Dubost — Prantsuse delegatsioon

kindral Rudenko — Nõukogude delegatsioon

hr Dodd — Ameerika delegatsioon

sir D. M. Fyfe — Briti delegatsioon

major Duke

Kindral Rudenko teatas, et ta sooviks arutada veel üht küsimust, mis oleks tulnud tema eelduste kohaselt läbi arutada kolmapäevasel istungil.

Viimasel ajal kasutab kaitse õõnestavat taktikat nagu näiteks dr Seidli taotlus lülitada oma kõne teksti Nõukogude-Saksa kokkuleppe «salajane» osa, samuti tema Rechbergi tunnistusi puudutav taotlus.

Rudenko peab neid taotlusi kuritahtlikeks katseteks lüüa süüdistajate vahele kiilu ja leiab, et ka antud juhul tuleb tegutseda ühise rindena.

Kindral nõustus kohtunik Jacksonilt saadud kirjaga, milles viidatakse 1945. a 9. novembri istungile, kus oli arutlusel selliste väljaastumiste võimalikkus.

Sir David nõustus, et dr Seidli taotlus oli asjasse mittepuutuv ja kuritahtlik.

Hr Dodd nõustus sellega, et dr Seidli avaldus, nagu oleks ta dokumendi saanud tundmatult USA ohvitserilt, oli kuritahtlik.

Isegi kui Seidl suudab süüdistusele tõestada, et see tõepoolest nii oli, siis igal juhul ületas ohvitser oma volituste piiri.

HANNES WALTER

EESTI VABADUSSÕDA 1918—1920. IV

POOLTE KAVAD LANDESWEHRI SÕJAS

Kõneldes operatiivkavast meenutab alam-polkovnik Reek, kes enne lahingut sõitis läbi tulevase sõjatandri: «Neil sõitudel jõudsin selgusele, et tähtsamateks... võitluskeskusteks saavad olema just mulle alluva piirkonna tiivad, s.o. Neuhof—Roopa—Pappenhof—Volmari suun, teiste sõnadega Riia—Volmari tee ja siis Ronneburgi kõrgustikud, s.o. Riia—Pihkva kivitee suun» (N. Reek, Lemsalu—Roopa—Võnnu—Ronneburgi lahing, lk 153).

Kindral Põdder nõustus oma staabiülemale kaalutlustega. Ülemjuhatajaga kooskõlastatult nimetati peavastupanujooneks Straupes-Valmiera, Rauna ja Limbaži lähised ning varupositsiooniks Burtnieku järv—Strenči jaam—Gauja jõgi—Vijciemi mõis. «Lubatud toetuste kohalejõudmise silmapilguks oli mul lootus, jälgides tegevust kohapeal, küllalast pfti omada vaenlase tegevuse arenemisest, et vastavalt sellele valida suund löögi andmiseks,» meenutab kindral Reek (samal, lk 154).

Krahv von der Goltzi tegevuskava oli saksalikult keeruline. Plaanis oli Eesti peajõude Cēsise juures otsustavalt lüüa. Seda taheti aga teha manöövri abil, kus kõigi kolonnide liikumine oli omavahelises sõltuvuses. Pealöögi pidi andma Landeswehr, keda Rauddiviisi pidi toetama haarava löögiga vasakul tiival. Limbaži suunda asetati külgakaitse, mis pidi selgitama, kas on siin suuremaid Eesti jõude. Kui neid ei kohata, pidi Rauddiviisi peagrupp hakkama liikuma Straupe poole. Olnuks aga Limbaži all suuremaid Eesti jõude, pidanuks pealööki suunduma üle Limbaži. Landeswehr pidi alustama tegevust oma parema tiivaga Rauna suunas, millele järgnes peagrupi löök Lode jaama ja Starti mõisa suunas. Landeswehri tegevusastumine sõltus Rauddiviisi edust, kusjuures

peajõudude tegevus sõltus nagu Rauddiviisilgi Landeswehri tiiva edust. Nii oli kõik kõigea seotud ja nõudis saksalikult eeskujulikkust. Laiale rindele laialikistud väeosade side aga lonkas (J. Maide. Ülevaade Eesti Vabadussõjast 1918—1920. Tallinn, 1933, lk 348—350 ja 360—361).

VÕITLUSED PAREMAL TIIVAL 19.—22. JUUNINI.

3. diviisi äärmist paremat tiiba kattis 9. jala-väepolk kapten J. Schmidt juhtimisel. Polgu esimene pataljon kattis rinnet merest Dukurini, asudes Esimese maailmasõja aegseis kaevikus. II pataljon leitnant K. Lauritsi juhatusel asus Limbaži linna ees, hoides valvetõket kaugel lõunas.

Vastavalt von der Goltzi kavale avas lahingutegevuse Rauddiviisi külgakaitse, kes 19. juunil kell 12.15 ründas 9. polgu luurekomandot. Luurajad junkur F. Reinholdi juhatusel panid üllatava südidusega vastu. Kui sakslased õhtuhämaruses viimaks läbi murdsid, arvas külgakaitse ülem kapten von Blankenburg, et on murdnud eestlaste peavastupanuliini. Nii kandis ta ka väejuhatusele ette. Krahv v.d. Goltz lasi käiku väikese haarde ja suunas peajõud üle Straupe, jättes Eesti 9. polgu oma vasakule tiivale. Siin liikus edasi vaid Blankenburgi kolonn, mis Goltzi järgi «sattus lõksu». Kuidas see siis toimus?

20. juuni õhtul kella kaheksa paiku jõudis Blankenburg 9. polgu peavastupanupositsioonini. 9. polk oli Eesti armee noorim väeos. Ja seda kogenematut polku tabas nüüd seni-nägematult hästi organiseeritud rünnak. Algas kõik raskerelvalde tülelöögi, mida korrigeeriti lennukilt. Ja siis tulid teraskiivreis välihallid peale — rahulikult ja enesekindlalt. 9. polgu 5. rood löödi laiali. Saksa avangard jõudis Muzeneki taluni, kus asus

pataljoni komandopunkt. Polku toetav patareid kaotas närvid ja põgenes positsioonilt. Side roodude vahel katkes. Paanika rippus õhus.

Kriisi saabus lahendama kapten Schmidt isiklikult, kes koos leitnant Lauritsiga kihutas ratsa läbi põgenevate ahelike. Külma vere oli säilitanud vaid junkur Reinhold koos kümme-konna luurajaga. Ta hiilis piki maantee-kraavi lähenevale Saksa kolonnile vastu, hüppas umbes 20 sammu kauguselt teele ning avas revolvrüst tule. Kolm sakslast sai kohe surma, kolonni peas tekkis segadus. Samal hetkel asusid tulepositsioonile luurajad ja avasid leitnant Lauritsi juhtimisel lähidistantsilt täpse tule. Vastane pandi seisma. Kuid kohe sai sakslaste tulest rängalt haavata junkur Reinhold. Ta evakueeriti Tartu hospitali. Saanud teada, et tervenemislootust pole, laskis junkur Friedrich Reinhold, 22-aastane noormees, end haiglas maha.

Habras tõke sakslaste teel oli siiski loodud. Kapten Schmidt saatis nüüd oma operatiivadjutandi leitnant M. Tuiski Limbaži koolimaja juurde, kus varus seisid 6. rood leitnant P. Lilienbladi juhtimisel. Lilienbladt võttis mehed järele ja tõttas joostes Muzeneki talu juurde. Kui leitnant lahinguväljale saabus, tuli talle vastu kapten Schmidt. Vehkides ratsapiitsaga, mida ta alati kaasas kandis, ähvardas ta kõigile «kere peale anda», kui nad sakslasi tagasi ei löö.

Lilienbladt viskus teest vasakule ja hiilis läbi võsase oru. Siis lähenes ta oma rooduga läbi küpse viljapõllu taas teele. Sakslased olid vahepeal arvamusele jõudnud, et eestlastega on lõpp. Nad asusid rännakkolonni ja liikusid edasi mõõdetud sammul. Lilienbladi mehed liikusid hanereas sakslaste kolonnile vastu. Esimene välihall kompanii lasti mööda. Venisid närvilised minutid. Teine kompanii oli nüüd eestlastega kohakuti. Lilienbladtil voolasid higipisarad palava õhtupäikese ja närvi-pinge tõttu. Nüüd oli paras aeg. «Parem pool!» rõõgatas ta kõigest kõrist. Hanereast sai ahelik, mis hurraaga tormas maantee poole. Käigult raksusid lasud. Täägid läikisid päikeses.

Veel hetk ja Saksa kolonni haaras kirjeldamatu paanika. Osa mehi pürgis tagasi, osa edasi, osa püüdis tule avamiseks maha viskuda. Lilienbladt kamandas mehed maanteekraavi kõhuli ja siit, paari meetri pealt avati mõrvarlik tuli. Vahepeal taastas kapten Schmidt korra ka patareis. Revolvrirauda meeste kukla taga viibutades sundis ta suurtükiväelasi oma relvi lahtisele positsioonile vedama. Kui Lilienbladi poolt möödalastud sakslaste kompanii nähtavale ilmus, kündis meestesumma kiirtules antud 30 mürsku. Hävitustöö oli põhjalik. Kogu Saksa kolonn lagunes ja varises heitlevaks abituks summaks.

Mõne hetkega oli kõik möödas. Lahinguväljale jäi 57 laipa ja 30 haavatut. Maha jäeti 8 kuulipildujat. Lootusetust olukorrast sai tänu juhtide raudsele närvidele hülgav võit (P. Lilleleht. Lemsalu lahing. «Kaitse Kodu» 1939, nr 11/12, lk 355).

Olgu märgitud, et Limbaži lahingu eest Vabadusristiga autasustatud leitnant Paul Lilienbladt, pärast eestistamist Lilleleht, jäi ka pärast sõda tegevteenistusse. Ta tõusis majoriks ja Kaitseleidu Peastaabi õppealalikuks. 1941. a juhtis major Lilleleht Pärnumaa metsavendi, andes punaväele Kilingi-Nõmme juures hävitava hoobi nn Liivamäe lahingus. Lilleleht sai ise lahingus haavata. 1944. a juhtis major Lilleleht 6. piirikaitserügementi. Pärast regulaarüksuste purustamist jätkas ta võitlust metsavendade juhina, kellena langes vangi ja suri kinnitamata andmeil 1957. a.

Kaotus Limbaži juures kujunes sakslastele saatuslikuks. 9. polgu edu jätkus ja ta tungis sügava haardega Saksa peajõudude tagalasse. See manööver murdis von der Goltzi närvid, ja kui too seni oli Eesti jõude alahinnanud, siis nüüd asus ta neid ülehindama, peatades eduka edasimarsi teisel, et sulgeda tekkinud lõhet Limbaži suunal.

VÕITLUSED RINDE KESKMES 19.—22. JUUNINI.

Strateegilise tähtsusega Straupe sektorit rinde keskosas kaitstes 6. jalaväepolk kapten K. Tallo juhatusel. Kõige ohustatumas lõigus, Stalbe teedesõlmes, asus polgu IV pataljoni alamkapten V. Bergmanni juhtimisel. Just siia suundus Rauddiviisi peajõudude löök. Sakslaste ülekaal elavjõus oli siin enam kui kolmekordne, tulejõus 15-kordne.

19. juunil 6. polgu lõigus nimetamisväärsed võitlusi ei olnud. Surmatants algas 20. juuni keskpäeval, mil sakslased kiiresti vallutasid Straupe. Katse alevit tagasi võtta läks luhta ja meeskonnas puhkes kaotusrikka lahingu järel paanika. Üksnes äärmiselt karmide abinõudega suudeti kord taastada.

21. juuniks suunas väejuhatas Stalbe lõigu tugevdamiseks 2 roodu ja 2 suurtükki. Nüüd kaitstes teedesõlme 6 roodu suurtükiväe toetusel. Kaitse üldjuhiks nimetati 6. polgu II pataljoni ülem alamkapten A. Jaakson, muide hilisem kindral ja haridusminister.

Sakslaste uued rünnakud Stalbe juures algasid juba tund pärast südaööd. Lahingute tulipunkti jäi Stalbe mõis, mida kaitstes Viljandi õppurrood. Viimastele appi suunatud 7. roodu tabas täielik häving. Rivist langesid välja kõik ohvitserid. Põrutatuna langes rivist välja ka alamkapten A. Jaakson, keda asendas leitnant A. Virro.

Nii pidid õppurid üksi mõisa kaitsma ja nad suutsidki seda teha kuni abi saabumiseni. Lahingu kõige raskemal hetkel tulid abiks soomusautod «Estonia» ja «Toonela» ning dessantrood. Sakslasi see ei heidutanud. Oma soomusautode toetusel ja tugeva suurtükitule kattel tulid välihallid ikka uuesti ja uuesti rünnakule. Kaitseks sobivad talud käisid päeva kestel 3—4 korda käest kätte. Videviku saabudes saavutas lahing haripunkti. Soomusautod, jalavägi ja raskerelvad segunesid. Kindlad positsioonid kadusid ja Stalbe ümbruses rullus meeleheitlik lähivõitlus, mis hakkas vaibuma alles kesköö paiku.

Stalbe sõlm jäi eestlaste kätte.

Samaaegselt meeleheitliku heitlusega Stalbe juures oli 6. polgu teiste pataljonide löökudes suhteliselt vaikne. Vindele parve juures võtsid sõdurid päikest ja igavlesid. Siis torkas nooremallohvitser M. Peedimanile pähe idee minna üle jõe «mürglit tegema». Koos vabatahtlikega 2. roodust võttis ta ihualasti ja ujus üle Gauja. Vastaskaldal peletati eemale sakslaste valve ja võeti saagiks kuulipilduja.

See iseenesest tähtsusetu julgustükk mõjus hävitavalt von der Goltzi närvidele. Kindral arvas, et tegu on eestlaste suureulatusliku vastulöögi algusega. Nii jättis ta abi saatmata Landeswehri pealöögi suunale ja see tegelikult nurjaski Landeswehri edukalt alanud operatsiooni. Krahv von der Goltz tegevus kinnitas iroonilisel moel ta kuulsat mõttemata, et «sõda ei ole matemaatikaülesanne, vaid psühholoogia».

22. juunil ilmutasid sakslased 6. polgu lõigus juba väsimise märke. Rünnakud Stalbele jätkusid küll terve päeva, ent raugeva jõuga. Nii kandus lüüasaamise nakkus piki Saksa rinnet vasakult paremale. Kell 9 õhtul oli Rauddiviisi jõud otsas. Sakslased katkestasid lahingu ja moraalselt vapustatud meeskond taandus närviliselt. Suurivaevu suutis major von Kleist (II maailmasõja feldmarssal!) ära hoida paanika, viibides ise taandujate viimastes ridades (J. Maide, E. Valdin. 6. jalaväepolk, lk 369—420).

VÕITLUSED VASAKUL TIIVAL JA RAUDTEE TSOONIS 21.—22. JUUNINI.

3. jalaväepolk asus lahingute alguses positsioonil risti üle Riia—Pihkva kivitee. Et polgu vasak tiib oli katmata, paigutas polguülem alamkapten J. Kruus oma I pataljoni piki Riia—Pihkva kiviteed rindega kagusse ja II pataljoni roodud hajutatult tagalasse. Nii jäi sakslaste lööki vastu võtma vaid III pataljon kapten P. Triigi juhatusel. Kuigi sakslased haaret ei üritanud, oli see igati asjakohane ettevaatusabinõu. Kummatigi viis jõe-

dude hajutamine olukorrani, kus 3. polgu seisis sakslaste vastu vaid üks pataljon. Nii oli major Boeckelmanni kolonnil ka siin suur ülekaal nii elavjõus kui raskerelvades.

21. juuni öösel kell 2.15 avasid Boeckelmanni kolonni patareid eestlaste pihta marutule. Kümme minutit hiljem tõusis koidueelses hämaruses rünnakule Badeni rünnakpataljon ja kiviteel sõõstsid edasi soomusautod ning nende varjus vabakorpus «Mihahel». Algas pikk ja verine päev.

Esialgu pidas eestlaste kaitse vastu. Kui aga kella 8 ajal hommikul 2. Cēsise polk 3. polgu paremal tiival laiali jooksis, läks kõik segi. Sakslased kiirustasid 3. polgu tagalasse suurte jõududega. Samal ajal jätkus tugev surve rindelt. Triigi pataljon lõi vankuma ja taandus samm-sammult. See paljastas kiviteel asuva I pataljoni parema tiiva. Side pataljonide vahel katkes ja I pataljon hakkas omal käel taanduma.

Kella kahe ajal päeval muutus 3. polgu olukord kriitiliseks. Polgu rinne oli sisse murtud, I ja III pataljoni sisemised tiivad lahti raiutud ja taganesid eraldatult suure ülekaalu ees. Hinnanud olukorda, andis polguülem käsu üldiseks taandumiseks, määrates uueks vastupanujooneks kõrgustikud Rauna alevi ees.

Taandumine ja uue positsiooni mehitamine viidi läbi lahingukontaktis vastasega. Kuratunud meeskond ilmutas siin silmapaistvat mehisust ja külma verd. Kusagil ei tekkinud paanikat ja uus kaitsejoon loodi 10 km kaugusel Valmierast. Siin pidi 3. polk taluma sakslaste lakkamatuid rünnakuid kuni kella üheteistkümmeni õhtul.

Pärast pingelist ja närvilist ööd avasid sakslased 22. juunil kell 6.30 uuesti lahingu 3. polgu lõigus, andes jõulise tulelöögi Rauna kõrgustike pihta. Järgnes jalaväe rünnak soomusmasinate toetusel. Kohe saavutatigi sissemurde, mis aga likvideeriti varude vastulöögiga. 22. juuni oli palav ja krõbisevalt kuiv päev. Juba hommikul süttisid lahingute lõigus kõik taluhooned. Põlesid rohi ja väiksemad puud. Lahinguväli mattus lämbesse suitsu. Ja selle suitsuloori tagant tulid välihallid ikka jälle ja jälle. Suurtükitali minutit viis kuni kümme ja jalaväerünnak. See kordus kogu päeva. Siin sissemurde, vastulööki ja positsiooni taastamine. Ja juba sissemurde kõrval, ja jälle kõik otsast peale.

Õhtupoolikul oli siiski tunda sakslaste väsimist, ja kui hämarduma hakkas, võis alamkapten Jaan Kruus ette kanda, et kahepäevane ränk lahing oli lõppenud eestlaste võiduga. Muidugi oli see kõigi sõdurite ja ohvitseride ühine saavutus. Siiski kandis suurimat koormat polguülem ja Kruus oli siin mees omal kohal. Esimeses maailmasõjas tõusis ta reamehest vaprase eest ohvitseriks,

teenides välja kõik neli sõduri Georgi risti ja ohvitserina kuus ordenit ning Prantsuse Sõjaristi. Eesti sõjaväes tõusis Kruus kindralmajoriks ja diviisiülemaks.

Siinkohal tuleb teha väike vahemõttisklus, sest ohvitseride osa Landeswehri sõjas on teema, mille kohta stalinistlikud ajaloovõltsijad, nagu näiteks P. Vihalem, on kirja pannud uskumatuid totrusi. Nii kirjutab Vihalem: «Eesti sõdurid olid need, kes ilma ülemuselt käsku saamata purustasid hästi relvastatud ja sõjategevuses kogenud parunite väed» (P. Vihalem. Eesti kodanlus imperialistide teenistuses 1917—1920. Tallinn, 1960, lk 552). See ei ole kirjutatud Stalini ajall Kuus aastat varem seletas toosama Vihalem: «Kodanliku Eesti armeesse vägivaldselt mobiliseeritud talupoegadest sõdurid / - - / peksid / - - / parunite landesveeri omal algatusel Riia alla» (J. Krastin, P. Vihalem. Ameerika-Inglise imperialistide interventsioon Baltimaades 1918—1920. Tallinn, 1954, lk 93). Sõjaajaloolises plaanis on tarbetu sedalaadi «analüüsi» kommenteerida. Iga kirjaoskamatugi voorisoldat teab, et sõjavägi ilma juhtideta ei sõdi ja sõjaväe tühlihdus on eeskätt tema juhtide tugevus. Vaevalt, et professor Vihalemgigi nii arenematu oli, et seda ei teadnud. Põhjus on muus — nimelt propagandabosside poolt dikteeritud ja ideoloogide lakeiliku ustavusega teeninud «ajaloolaste» poolt kramplikult järgitud «klassivõitluse» doktriinis. Maksu mis maksab tuli Eesti ajalugu vägistada venelikkude mudelisse, kus aadlikest ohvitseride ja talupoegadest soldatite vahel valitses klassivaen. See tees on ühekskülgne ka Vene ajaloo osas. Eesti puhul on see häbematu vale. Eesti ohvitserikorpus pärines rahva hulgast ja oli osa rahvast. Meie vähene kaadriohvitserkond tuli nimelt vaesematest kodudest. Põhjus oli lihtne: ohvitseriks sai õppida riigi kulu ja kirjadega, vaesel ja õpihimulisel poisil oli see tihti ainus tee korralikku haridust saada. Just tänu sellele valitses Eesti sõjaväes alati vennalik suhe sõdurite ja ohvitseride vahel ning distsipliini aluseks oli ohvitseri reaalse üleoleku sõdurist nii teadmiste kui kogemuste osas. Igasugused katsed Eesti sõjaväele «klassivõitlust» külge pookida on sihilik võltsimine.

Tulles nüüd tagasi sündmustiku juurde pörkume kohe teisele õrnale probleemile. Samal ajal, kui eesti väeosad kõigile raskustele vaatamata suutsid 19.—22. juunini võltsitud võitluses vastase tagasi lüüa, läks lätlastel kehvemini. Rinde keskmes, Cēsise—Valmiera raudtee tsoonis, asus kaitsel 2. Cēsise polk koos läti patareidega. 21. juuni varahommikul avasid sakslaste patareid ka siin turmtule ja järgnes jalaväerünnak. Lätlastel ei pidanud vastu ja jooksid laiali. Kella 8 paiku hommikul ei olnud läti polku

enam olemas (N. Reek. Lemsalu—Roopa—Võnnu—Ronneburgi lahing, lk 159—173).

Kui me nüüd vaatame Eesti-aegset ajaloolitatuuri, siis rõhuv enamik autoreid irvitab lätlaste üle varjamatult. See ei ole muidugi ilus, kuid mõistetav, kui vaatleme Läti propagandaa inetut tegevust ajaloo võltsimisel. Kuidagi võib veel aru saada, et Lätis endas eestlaste osa Landeswehri purustamisel maha salati ja omavahel jagati kuldööku ja orde-neid suure võidu eest, mille tegelikult saavutasid eestlased. Tõeliselt solvav ja provokatsiooniline oli aga see, et Läti propagandatalitus ujutas Prantsuse, Belgia ja teiste maade sõjamuuseumi ja ajakirju üle hinnaliste albumite ja kollektsioonidega, mis jutustasid muinasjuttu «lätlaste võidust» Cēsise all. Et Pariisis oli päris üksipuha, kes võidu saavutas, pudenes Läti kindralitele nii mõnigi Aulegioni orden «sakslaste purustamise» eest. Eestis tekitas see palju paksu verd ja nii ei jäetud ühtki juhust kasutamata, et lätlastele nende koht kätte näidata.

Sellesse propagandamürasse on kadunud objektiivse tõe otsimine. Tõhusaks abiks on siin kindral Reegi meenutus: «Läti 2. Võnnu polgu asetamine keskkohata oli tingitud minu väidetest tiibade tähtsuse kohta. Keskkohal polnud noore vastvormeeritud Läti 2. Võnnu polgu asetamine kardetat. Raudtee piirkonnas olid moraalselt hästi tugevad soomusrongid oma kangelaslikkude dessantidega» (N. Reek, samas, lk 159—160).

Reegi plaan osutus õigeks. Lätlastel löödi hävitavalt puruks, kuid see ei toonud kaasa üldist katastroofi. Selles osas on kõik selge. Reegi ütlusest selgub aga veel midagi. Rindejuhatusel tuli katta teatud pikkusega rinne ja selleks olid tal teatud jõud, ms neli jalaväepolku. Oli juba ette teada, et lätlaste oma on neist nõrgim. Seega tuli lätlastel panna lõiku, kus vastase läbimurre oli kõige vähem ohtlik, kuid ühtlasi kõige tõenäolisem, et vältida üllatusi. Nii asetatigi Läti polk Landeswehri pealöögi teele — purukslõõmiseks! Nagu alati ja kõikjal, käitus ka Eesti väejuhatuse küüniliselt, heites mulased kõige halvemasse olukorda, et säästa oma verd.

Kui Landeswehr oli lätlaste laiali löönud, sõõstis rünnakkolonni Valmiera poole ja jõudis kella nelja ajal õhtul Starti teeristile 10 km kaugusel Eesti operatiivjuhatuse asukohast Valmieras. Sakslaste tõkestamiseks kasutas alampolkõvnik Reek oma viimset varu ja saatis Murmuizasse (8 km Valmierast) soomusauto «Vanapagan» koos 6. polgu pioneerikomandoga. Et sakslased õhtu saabudes peatusid, ei tulnud sel tõkkeüksusel tegelikult lahingus astuda (Soomusauto «Vanapagan» Võnnu lahingus. «Sõdur» 1935, nr 24—26, lk 641).

Kui sakslased Läti polgu purustasid,

sattusid raskesse olukorda Eesti soomusrongid, mis kaitsesid Rauna silda. Sakslased lähenesid rongide baasjaamale Lodele tiivalt ja ähvardasid ronge sissepiiramisega. Ühtaegu rakendasid sakslased raudteel tegevusse oma soomusrongi. Eesti rongidel tuli sellises olukorras pidada pingelist heitlust. Rongid olid raudteel kogu aeg tulevahetuses Saksa rongi ja patareidega ning taandusid samm-sammult Lode poole. Samal ajal löi dessant Lode juures tagasi sakslaste ümberhaaramiskatseid.

Keset seda ränka lahingut saabus kell 11.30 Lode jaama esimene ülemjuhataja poolt lähetatud tugevdus — mainekas Kuperjanovi partisanide pataljon kapten J. Unti juhatusel. Pataljon läks otse vagunitest lahingusse. Alamleitnant J. Soodla rooduga esijärgus purustati Landeswehri rünnakukiil ja taastati Lode jaama julgeolek. Siinse rünnaku juhtimise eest sai alamleitnant Johannes Soodla teise Vabadusristi isikliku vapruste eest. Esimese teenis ta välja Paju lahingus. Terve iseseisvusaja kaadriohvitserina teeninud Soodla tõusis Teise maailmasõja ajal kindralmajoriks ja Eesti vägede kindralinspektoriks.

Partisanide energiline hoop võimaldas Eesti väejuhatusel kergemalt hingata, kuid keegi ei aimanud, kui rängalt mõjus see vastaspoolele. Krahv v.d. Goltz kirjutab, et Landeswehri rünnakkolonniid «pärast esimest edu sattusid lõksu, kusjuures ühes ettenihutatud eskadronis puhkes paanika, mis halvavalt mõjus teiste osade peale, nii et mõlemad kolonnid raskelt võideldes vaevu suutsid end tagasi tõmmata» (N. Reek. Lemsalu—Roopa—Võnnu—Ronneburgi lahing, lk 168).

Sakslaste staapide asukohas Cēsises toimus isegi rüüstamisi ja vastuhakke, mille mahasurumiseks tuli rindelt ära kutsuda soomusrong («Sõdur» 1933, nr 24—26, lk 747—750).

22. juuni varahommikul saabusid oodatud abiväed — Kalevlaste Malev leitnant O. Tiefsi juhtimisel (hilisem poliitik, kes muuhulgas kujundas 1944. a viimse Eesti valitsuse kodupinnal) ja 1. polgu pataljon polkovnik O. Heinze juhtimisel. Nimetatud väeosad suunati nüüd kohe Landeswehri peajõudude vastu ja keskpäeva paiku andsid nad Skangalu—Starti kaksiklahingus sakslastele taganemise kogu rindel ja 22. juuni õhtuks oli suure ja pöördelise tähtsusega Võnnu lahingu saatus otsustatud.

Mõlema poole juhid kaalusid kujunenud olukorda peaaegu üheaegselt südaöö paiku ja andsid peaaegu korraga olukorrale sarnase hinnangu. Selle tulemuseks oli kindral Pödderi käsk Cēsise vallutamiseks 23. juunil ja von der Goltzi korraldus üldiseks taandu-

miseks ning Cēsise mahajätmiseks veel samal ööl.

23. juuni varahommikul hõivasid Eesti soomusrongide dessandid lahinguta Cēsise ja kiirustasid edasi lõunasse, et tabada taanduvat vaenlast. Teade võidust Cēsise all vallandas kogu Eestis kirjeldamatu vaimustustormi. Kindlasti oli selle üheks põhjuseks rõõm kätte maksta balti parunitele, kes nii kaua olid ikka ja jälle eestlastele peale jäänud. Võidujoovastuses oli aga ka suur kergendus, sest selle võitluse puhul näris paljude hinge kahtluseus — kas ikka vaenlane ei ole liiga tugev, kogenud ja osav.

Sõjaajalooliselt oli Võnnu lahing kahtlemata Eesti sõjaväe küpsuseksam. Siin oli esmakordselt meie vastaseks moodne, treenitud ja kogemustega juhtide poolt lahingusse viidud armee, mille traditsioonid küündisid sajandesse. Meie võitsime, kuid sugugi mitte üksnes õppursõdurite ennastunustava vaprustõttu. Me võitsime, sest Pödder, Reek, Kruus ja teised olid paremad juhid kui Goltz, Bischoff ja Kleist. Uskumatu, kuid — tõsi!

VÖNNU ALT RIIA ALLA.

Pärast Cēsise hõivamist kiirustasid Eesti väed edasi Riia poole. «Meie pingutasime oma meeste füüsilist jõudu kuni viimse võimaluseni. Meil oli tähtis silmas pidades maastiku olusid mitte anda vaenlasele võimalust ennast korraldada uueks vastupanuks. Selleks oli äärmiselt tähtis võimalikult kiirelt alulutada Suuresõja positsioonid Engelhardshofi—Hinzenbergi joonel,» seletab kindral Reek ja järkab: «Kindral von der Goltzi mälestustest on näha, et temal just oli kavatsetud siin kindlat vastupanu korraldada. Koi-vajõe mõlemad kaldad enda käes hoides. Maastikuolud olid temal siin soodsad, Suuresõja kaevikud traattõketega olid valmis. Olukord, võib ütelda, oli selleks ideaalne. Oli tarvis suruda kiirelt, kuid ka ettevaatlikult» (N. Reek. Lemsalu—Roopa—Võnnu—Ronneburgi lahing, lk 174—176).

Eesti väejuhatuse poolt püstitatud eesmärk üldjoontes saavutati. Englärte — Inčukalnsi positsioon murti käigult läbi ja sakslastel ei õnnestunud siin kanda kinnitada. 26. juuniks oli von der Goltz sunnitud tõmbama oma väed Jugla positsioonile (Jägelstellung). Nüüd pidid Eesti väed hingetõmbeks peatuma. Kui 26. juunil kindralstaabi ülem polkovnik J. Rink päris kindral Pödderilt: «Ja millal mõtlete Riiga jõuda?» vastas Pödder: «Riiga võib ainult siis minna, kui sõdurid kõhud täis söövad. Praegu on nad näljas, sest sõõgiained hobuste puudusel ei jõua järele. Saavad süüa, siis lähevad ka Riiga.»

26. juuniga võib seega lugeda Võnnu la-

hing lõppenuks. See algas sakslaste rünnaku Eesti positsioonidele 19. juunil. Lahingu kulminatsiooniks oli 22. juuni, mil sakslased puruks löödi. Järgnes löödud vastase jälitamine Eesti vägede poolt, mis lõppes järelevooraskuste tõttu 26. juunil, kui sakslased suutsid luua Riia ees uue kaitsejoone.

Otsides eestlaste võidu põhjusi, toovad Eesti autorid esile järgmised põhimomendid:

- 1) juhtide tugevad närvid;
- 2) meeskonna erakordne mehisus;
- 3) vastase võimete äärmiselt tõsine hindamine;
- 4) relvaliikide ja väegruppide sujuv koostöö;
- 5) lihtne ja selge operatiivkava;
- 6) tagala korralik funktsioneerimine.

Palju huvitavam on siiski jälgida löödud poole hinnanguid. Saksa ametlik sõjaajalugu kirjutab: «Eestlased, eriti nende suurtükivägi, osutasid hoopis teistsugust võitlusvõimet kui Landeswehri senine vastane» (Die Kämpfe im Baltikum nach der zweiten Einnahme von Riga. Berlin, 1938, lk 21).

Kindral von der Goltz võtab omaks viletsa luure ja vastase alahindamise (lk 248 ja 255). Bischoff tunnistab Goltzi operatiivkava ekslikuks (lk 129). Vabahärra Engelhardt kurdab: «Eesti soomusrongid, millele Landeswehri polnud midagi vastu panna, etendasid otsustavat osa võitluses Cēsise all» (E. Freiherr v. Engelhardt. Der Ritt nach Riga. Berlin, 1938, lk 80). Paljud nooremad juhid ja reavõitlejad on üllatunud eestlaste lahingulisest kvaliteedist. Olgu mis on, meeldiv on lugeda löödud poole objektiivseid analüüse inimestel, kes aastakümneid on harjunud pettuse ja eneseülistuse lääge tulvaga Nõukogude sõjaajalooramatuis.

*

Pärast Jugla positsiooni ette jõudmist saabunud pausi lõpetas ülemjuhataja kindral Laidoner, kes 29. juunil saabus isiklikult Inčukalnsi ja kutsus kokku sõjanõukogu. Arupidamise tulemusena valmis Riia vallutamise kava, mis 29. juuni õhtul kell 9 ilmus rindejuhataja käskkirjana. Operatsiooni algus määrati 30. juuni keskpäevaks.

Riia otsese vallutamise ülesanne asetati soomusdiviisile, mis pidi läbi murdma vastase kaitsest Jugla positsiooni. Järgnenud päevade lahingutes koges soomusvägi vastase sellist tuletihedust, mis oli ainulaadne kogu Vabadussõjas. Lisaks suurtükitele ründasid ronge pidevalt Saksa pommitajad (M. Kattai. Operatsioon Balti Landeswehri vastu. «Kaitse Kodu!» 1929, nr 24, lk 582).

1. juuliks suutsid soomusrongid koos neile allutatud jalaväega vastase kaitse murda ja

hõivasiid Jugla jaama. Riiani jäi veel 6—7 kilomeetrit ja linn võeti lisaks kaugelaskesuurtükidele nüüd ka välikahurite tule alla. Et kõik sillad eespool olid hävitatud, ei pääsenud rongid enam edasi (A. Brahman. 1. jalaväe polgu II pataljon võitluses Landeswehri vastu Riia all. «Vabadussõja Tähistel» 1939, nr 1, lk 23—24).

Läbimurre keskmes, raudtee tsoonis, sundis vastast 1. juulil tagasi tõmbama kogu rinnet. 9. polk rinde mereäärsel tiival vallutas Carnikava ja jõudis 2. juulil Daugava suudmeni. See asetas haaramisohu kogu Saksa väegrupi, milles ilmnes närvilisust. Siin-seal taandusid allüksused juba omal käel, jättes maha relvastust (A. Tomander. 1. jalaväe rügement — Vabadussõjas ja nüüd. «Kaitse Kodu!» 1932, nr 8, lk 245).

Suurimat osa sakslaste kaitse murendamisel etendas Eesti laevastik. Eesti mereväe peajõud admiral J. Pitka juhatusel saabusid Liivi lahte järk-järgult ja koondusid 30. juunil. Kell üks päeval hiivas eskaader ankrud ja liikus Daugava suudme poole. Ees liikusid miinitraalerid «Kalev» ja «Olev», järgnesid kiilveerivis hävitajad «Lennuk» (sellel hoidis lippu admiral) ja «Vambola», suurtükipaadid «Lembit» ja «Tasuja». Eskaadrit saatis ka tanker.

30. juunil ja 1. juulil tulistas eskaader sisse sihtmärke Daugava sissepääsu kaitstva Daugavgrīva merekindluse pihta. 2. juulil algas otsustav tegevus. Sõjalaevade tuli koondati merekindlusele, mis vastas täie jõuga. Kella 9.15 paiku hindas admiral Pitka olukorda naise tegevuskava jätkamisel liiga pikaldaseks ja käskis suurtükipaati «Lembitul» Daugava suudmesse sisse murda. «Lembitu» komandör leitnant J. Klaar suunas laeva otse patareide marutulle. Venisid pingelised minutid. Laev mattus veesammastesse. Siis hingasid kõik kergendatult. Eesmistele patareide pöördenurk ei võimaldanud enam suurtükipaati tulistada.

Jätnud välimised patareid selja taha, lähenes «Lembit» Bolderā patareile Daugava suudme sügavuses. Algas uus ränk duell. Vastane paikas püsiptareile lisaks kohale ka välipatarei, kuid see hävis sõjalaeva täpses tules. Siis ilmusid «Lembitu» kohale kaks Saksa pommitajat. Isegi bravuurne admiral Pitka lõi kõhkleva ja käskis anda signaali: «Katsuge tagasi tulla!» Kuid surmapõlgusega tuntud leitnant Klaar muheles laeval viibivate merekadettide küsivaid pilke nähes ja käskis heisata signaali: «Meil on siin hea olla.» Noorukeste kadettide poolt mürisis mehine «Hurraa!» ja «Lembit» jätkas lahingut.

Lõuna paiku hakkas merekindluse jõud raugema. Ka vastase lennutegevus soikus, kui «Lembit» koondas tule aerodroomile. Admiraal otsustas maandada dessandi. Dessantpaadid «Lennukilt» ja «Vambolalt» lähe-

nesid kaldale. Nüüd kaotasid sakslased närvid ja põgenesid kindlusest. Üksteise järel hõivati patareid, milles oli näha sõjalaevade täpse tule jälgi. Vallutati ka Landeswehri laevastik — 4 abisuurtükipaati. Neist suurima võttis Eesti endale, teised kingiti lätlastele, kes said endale nii ka esimesed sõjalaevad.

3. juuli hommikuks oli neljast kindlusepatareist sakslaste käes veel vaid Bolderä. Kell 11.00 keskendas kogu laevastik oma tule selle patarei vastu. Sakslased põgenesid paanikas. Tee Riiga oli valla. Laevasik võttis tule alla Riia sillad, süvendades nii paanikat vastase poolel. Keset seda võidukäiku saabus Pitkale Laidonerilt radiogramm. Selgus, et sakslased on meeleheitlikus olukorras palunud vaherahu, mis algab kell 12.00.

Viimast pooltundi ei raisanud laevastik asjatult. Rajutuli Riia pihta jätkus viimse sekundini. Mootorpaadid kihutasid taas merekindluse patareidesse. Peagi vappus maa hiigelpahvatustes ja üksteise järel lendasid kindluse rajatised õhku. Kell 14.00 hiivas laevastik ankru, jättes maha rusuhunnikuks muudetud Daugavgrīva kindluse ja lahtise tee Riiga (A. Varma. Merevägi Vabadussõjas. Tallinn, 1926, lk 88—91).

SÕJA TULEMUSED JA OHVRID.

Vaherahu Landeswehriaga oli Eesti sõjaväes ja eriti kaugel tagalas ebapopulaarne. Siiski oli see antud hetkel õige lahendus. Sõjamehlikult lakooniliselt võttis probleemi kokku kindral Reek, kes ütles: «Meie võitsime... ja avasime võimalused edukalt jätkata riigi kaitset idast tungiva vaenlase vastu. Selles võitluses meie aitasime jalule oma naaber rahva» (N. Reek. Lemsalu—Roopa—Võnnu—Ronneburgi lahing, lk 153). Nii oli siis Eesti väejuhatuse poolt seatud eesmärk saavutatud ja edasisel sõdimisel polnud mõtet. Landeswehr lahkus Riist ja sinna naasis Ulmanise valitsus. Jalad alla sai Läti sõjavägi. Landeswehr läks liitlaste, hiljem aga Läti kontrolli alla. Eesti autoriteet rahvusvaheliselt kasvas mõõtnatult. Toome selle illustratsiooniks ära telegrammi, mille Entente'i Kõrgema Sõjanõukogu esimehe marssal Fochi nimel kindral Laidonerile saatis liitlaste peaesindaja Baltikumis kindral Gough. See kõlab:

Helsingis, 12. juulil 1919. a.

Kindral Laidonerile.

Mina hindan kõige kõrgemalt Teie juhatuse all seisvate vägede võitlusvõimet ja distsipliini. Teie juhatuse all olevad väed, kes hiljuti

Võnnu all purustasid sakslasi, said minu palve peale üleskutsutud tagaajamist seisma panna, ja seega loobuda täielikust võidu maitsmisest. Liitlased olid 11. novembril 1918. a. sunnitud sama otsust võtma, loobudes Saksamaa laastamisest, ja tema löödud vägedele Berliini järeleminemisest. Sarnane ülalpidamine annab tunnistust kõige kõrgemast enesevalitsemisest ja distsipliinist, ja see suurepärase viisi, kuidas Teie väed käsklusi täidavad, on eeskujuks löödud saksa vägedele, et Eesti vägedel kõik need sõjaväelised omadused olemas on, mis sakslastel nende häbematus ülalpidamises võidetute vastu igal pool puuduvad. Sõjavägede sissetungi Riiga ära hoides, päästsite sõbraliku riigi pealinna pommitamise tagajärgedest ja võimalikkudest tänavvõitlustest sakslaste läbi.

Hubert Gough
kindralleitnant

Liitlaste sõjaväelise saatkonna esimees

Baltimaail

(avaldatud: «Sõdur» 1928, nr 24—26, lk 755—756).

Nagu igal sõjalisel võidul nii oli ka võidul Landeswehri üle oma hind. Eesti sõjaväele maksis see 251 langenut ja 1041 haavatut ja põrutatut. Kui arvestada lätlaste kaotusi, on nimetatud arvud 310 ja 1126 meest. Siia arvu pole loetud tuhatkond teadmata kadunud lätlast, kes 21. juunil laiali jooksid.

Saksa poolel olid kaotused enam-vähem sama suured. Täpselt on teada Landeswehri langenute hulk — 108. Et Rauddiviisil olid märksa suuremad kaotused, võime ka siin arvestada 300 langenu ja rohkem kui tuhande haavatuga. Vange selles sõjas ei võetud! (Peamised allikad: Arvulisi andmeid..., lk 682 ja Die Baltische Landeswehr im Befreiungskampf gegen den Bolschewismus, Riga, 1929, lk 215—225.)

EPILOOG

Landeswehri sõjal oli ka «ülemäärane vaatus». Kindral von der Goltz, mõningad baltisaksa ringkonnad ja saksameeseld vene valgekaartlased P. Bermond-Avalovi juhtimisel ei leppinud Landeswehri sõja tagajärgedega. Nad organiseerisid Kuramaal nn Vene Läänearmee, kuhu 1919. a oktoobriks koondus 15.000 venelast. Kui Saksa valitsus lääne-liitlaste surve all asus oma vägesid Baltikumist evakueerima, lavastasid von der Goltzi ümber koondunud monarhistid saksa vabatahtlike astumise «Vene teenistusse». Nüüd kasvas «Vene Läänearmee» 50 000-meheliseks. Loomulikult oli kogu juhtimine siin sakslaste käes.

Kuigi ametlikult kuulutati eesmärgiks bol-

ševismi hävitamine Venemaal, suundus esimene löök Läti vabariigi vastu, mille Bermondit 6. oktoobril kuulutas «Lääne-armee baasiks». Sisult oli tegu reaktsiooni katsega taastada siin Landeswehri sõjale eelnenud olukord. 8. oktoobril ründasid Bermonditi väed Riit. Lätlased ei pidanud vastu. 9. oktoobril saatis peaminister Ulmanis Eesti valitsusele telegrammi, mis kõlas nii:

«Delegatsioon jõuab Tallinna kümnenda hommikul. Palun Teid kohe telegraafi teel teatada oma tingimuste peapunktid sõjalise konventsiooni kohta. Seisukord on kriitiline. Abi on vaja täna. Riit ei ole võimalik hoida ilma teie kiire abita. Saksamaa ja Bermonditi eesmärk on vallutada Läti ja Eesti» («Sõdur» 1934, nr 43, lk 1092).

Kuigi Läti valitsus oli varasemaid leppeid tõlgendanud pehmelt öeldes omapäraselt ja Eesti-Läti suhetes oli pingeid, otsustas Laidoner lätlasi toetada. Otsus oli puhtalt oma-

kasupüüdlik, sest Daugava joone langemisel võis vaenlast peagi oodata Eesti piiril. 10. oktoobril kella kolme ajal päeval olid Eesti soomusrongid taas Riias. Bermonditi rünnak tõrjuti.

Kui lätlased olid end kogunud, tõmmati Eesti soomusrongid 23. oktoobril jälle tagasi. Läti väed (hiljem Leedu armee abiga) purustasid novembri lõpuks täielikult saksa-vene väe. 16. detsembriks läksid viimased sakslased üle Ida-Preisi piiri. Saksamaa osa Baltikumis oli selleks koraks lõppenud.

Eesti poistele jäi aga Riia-retkest roosat udu meenutav unelm, mida üks soomusronglane meenutab järgmiselt: «Kujutage ette, võõra riigi tähtsamad asutused — eesti poiste valve all. See kõlab kui muinasjutt! Milline enesetunne oli meil seal!» (L. R. Soomusrong № 2 Vabadussõjas. I kd. Tallinn, 1935, lk 74—75).

ARVO VALTON

EESTLASTEST

Subjektiveid nägemusi mu eelmistes kirjutistes saatsid kõhklused, kas nii heterogeense nähtuse nagu rahvus kohta ei tehta üksikogemustest paratamatult asjatundmatuid üldistusi, kas kõrvalseisja ikka on sedavõrd objektiivne, et käsitus ka käsitatavatele enestele õiglane tundub, kas stereotüüpsete kujutelmadega isegi vaieldes neid ometi tegelikkuseks ei tunnista jne. Oma rahvast rääkides on kõhklustel sootuks teistsugused põhjused.

Kuigi armastad oma rahvast, kelle hulka sünnijuhus sind on toonud, võid olla tema suhtes küllalt kriitiline, kuid kas suudad seda olla kõneldes tema suhetest teiste rahvastega, hinnates tema ajaloolisi tegusid, vajadusi ja perspektiive, esitades nõudmisi ülejäänud maailmale?

Suhted teiste rahvastega sarnanevad mõnevõrra inimsuhetega üldse. Need, kellega läbikäimine on põgus, võivad näida laimatuna, nende häid jooni rõhutatakse ja halbu ei märgata. Kui aga on omavahel juba vähestki jagada, tekivad pretensioonid, lööb õitsele rahvuslik egoism ning lõpuks puhutakse suureks teiste juures kõik halb, head aga peetakse enesestmõistetavaks. Selline vahe-

kord iseloomustab siiski sallivaid ja avaraid suhtlejaid, enamik inimesi ei jõuagi sellisele tasemele, et ta teiste rahvuste väärtusi tahab hinnata ning on võimeline nendelt õppima.

Väikesearvulise rahvana puudub meil ajalooline kogemus olla teiste rahvaste rõhuja. Pikka aega on rõhutatud meid ja see on kujundanud meie hoiakuid. Eesti Vabariik oli rahvusküsimuses üks demokraatlikumaid riike maailmas. Seda kindlasti mitte eestlaste suure tolerantsi ja hingeavaruse pärast, vaid küllap ikka oma vähese jõu ja vahest ka loodusrahvaliku korralikkuse pärast: me ei soovitud oma maa vähemustele seda, mida olime ise kogunud vähemusena. Ning küllap alateadlikult arvestasime võimalust, et võime taas osutada mõne impeeriumi tallermaaks.

Olen kõrvalseisjatelt kuulnud arvamust, et eestlasi (nagu ka soomlasi) iseloomustavat küllaltki suur sallimatus, mida mõni nimetab isegi rassismiks.

Küllap meil leidubki ajaloolist süüd suhetes oma naabritega. Nimetagem neist mõnda. Kuigi me pole vahest otseselt setudele liiga teinud, ei räägi üsna levinud suhe neisse just meie avarusest. See vapper rahvakild, meie lähimad sugulased, on imetlemist väärt, et

nad nii palju sajandeid integreeriva õigeusu all, vägeva Pihkva naabruses on suutnud säilitada oma näo ja kultuuri. Kui palju on ülejäänud eestlased neid selles toetanud? Pangem kaalukausile ühelt poolt setude rahvaluule hindamine ja teatud riiklik tähelepänu, teisalt aga üleolev suhtumine neisse, kes nad ülejäänud eestlastest mitmeski suhtes erinevad. Tõsuudid, kes asustanud Ida-Euroopat, on venestatud, setud seevastu on tänu naabrusse säilinud, ent see pole teena meie aktivasse kantav. Või on ülekohtune ka käesolev käsitlus, kus seda rahva osa, kes lahutatud ajaloolise (orduriigi ajast) piiriga ja teistsuguse usuvariandiga, üldse vaadeldakse mingis vastanduses ülejäänud Eesti-maaga?

Selgem on asi liivlaste ja vadjalastega, kes võinuksid teistsugustes tingimustes ühte sulada (küllap erinevaks jäädes) eesti rahvaga, nüüdseks aga on praktiliselt kadunud rahvaste kaardilt. Ilmselt vaakudes ise elu ja surma piiril polnud meil jõudu ja võimalust nendega ühineda — või polnud meil selleks ka vaimu ja valmidust.

Peaksime olema rahul, et meid on kristianiseeritud Läänest ja et meil on kehtinud Balti erikord. See on meil aidanud püsida ajal, mil meie idapoolsed lähisugulased on üksteise järel hävinud. Meiega sarnastes tingimustes elanud lätlased on assimileerinud kurelased ja liivlased. Kas peaksime ka selle pärast süüd tundma või oleks see kindaviskamine meie lõunanaabritele, kes allaneelamise tõiga tõttu oleksid nüüd nagu meie veresugulased? Sel juhul on seda ka venelased. Nendega mõttes vahekordi selgitades vaatan neid paratamatult niisuguse pilguga, et nad on tegelikult valdavalt välja kasvanud soomeugrilastest. Mis ei tee mõistagi olematuks etteheiteid neile, küll aga muudab suguluse mõistet. Et slaavlased on omavahel ajaloos aina kakelnud, on vahest nende ekspansivsuse tulemus, soomeugrilased aga pole üksteisest üsna kaugeks jäänuna pidanud omavahel jagama maid, üksteist vallutama ja allutama. Ilmselt oleks ka selleks võimalusi leidunud, ent rahumeelsus on meie looduslikkusele nähtavasti omane. On ju eesti—setu või soome—lapi suhted siiski päris süütud näiteks vene—poola sõdade kõrval.

Agas oma kodudest väljaaretud ingerlased, kes tulid uut kodu otsima Eestist? Kas pole neist mõnelgi ette heita halba vastuvõttu? Või sama palju vintsutada saanud Venemaa eestlased? See, et osa nendest — need, kes jäid tagakiusudes kas juhulikult terveks või olid ise oma külakaaslaste äraandjaks ja väljasaatjaks — tuli meile sotsialismi õpetama ning oli paratamatult stalinismi tööriistaks, ei tohi ju tänapäevani

üha panna kõigi idapagulaste peale vaatama umbusuga sellepärast, et nad saabuvad siia teistsuguse kultuurilise taustaga ning ei räägi sama head eesti keelt kui meie, kes me tänu Jumalale oleme saanud oma keeleteskkonda säilitada ka halvimatel aegadel.

Sedalaadi etteheiteid eestlastele ei laien-daks ma siiski venelastest migrantide puhul, kellest mõistagi väga paljud pole siia tulnud mitte koloniaalpoliitikat teostama või isegi paremate olmetingimuste jahil. Paljud on tulnud siira lugupidamisega meie rahva ja teistsuguse kultuuri vastu, suur osa nendest aga pole suutnud mõista jäist vastuvõttu ning paulustest on saanud saulused. Oleks vist ülekohtune süüdistada eestlasi ülekohtus vene vähemuse vastu. Liiga palju kannatusi ja ebaõiglust on tulnud taluda kolmesaja aasta jooksul, et seda suudaks üles kaaluda heade või vähemasti normaalsete tegude rida, mida vastaspool tuntud arvude näol vahel ette toob. Tihti on argumendiks üsna hale väide: «Kui meie poleks teid tallanud, siis oleks teinud seda mõni teine ja võib-olla märksa hullemini.» Selline on end suureks pidava suhe väiksemasse.

Nõukogude Liidu koosseisu kuulumine võinuks meile palju halva kõrval anda ka positiivseid kogemusi. Üheks neist oleks suhe teistesse rahvastesse. Aga kui kõnelda keskmise, mitte just erihuvidena haritlasest eestlase suhtumisest teistesse rahvastesse, siis on pilt üsnagi piinlikkust tekitav. Kesk-aasialased on talle kilid, kaukaaslased mustad, idapoolsed soomeugrilased või volga-sakslased on talle eristamatud venelastest, kellesse põhjendamatult üleolev suhtumine võib veel kuidagi olla seletatav moraalse enesealahoivusooiviga (mordvalane on venetumas kiiresti ka seetõttu; et ta vaatab nende peale alt üles, seda on talle kaua sisendatud; tatarlane seevastu on säilitanud väärikuse, mida toidab ajalooteadvus). Samas on eestlane, kes loomult pole lipitsev, asjatundmatu imetlusega vaatamas läänepoolsete «välismaalaste» peale; kui ta neid aga juhtub lähemalt tundma õppima, võib ta eneses nendegi vastu üleolekutunnet turgutada. Ta pole enesele eriti teadvustanud, et anglosaksi või prantslase jaoks on soomlane maailmaääre karulaane-elanik, eestlast aga pole tema jaoks üldse olemas. Viimaste kuude huvi eestlaste vastu tuleneb vaid üldisest hirmust vene imperialisti ees (mida too piisavalt on põhjustanud oma riiklike programmidega ära hävitada teistsugune sotsiaalne korraldus ja luua ühine kommunistlik kasarm) ning kahjurõõmuga jälgitakse, kuidas üks väikerahvas suurele (nende meelest) hambaid näitab. Kui aga too temast tankiga üle sõidab, pole läänlasel sellest küll sooja ega külma; tema paha-

meeleavaldused on rohkem pisipoliitiline mäng. Lääne suhe praegustesse protsessidesse on kahjuks üsnagi selge: kui neil on valida Balti riigid või impeerium, valivad nad igatahes viimase. Ja mitte sellepärast, et nad imperialismi kangesti armastavad (USA muidugi, kuivõrd ta ise on imperialismikalduvustega), vaid nad kardavad, et impeerium võib laguneda pauguga ning mõni kild riivab lagunemisel nende heaolu. Oma sark on mõistagi ihule lähemal, sellepärast kipub õigluse mõiste, mis kõigile hästi teada, heaks jääma ikka vaid jutu tasemel. Olgu see siin ära öeldud illusiooni hajutamiseks.

Suhtumine «parematesse» ja «halvematesse» rahvastesse pole eestlastel küll nii markantne kui näiteks venelastest hotelli-teenijal, kes jagab kundesid tühisteks omadeks ja väärtuslikeks välismaalasteks. Muidu tasuks venelastest pigem eeskuju võtta, kui jutt on tavatasemel suhtumisest teistesse rahvastesse. Imperialistina on ta paljudega kokku puutunud ning näeb nendes loomulikult viisil inimesi. Kuigi venelaste hulgas on mõistagi väga erinevaid suhtumisi, intelligentslikult laussallivusest kui nõmeda šovinismini. Ja siiski on nendes kõrkust oluliselt vähem kui sakslastes või inglastes. Kui ajaloolised (olgu inetuks või neutraalseks hinnatud) keerdkäigud ning europotsentristlikult väärtustatud kultuuritase annavad selleks noile mingi tagapõhja, siis eestlase üleolevus, mis eriti väiksemate vendade — aga mitte ükski nende⁶ — suhtes tihti välja lööb, on suisa naeruväärne ja teda ennast narriks tegev (maailma üht vanimat kultuuri järjepidevalt kandnud hiinlast tunneb ta paari ajaloolise anekdoodi põhjal, islam on midagi verist ja vaenulikku, mustanahalised pole peaaegu üldse inimesed jne). Võib ju end vabandada kauase (sunnitud) isolatsiooni elamisega, ent lootusetult vähe kohtab huvi kaugete kultuuride vastu (välja arvatud tarbijalik kultuur, mille edendamiseks ollakse valmis end Lääne ning ka sealsete eestlaste ees kerjuslikult alandama). Erandiks on osa haritlasi, kes on sallivad ning tunnevad huvi teiste vastu. Kuigi nende valmidus õppida idamaistest või muudest alternatiivkultuuridest on rohkem näiline kui süvitsi minev, mõistavad nad vähemalt teiste väikerahvaste poliitilisi või kultuurilisi taotlusi avaramalt kui anglosaks või moskoviit. Analooogia põhjal.

Kogu rahva suhtumises ei anna paraku tooni loovintelligendid. Kes kaubareisil olevat muulast juhatab kaubamaja asemel Balti jaama, ei pea lugu oma rahva mainest ja tal ilmselt napib ka eneseväärikust. Hoopis häbiväärselt käituvad ärikad või näiteks taksojuhid, kes välismaalastest kliendi käest markasid pommivad, lastes käiku isegi ähvar-

dusi (nagu hiljuti juhtus prantslannaga, Kirjanike Liidu külalisega — raske öelda, kuivõrd kahanes sellise kogemuse järel tema estofiilsus). Kuni elatakse ühises impeeriumis, on «paiksustsensus» tööstuskaupade ja vorsti ostmisel siiski häbiväärne asi ja milleski tuleb kahjuks meile enestele. Sise-Venemaalt sõitis inimene Moskvasse ostma sellepärast, et Moskva oli kogu maa tühjaks röövinud ning ettevõtlikul oli õigus oma kaupla seal tagasi saada. Ka ääremaade (sealhulgas Baltikumi) piisut parem kaubandusolukord ei tulene ainuüksi sellest, et me teeme paremini tööd. Selles sisaldub pigem omajagu kurikavalat sisepoliitikat: on ju see üks sisserände põhjustajaid.

Russofiilidel on omajagu õigus, kui nad väidavad, et valitsus röövib kõige halastamatult vene rahvast, turgutades (pideva rahulolematuse leevendamiseks?) äärerahvaid ning kulutades tohutuid summasid maailmahegemoonia taotlustele, finantseerides kõiki kommunistlikke parteisid, kaugeid sotsmaid, kes ei anna vastu midagi peale kahtlase maine ja teatud kuuletumise, ning toetades (vähemasti moraalset vananenud relvadega) hiljutisi koloniaalmaid nende võitluses oma emamaade vastu. Maailmas segadust külvata on olnud üks kommunistliku režiimi funktsioone, aga see maksab. Kõik Nõukogudemaa rahvad teevad ju tööd, aga vaesus on masendav. Ja see ei väheneks, kui tööd tehtaks paremini, sest taotlus olla maailmariik neelaks suurema osa tulust. Nii et teisi rahvaid laiskuses süüdistada pole eriti läbinägev.

Samas ei tahaks eestlastele soovitada üldisest laiskuse peost osa võtta (seda nad teevad nagunii juba palju aastaid). Päev päeva kõrval tööl käimine ja peaaegu emillegi tegemine, mis sadades kontorites nii tavaline, laostab inimest sisemiselt. Kas me oskame veel üldse töötada, kui kord saabuvad tingimused, et tööl on rohkem mõtet kui praegu? Kui ruttu me oleme võimelised õppima taas tööd tegema?

Oleme korduvalt ülistanud eestlase töökust. Kas pole see üks meie rahvuslikke illusioone? Oleme küllap pigem laisad kui töökad — ja selle põhjuseks on ühest küljest metsarahva traditsiooniline olesklemine, teisest aga pikk orjaaeg, mis keda tahes tööst võõrutab. Oma töökuse maine oleme endale sisendanud ehk võrdlustest pidutseva slaavlasega või selle kliimavööndi rahvastega, kellel palavus ei lase keskpäeval tööd rabada. Aga kui võrdleksime end hiinlase või jaapanlasega, mis jääks järele meie kiidetud töökusest? Kui meil on mingeid saavutusi, kas ei tulene see pigem asjaolust, et oleme auahne rahvas (kuigi me seda nagu näiteks ka oma külalislahkust eriti välja ei näita)?

Eestlane on individualist ja see paneb igameest end teostama. See on ka meie traditsioonilise demokraatlikkuse põhjaks, kuna väärtustab isiksuse mõistet.

Individualism pole süüdistus, pigem nendim. Ent see võib võtta ka vorme, mis saavad süüdistuseks. Praegu me ihkame kõigest väest eralduda rahvaste paradisiist ning pääseda vägisi õnnelikuks tegemisest. «Vabaneeme kõik koos!»-loosung ajab meid iiveldama. Liiga kaua on meile «kõik koos» peale sunnitud. Ometi tundub mulle rahvusliku egoismi väljendusena soov, et saaks meie kord vabaks, mingu siis teistel, kuidas läheb. Võib ju hellitada seda utoopilist kujutelm, et vägivallavõim tunnistab kord kahe suurröövli sobingu kehtetuks ning annab annekteeritud rahvastele võimaluse valida edasieksisteerimise poliitiline viis. Kuid hoopis rohkem meeldib mulle teine kujutelm, et kõik impeeriumi rahvad vabaneksid üksteise järel (oleme ajaloo tõsisasjade tõttu naguini esimeste seas) ning asuksid (enamuse esimest korda ajaloos) omaenese rahvusriiki looma, omaenese meelismajandust korraldama ja kultuuri vabalt kujundama. Ma ei arva, et peaksime olema nii suured altruistid, et hakkame teisi järele ootama, kuid ka vabanenult tuleks nende peale mõelda, neid toetada ja oma kogemusi jagada. Ja seda on tarvis teha juba enne vabanemist. Mida kaugemale jõuavad kõik teised rõhutatud rahvad oma vabanemispüüdlustes, seda suurem on meie väljavaade esimeste seas vabaneda. Seda näitavad viimaste aastate sündmused üsna selgelt. Seepärast tundub mulle levinud väide: «Mis meil teistest!» mitte üksi näotu, vaid ka poliitiliselt lühinägelik. Tänu viimase aja sündmustele oleme sellest ehk üle saamas. See võiks parandada ka meie üldist suhtumist teistesse rahvastesse, elagu nad Aafrika džunglis või Siberi taigas.

Huvitav, et isegi mõne osa välismaal elavate eestlaste juures — kes oma reisi-võimaluste tõttu ikkagi paljudes kokku puutunud — olen mõnikord märganud teiste rahvaste halvustamist. Kas tõesti oleme rahvusena nii nõrgad, et peame sel moel oma eneseteadvust turgutama?

Oleme küllalt heal arvamusel oma kultuuritasemest, aga kas seda võiksid arvata ka teised meie kohta? Soomlastel on anekdoot, et eestlased on igati kultuurirahvas, ainult ühe asja poolest erinevad teistest, ja nimelt selle poolest, et peavad ka soomlasi kultuurirahvaks. Selline enesehalvustamine osutab jõule, ent ka teatud kompleksile: paljude eurooplaste meelest nagu ei anna soomlased täit mõõtu välja (rääkimata vaestest idaeurooplastest sotsialistlikust paradisiist). Mõistagi on Soomes veel torpareid, aga on ka

«Nokia». Vaadake nende raamatulette. Peaaegu iga suurem kirjastus annab regulaarselt välja omanäolise entsüklopeediad (meie kiitleme oma 200-tuhandese tellimusega, mis oli vist rohkem kommerss- kui kultuuriloostustega seotud). Vaadake, kui puhtad ja korras on nende väikelinnad (võrdluseks tehke ekskursion lagastatud Sortavallasse). Kas saab eestlastest kui kultuurirahvast rääkida, kui meenutate mõne väikelinna bussijaama väljakäigukohta või silmitsete paneelmajade trepikodasid? Ajada omaenese käegaloomist migrantide süüks on küll mannetu tegu. Peab ausalt tunnistama, et eesti maakodu on keskeltläbi (ka varasematel aegadel, mitte üksi eesti soost uusmigrantidest lagastajate ajastul) korratum kui näiteks traditsiooniline vene või ukraina tare; need mõlemad aga ei saa ligilähedalegi udmurdi maamaja puhtusele, kus võtad jalatsid ära juba välistrepil. Kas ei ole puhtuse pidamine üks kultuursuse tunnuseid?

Kui palju on tõlkimata maailmakultuurist! Kui paljudel aladel me kultuuris üldse ei osale! Kui palju on meie teadvuses valgeid laike! Kas me ikka oleme eurooplased? Kui kord saabub Eesti riik, kas muutume siis otsekohe kõrgkultuurseks ja teeme korda oma ühiskondlikud hooned ja nende nurgatagused?

Kui kõnelen kultuuri küsitavustest, siis tahaksin mõistagi, et võiksim mitte üksnes tühjade sõnadega hoobelda: oleme maailma-standardite tasemel, vaid et me tõesti teeksim tööd ja õpiksim kui hullud ning pürgiksim vaimsete tippude poole. Seda saab juba täna teha iga eestlane: korras-tada oma lähiümbrust ning mõjutada kaas-lasi sama tegema — kui ta on tõesti ja mitte vaid sõnades rahvuslane.

Võiksim üles lugeda oma rahvuslikke iseloomujooni, nii häid kui halbu, sooviga saada paremaks. Maailm hindab keda tahes tulemuste põhjal. Kui Taanis on viljasaak meie omast mitu korda kõrgem, siis võib eneseõigustuseks tuua palju argumente, ometi annab selline tõik vääraratu hinnangu mitte üksi süsteemide erinevale efektiivsusele, vaid ka suhtumisele töösse üldse.

Me kiidame oma revolutsiooni laulvust, ent samas oleme üsna heidutatavad ning valmis paanikasse sattuma mõnest keskvoimu järjekordsest vastuaktsioonist. Rahumeelsed ja heidutatavad oleme küllap oma jõuetuse tunnetamise pärast.

Nähes joodikut räpases baaris või märat-sevat huligaani agulis või mõeldes masenda-vale kuritegude statistikale Eestis on raske imetleda oma rahvuskasulasi.

Näime paljudele salaliku, enesesepöör-dunud rahvana. Selles võib olla pärilikkust, aga samuti uuemat ajalugu.

Ümberkujundatavad oleksid mitmed asjad meie teadvuse tasandil. Lahti tasub saada paljudest ajaloolistest müütidest (mis meie teadvusele on nii tänapäevased) nagu too kurikuulus 700 aastat orjaaega või suhe ristiusku kui võõra võimu atribuuti või baltlaste pidamine millekski rahvusväliseks ja selle kultuuri halvustamine, millest oleme ise välja kasvanud. Oma uuematest eksitustest saame ehk rääkida mõne aja möödudes — kui võime end vabamates tingimustes vabamalt vaadelda.

Eestlased elavad praegu üle — vähemalt oma teadvuse tasemel — muutuste ajajärku. Labiilsetes olukordades ollakse ärrituvad ja kergesti haavatavad. Selle kirjutise eesmärgiks pole eestlase eneseusku kärpida. Kui vaadelda maailma vallutanud (enese)reklaami, siis on viimast meil pigem vähe. Siiski peaksime juba täna oma unistustes kujundama ideaalset Eesti riiki, mille üheks koostisosaks ja eelduseks on ka ideaalile lähenev, end täiendav ja parandada püüdev eestlane.

ELAV AJALUGU

1989 avaldas Pariisi kirjastus «Atheneum» venekeelse ajaloomaanahhi «Möödunu» («Минувшее») 7. köites katkeid Fjodor Raskolnikovi omaaegse abikaasa Muza Vasiljevna mälestustest, mille Eestit puudutav osa on nüüd tõlgitud ka käesolevas «Vikerkaares». Leskproua jõuab oma Pariisis publitseeritud meenutustes 1938. aastani, kui Raskolnikov oli N. Liidu täievoliline esindaja Bulgaarias. (Vene impeeriumi primitiivne nimemaagia, usk kõikvõimalike ümbernimetamise võlujusse on omaette huvitav teema. Ka riiklikud ametkonnad ja ametid said muu maailma analoogiliste asutuste ja töökohtade nimetusest rõhutatult erineva lohiseva tähistuse, mis vene käibekeeles muutus kentsakaks tehislühendiks: välisministeeriumi asemel pidi ütlemä Välisasjade Rahvakomissariaat ehk Narkomindel, teatritsensuuri asemel Repertuaari Peakomitee ehk Glavrepertkom, saatkonna asemel täievoliline esindus ehk polpredstvo, suursaadiku asemel täievoliline esindaja ehk polpred jne.) Muza Raskolnikova versioon mehe elu viimastest aastatest ei ole meile teada, seepärast püüan neid lühidalt tutvustada muu käepärase materjali põhjal.

Aprillis 1938 kutsuti Fjodor Raskolnikov Bulgaariast kodumaale, kuid poolel teel sai ta teada, et ta on tagaselja täievolilise esindaja ametist lahti lastud. Mõistnud, et Moskvas ootaks teda arreteerimine, jäi Raskolnikov välismaale. Erinevalt paljudest ärakaranutest ei kiirustanud ta kõiki sildu põletama ja skandaalsete paljastustega esinema, vaid püüdis mõnda aega asja rahulikult klaarida N. Liidu Genfi ja Pariisi esinduste kaudu ning pöördus 18. X 1938 kirjalikult ka Stalini poole. Sellest hoolimata kuulutas rumal riik oma ustava teenri 17. VII 1939 N. Liidu Ülemkohtu otsusega lümpriiks rahvavaenlaseks. 22. VII 1939 kirjutas Raskolnikov

kohtuotsuse vastu protestiva väarika läkituse «Kuidas minust tehti «rahvavaenlane» ja saatis selle Euroopa teabetalitustele. Muide, läkituse sai ka Eesti Telegraafiagentuur ja Igor Kossakovski taasavaldas Raskolnikovi kirja vene nädalalehes «Nedelja» (1988, nr 49) just ENSV ORKA-s säilinud eksemplari põhjal. Omal ajal see kiri Eestis siiski ei ilmunud, kõige enne avaldas selle hoopis Pariisi vene päevaleht «Poslednije Novosti» (26. VII 1939, nr 6694). Veidi vähem kui kuu aja pärast, 17. VIII 1939 kirjutas Raskolnikov veel «Avaliku kirja Stalinile» ja saatis selle samamoodi laiali. Raske öelda, miks seda kuskil kohe ei avaldatud. Poliitiline situatsioon kogu Euroopas oli pinevalt ebamäärane, praegugi veel suurt elevust tekitava kirjutise trükkimisele oleks Stalin võinud reageerida etteaimamatult. Ja siis muutus olukord ise ootamatult. 23. VIII 1939 sõlmisid stalinlik N. Liit ja hitlerlik Kolmas Reich kogu maailma üllatuseks sobingu, mis nüüd on tuntud MRP nime all. Nüüd on vähemalt selge, et kaks totalitaarriiki on Prantsusmaa, Inglismaa ja teiste demokraatlike riikide vastasleeris ning neis maades poleks vist vaenuliku diktaatori paljastamisel enam takistusi olnud. Kuid 27. augusti ajalehed tõid kõmulise pealkirjaga sõnumi «Raskolnikov on hulluks läinud». Kopsupõletiku tüsistusena oli endisel diplomaadil tekkinud meningiit ning tema seisund halvenes järsult. Ajalehed seostasid tema psüühikahäireid otseselt äsjase diktaatorite sobinguga. Neil võis õigus olla. Raskolnikov oli kogu oma pikaajalise diplomaaditegevuse kestel taotlenud hoopis teistsuguseid sihte ja Stalini ootamatu kursimuutus tegi kogu tema senise töö tühjaks. See võis teda tõsiselt vapustada, ka tervist mõjutada. Väljanne, mis nüüd oleks avaldanud Raskolnikovi «Avaliku kirja Stalinile», oleks aga võinud kergesti sattuda teist-

moodi narri olukorda — konkurendid või vastasleeri propagandamasin võimuks tembel-dada läkituse hullumeelse jampsiks. Fjodor Raskolnikov suri Nizzas 12. IX 1939. «Avalik kiri Stalinile» ilmus alles pärast tema surma. Esimesena avaldas selle vist Pariisi vene ajaleht «Novaja Rossija» 1.X 1939 (nr 71 — mul pole olnud juhus seda publikatsiooni oma silmaga näha).

Küllalt levinud on väide, et Raskolnikovi surm on tegelikult hoopis GPU agendite kätetöö. Siis võiks ju ka kuuldused tema haigestumisest ja mõistuse hämardumisest GPU arvele kirjutada. Selliseid arvamusi on ühtmoodi raske nii tõestada kui ka ümber lükata. Samas peaks küsima: kellele on kasulik luua muljet, et GPU käed ulatavad kõikjale, et GPU eest ei pääse Nizzaski? Minule on seni jäänud mulje, et GPU on küll jälle institutsioon, kuid samamoodi irratsionaalne, kellegi tabava väljenduse kohaselt «järgalt tõllakil» nagu kõik muud vene riigi sünnitised.

Gorbatšovi võimuletulekule järgnenud liberaliseerimine N. Liidus on teinud Fjodor Raskolnikovist perestroika märgi. Kõik algas juunis 1987 pooleteistmiljonilise trükiarvuga ajakirja «Ogonjok» 26. numbrist, kus ilmus Vassili Polikarpovi pikem lugu Raskolnikovi kohta ühes tsitaatidega viimase mõlemast avalikust läkitusest. Tõlgitud avaldati lugu ka «Rahva Hääles» (28. VII — 1. VIII 1987, nr 172—176). Vähehaaval rehabiliteeriti «rahvavaenlast» Raskolnikovi mujalgi, 5. V 1988 avaldas Leningradi noorteleht «Smena» (nr 105) lõpuks esmakordselt N. Liidus «Avaliku kirja» täisteksti (Aiivar Kulli tõlkes ilmus see ka «Aja Pulsis» 1988, nr. 21). Ei tea, kas Venemaal praegu üldse on mõni väljaanne, mis paaril viimasel aastal ei ole kirjutanud sõnagi Raskolnikovi antistalinlikust tublidusest. Eriti näikse temasse kiindunud olevat nädalaleht «Nedelja» (vt 1987, nr 31; 1988, nr 26, 33, 35, 49 jt). Isegi Bulgaaria (Bulgaaria!) pigistas venekeelses välispropagandaajakirja «Bolgarija» (1988, nr 12) kolm kesist lehekülge, mis on pühendatud sealmail 1934—1938 diplomaadiametis olnud Raskolnikovile. Kirjastus «Moskovski Rabotši» on välja andnud Zahhar Grebelski (mitte just kõige parema) raamatu «Fjodor Raskolnikov» (1988). Jne.

Konjunktuuri haistes kirjutasin kaks aastat tagasi «Edasile» loo «Fjodor Raskolnikov ja Eesti», mis aga miskipärast Hirvepargi miitingu päeva ajalehest välja võeti ning väikeste kärbeta ja muudatustega alles 27. VIII 1987 ära trükiti. Kolleeg Sergei Issakov on samal teemal kirjutanud päevalehes «Sovetskaja Estonia» (6. VIII 1988, nr 4, 182) ja ajakirjas «Tallinn» (1989, nr. 4). Võib-olla vähemalt osa «Vikerkaare» käeshoidjaid on mõnda

NSVL ja ENSV väljaannetes varem ilmutatud Raskolnikovi-lugu juba meelde tuletanud või võtab vaevaks järele vaadata, siis saavad käesolevas numbris trükitavad lese Tallinna-mälestused raami.

Üks asi tahab süski teritamist. Paaril viimaselgi aastal on Fjodor Raskolnikov omandanud perestroika-pühaku aupaiste. Tulihingeline antistalinist ja raskolnikovlane Herbert-Armin Lebbin, kes määratute jõupingutustega suutis Brežnevi ja Vaino ajal oma tõelisi poliitilisi veendumusi varjata ning EKP KK Partei Ajaloo Instituudi teadusdirektori kohal püsida, avaldas näiteks 13. IX 1987 «Edasis» nõrdimust isegi sel puhul, et mina olin samas lehes Raskolnikovi määrinud, tsiteerides isikuid, kes ei kuulu H.-A. Lebbini parteilisse sõpruskonda. Katoliku pühaku kohta on vist tõesti kõige õigem kirjutada katoliiklasel ja õigeusu oma kohta õigeusklikul. Raskolnikov siiski ei olnud pühak. Tema vastuhakk ebainimlikule süsteemile väärrib lugupidamist ja mingis mõttes süsteemi ohvrina on ta ära teeninud kaastunde, kuid tema elu traagika seisneb pigem selles, et ta sattus konfliktis süsteemiga, mida ta ise oli loonud ja käigus hoidnud. Proua Raskolnikova on oma mälestustes väga heatahtlik Eesti ja eestlaste suhtes, nõnda on siin üsna ebamugav meenutada, et Raskolnikovi tegevust süsteemi tööstistana, seejures tubli ja aruka töötelijana, ei pruugi me sugugi heaks kiita. Vahetult enne Eestisse tulemist töötas Raskolnikov teatritsensusis, kus keelustas näiteks Bulgakovi (ja mitte ainult Bulgakovi) meisterlikke näidendeid, samal ajal omaenda agitatsioonitükke trükki ja lavale surudes (vt M. Чудакова. Жизнеописание Михаила Булгакова. Изд. 2-е. Москва, 1988, lk 425—433). Kirjanduse vallas on Raskolnikov üldse väga palju inetusi (kaasa) teinud. Aga Eestis pole Raskolnikov vist oma diplomaadiametis midagi erilist halba korda saatnud. Selle eest võime talle küll tänulikud olla.

Rein Kruus

MUZA RASKOLNIKOVA Tallinn

Me jõudsime Tallinna ühel 1930. a juunikuu varahommikul. Saatkont, või nagu teda tollal nimetati, Täievoliline Esindus, asus kesklinna börsi kõrval vaikselt ja kitsalt pikal tänaval, mis viis alla mere äärde. Saatkonnahoone alumine korrus oli üüritud juuksuritöökojale ja mme Issakovi kübaraärile, mis oli omasuguste seas linnas elegantseim.

Pärast kiiruga joodud kohvi näitas Fedja mulle n-õ minu valdusi — esinduse vastuvõtu saale ja meie korterit. Vastuvõturuumid koosnesid kabinetist, salongist, söögitoast ja saalist. Avaras kabinetis oli suur kirjutuslaud, nahkdiivan ja -tugitoolid, raamatukogu ning mõistagi rippusid seinal juhtide portreed. Kabineti kõrval oli salong — suur süng tuba siin nii ootamatu Lenini büstiga, mis seis is nurgas kõrgel postamendil; teises nurgas oli harmoonium. Banaalne pehme mööbel. Paar-kolm keskpärast pilti tekitasid vaid ma sendust ja andsid tunnistust sisustajate täieli kust maitselagedusest. Edasi tuli kaunis talu tavalt möbleeritud söögituba. Ainult suur valge saal oma elegantsete proportsioonide, kõrge trümooga ja kerge kullatud mööbliga hakkas mulle kohe meeldima. Meie erakor ter, mis asus maja teises otsas, koosnes viiest kodanliku mugavusega sisustatud toast.

Eelmine täievoliline esindaja A. Petrovski pändas meile oma kõõgitüdrukü Marfa Ivanovna — elatanud vene naise, kes oli kogu elu elanud Eestis. Tema tütar oli hiljuti abiellunud ühe valvemeeskonna kulle riga. Alguses käis koos meiega söömas esin duse esimene sekretär M. Buravtsev. Pärast seda kui Moskvas oli sõna otseses mõttes nälgitud, olin siinsest toiduküllusest lausa rabatud. Petrovski naine oli sisse viinud kor ra, mille kohaselt pärast hommikukohvi, mis koosnes saiakestest, võist, keedisest ja meest, serveeriti keskpäeval veel hommiku söök: omlett, sink, sprotid, kilud, juust jms. Kell viis oli lõuna: suppest, supp, praad ja magustoit ja kell 9 õhtusöök. Mulle ja Fedjale tundus niisugune küllus tarbetu ning õige pea, kui Buravtsevid meist lahku löid, tõin ma lõuna kella kolmele, jätsin ära teise hommikusöögi ja ka õhtusöögi.

Esinduse koosseis Tallinnas oli tol ajal väga meeldiv ja mind võeti seal äärmiselt soojalt vastu. Esimene sekretär Mihhail Vassiljevits Buravtsev oli arukas ja taktitun deline inimene ning justkui loodud selleks, et — nagu kirjutasid Eesti ajalehed — «ümber lükata väidet, nagu valitseks NSV Liidus terror». Raskolnikov armastas ja hindas teda. Buravtsevi naine, natuke uhke poolatar, üri tas algul minuga võistelda, aga loobus sellest peagi ja aitas mul, kui ma veel kogenematu olin, kõike vajalikku muretseda ja vastuvõtte korraldada. Esinduse peakonsul, vana nardo volets Aleksandr Aleksandrovits Mašitski oli suurepärase inimese, kuigi lootusetult põikpäise iseloomuga. Tema naine, leebe ja kannatlik Verotška, püüdis oma mehe äkilisil plahvatusi igati pehmendada. 1931. a läks Mašitski pensionile ja sõitis Verotškaga NSV Liitu. Ühe meie sõidu ajal Moskvasse tuli ta Välisasjade Rahvakomissariaadi villas Spiridonovkal meie juurde ja sosistas mulle:

«Kullake, ärge te välismaalt tagasitulekuga kiirustage, siin on põrgulik elu.» Sõjaväe atašee Vladimir Nikolajevits Kudrjumov, elegantne ja lõbus mees, ning tema naine Maria Aleksejevna moodustasid väga sõbra liku ja südamliku abielupaari. Neil oli koer, iiri setter, hüüdnamega Manon, õrn ja armas olevus. Nimetamata on veel jäänud kauban dussaadik Dedja, lihtne ja suure huumori meelega inimene. Niisugune oli Täievolilise Esinduse koosseis. Edasi tuli konsulaadi sek retär, majandusülem Bankovits, šifreerija Kostja Rjabov, kaks sekretäri, mõned ini mesed kaubandusesindusest ja kolm või neli GPUlastest valvekullerit.

Meie magamistoa aknast, mis avanes kit sale inimitühjale tänavale, paistis väike kaup lus. Igal hommikul kell pool 8 avas tõsine vanem eestlane oma poe luugid ja uk sed Vitriinis oli lõputu hulk juustusorte, vorstid ja singid, terved mäed konserve: kuulsad riia sprotid, hõbedased tallinna kilud, suitsu angerjad, lõhe. Suures koguses juur- ja puuvilja. Olin rabatud. Ma polnud eluski niisugust küllust näinud. Ja veel kus — kää busriigi väikeses kõrvalises poekeses! Siin nägin ja proovisin esmakordselt apelsine ja banaane. Eriti banaane. Minu põlvkonna jaoks olid need tõelised muinasjutuviljad, midagi hesperiidide õunte taolist. Millegi täiesti uskumatu kohta öeldi: «Banaan!» Peagi nägin Tallinna kesklinnas märk sa rikkamaid kauplusi, kuigi niisugust toret sevat küllust, mis on omane suurtele Euroopa linnadele, ma Eestis ei kohanud. Ent rohkem kui seninägematute asjade rohkus poeletti del, tänavate ja väljakute puhtus ning kord hämmastas mind Tallinnas inimeste rahulik viisakus ja heatahtlikkus tänavatel, poodides, rannas. Keegi ei trüginud ega tõugelnud, kuskil ei tekkinud pisiasjade pärast tüli. Niisuguse matsliku käitumisega, mis Moskvas nii tavaline on, ei puutunud ma kuskil kok ku. Inimesed elasid siin tavalist elu kõigi oma mured ja rõõmudega. Keegi ei püüd nud «Ameerikale järele ja temast ette jõuda», täita viisaastakut nelja aastaga, ei üritanud «neetud tsaarirežiimi igandeid nagu umbroh tu välja juurida». Ja elu oli seetõttu rahuli kum ning vabam.

Oma imestuseks märkasin varsti, et kõik esinduse töötajad, eriti need, kes ei kuulunud otseselt diplomaatilise personali hulka, igatse sid valuliselt «Nõukogude kodumaa järele» ja kirusid kooris kõike siin Eestis. Miski ei meeldinud neile: ei linn, kliima, inimesed, poed, söök, jook ega kino. «Meil on kõik parem» või «muutub paremaks», ütlesid nad. Niisugune üksmeel oli mulle algul arusaamu tu, kuni Fedja seletas mulle selle põhjuse. Diplomaatilise ja kaubandusesinduse tööta jad, üldse kõik välismaal töötavad kodanikud

olid GPU erilise valve all. Pisingi plekk — sugulased välismaal, endisesse «ekspluateerijate klassi» kuulunud vanemad, rakuse halb iseloomustus vms — ja polnud mingit lootust, et sind veel välismaale suunatakse. Kõik nurgad lihitud, GPU tulest, veest ja vasktorudest läbikäinud töötajatele anti lõpuks õigus oma postile asuda. Kuid ka siin ei tohtinud valvsust kaotada: igas saatkonnas oli üks või mitu GPU töötajat. Et mitte liigset tähelepanu äratada, täitsid nad tavaliselt kõrvalisi, näiteks konsulaadi sekretäri või majandusüleva ametikohti. Peale oma salapärase põhitöö, millest mitte keegi (k.a täievoliline esindaja) midagi ei teadnud, kuulus nende kohustuste hulka nõukogude inimeste jälgimine: kuidas nad käituvad, milline on nende meeleolu, millest ja kellega vestlevad, kuidas oma lapsi kasvatavad jne. Kui märgati mingeid «moraalselt laostumise» tundemärke, saadeti süüdlane kiiremas korras NSV Liitu tagasi — loomulikult ilma igasuguse lootuseta veel kord välismaale pääseda.

Mõiste «moraalselt laostunud» oli niivõrd laialivalguv, et andis end venitada, nagu parajasti tarvis oli. Aitas sellest, kui märgati, et sm Ivanov käib liiga sageli kinos, ei näita üles piisavalt sügavat põlgust kõige välismaise vastu, julgeb isegi ilmutada mõnesugust huvi maa vastu, kus ta elab, või ei meeldi see Ivanov lihtsalt mõnele GPU töötajale — ja sõidabki Ivanov kui moraalselt laostunud isik NSV Liitu tagasi. Niisuguseid juhtumeid tuli sageli ette. Tallinna esinduses töötas majandusüleva Bankovitš, mitte kuigi arukas, kuid aus inimene; Fedja tundis teda juba Afganistani-päevilt. Pärast meie ärasõitu sai saadikuks Ustinov. Tema naine, järsk ja võimuahne inimene, pealegi partei liige, ei sallinud miskipärast Bankovitšit ja saavutas selle, et Bankovitš kuulutati moraalselt laostunuks ja saadeti NSV Liitu tagasi. Vaene Bankovitš kulutas GPU ja paljude teiste ametiasutuste uksti, et teda siiski õigeks mõistetak. Kuid ümber lükata süüdistust «moraalselt laostunud» oli niisama raske, kui tõestada, et sa pole kaamel. Tolle Bankovitši puhul oli tegemist eriti õela irooniaga. Ükski normaalne inimene ei saanud temas näha mingeid märke moraalselt laostumisest. Ta ei joonud, ei mänginud kaarte, ei käinud pursuide kinos, ei tundnud huvi maa vastu, kus elas, oli hea pereisa, kasutas ausalt vaba aega, mängides esinduse hoovis võrkpalli. Ta külastas korralikult poliitringi ja kirus siiralt, nagu kõik teisedki, kapitalistlikku maailma.

Niisuguse kasvatus eesmärk oli külvata nõukogude inimese hinge usaldamatust, hirmu ja viha kõige selle vastu, mis ei olnud «nõukogude». See oli teadlik ja sihikindel tegevus, mille eesmärk oli hoida inimesi

pidevalt hirmus, et neil poleks aega ega huvi ringi vaadata ega mõelda, mis nende ümber tegelikult toimub.

Välismaal viibimine oli nõukogude inimestele hingetõmbeaeg, puhkus materiaalselt väga raskest ja moraalset masendavast elust 30ndate aastate N. Liidus. On loomulik, et iga inimene tahtis seda hingetõmbeaega pikendada. Kuid nagu öeldud, tuli selleks olla väga ettevaatlik: alati ja igal pool korrata «meil on kõik parem», puudutas see siis kaupluse lette või looduse ilu. See, et kõik niisugust silmakirjalikkust läbi nägid ja suurepäraselt teadsid, et mitte kõik pole «meil parem», ei omanud mingit tähtsust.

Tihti vaatasime Fedjaga, kuidas äsja N. Liidust saabunud töötajate naised mõne nädalaga nagu ümber sündisid. Siia tuli elust piinatud, halli ja kurnatud näoga naine, kelle tuhmidest silmadest vaatas vastu rahutu pilk, kes haruharva naeratas ja nägi kümme aastat vanem välja. Kuu aja pärast ei tundnud teda enam äragil! Noorenenud, säravate silmadega, naeratus sokki õitsele lõõnud näol, juuksed nägus asoengus ja maitsekalt rietatud — niisugusena oli tema juures tunda seda õrna ja armast naiselikkust, mis on olemas peaaegu igas naises, keda ei vaeva igapäevased pisimured.

Õige pea sain teada, et on olemas veel üks kategooria Nõukogude Liidu vaenlasi — ärakaranud. Moskvas ei olnud ma neist kunagi midagi kuulnud, sest tollal nõukogude ajalehed sellest ei kirjutanud. Lugesin emigrantlikest lehtedest (Riia «Segodnja», Pariisi «Poslednije Novosti» ning «Vozroždenije»), et ärakaranuteks nimetati Nõukogude kodanikke, kes olid töötanud Nõukogude asutustes välismaal ja keeldunud NSV Liitu tagasi pöördumast. Sel ajal ei olnud neid kuigi palju. Üks esimesi ärakaranuid oli A. Bessedovski, Nõukogude Pariisi esinduse nõunik, kes põgenes üle esinduse aia 1929. aastal. Esindustes peetud koosolekutel naelutati tema teguviisi häbiposti kui kodumaa ja sotsialismi ürituse alatu reetmine. 1929. a seaduse kohaselt karistati selle eest surmanuhtlusega. 1934. a muudeti seadus veelgi rangemaks: lisaks süüdlase surmanuhtlusele pidid niisuguse sammu eest kandma n-õ kollektiivset vastutust ka kõik süüdlase perekonnaliikmed. Peeti loomulikuks, et tappa oma isa, kägistada naine, piinata last vms on väiksemad kuriteod kui keelduda tagasi pöördumast oma õnnelikule kodumaale. Ärakaranute hulk suurenes stalinliku terrori aastatel ja pärast sõda. 1949. a käisid Pariisis kohut ärakaranu Kravtšenko, kõmu tekitanud raamatu «Ma valisin vabaduse» autor, ja väljaanne «Lettres françaises». Sel protsessil paljastus esmakordselt kogu maailma ees «ühel maal võitnud sotsialismi»

tõeline pale. Süüdistajad, keda agaralt toetas kommunistlik ajakirjandus, püüdsid teha kõik tõestamaks, et Kravtšenko on ebaaus inimene ja tema raamat läbinisti valelik. Sel otstarbel toodi N. Liidu kohtusse isegi Kravtšenko endine naine, kuid faktid rääkisid niivõrd selget keelt, et raamatu autor võitis protsessi.

Pärast Bessedovski põgenemist haaras kõiki välismaal töötavaid Nõukogude asutusi kabuhirm GPU esindaja Roizemani ees, kes sooritas kontrollreiki ja tegi töötajate hulgas halastamatut puhastustööd. Me kohtasime Roizemani kord juhuslikult meie Berliini esinduse juures. Pikk ja kiitsakas, sapi-kollase inkvisiitorinäoga (märk küljes!), rääkis ta põlglikult: «Ma ei mõista, mida inimesed nendes muuseumides huvitavat leiavad. Ma käisin kord Londonis selles Louvre'is, aga miskit huvitavat ma seal küll ei näinud.»

Kõikidel esinduse töötajatel, välja arvatud diplomaatiline personal, oli keelatud igasugune isiklik läbikäimine välismaalastega ja ka kohalike elanikega. Vaesed inimesed praadisid omas rasvas. Neist enamiku madal arengutase lõi soodsa pinnase iga masti kuulujuttudele ja pealekaebustele, tokkas laim ja lihtne inimlik kadedus. Intrigeerimine oli peaaegu kõigis esindustes täiesti tavaline nähtus. Meie esinduses ei tulnud seda peaaegu kunagi ette. Raskolnikov oli veel väljapaistev poliitiline tegelane ja tal oli suur autoriteet. Kus see puudus, seal polnud pealekaebustel ja intriigidel piire. Nii näiteks kutsuti TASSi Viini korrespondendi Tšernjaki kaebuse peale tagasi Nõukogude esindaja Austrias Petrovski. See juhtus 30ndate aastate keskpaigas. Kui NSV Liidu ja Ungari vahel sõlmiti diplomaatilised suhted, määrati Petrovski sinna. Pärast viltuskirjade kättesaamist Budapestist tagasi jõudnud, jagas ta väikeses sõpraderingis oma muljeid. Ettevaatamatult märkis ta, et regent Horthy jättis talle väga targa ja energilise inimese mulje. Tšernjak, kes selle jutujamamise juures viibis, kandis Kaganovišile ette, et täievoliline esindaja Petrovski on vaimustatud fašist Horthyst, ja Petrovski määrati mingile kolmandajärgulisele ametikohale kuskil perifeerias ning kadus lõpuks terroriaastatel jäljetult.

Esinduse valve oli täielikult GPU esindajate käes. Õhkkond oli esinduses nagu sissepiiratud kindlus: kõik töötajad pidid pidevalt löögivalmis olema, sest asus ju esindus «vaenlase rõngas» ja iga hetk võisid valgekaartlikud või fašistlikud provokaatorid meile kallale tungida. N-ö valvsuse kontrolliks korraldati äkkhäireid. Ootamatult keset ööd kõlas signaal ja kõik pidid viivitamatult varem kindlaksmääratud kohta-

dele jooksuma. Iseäranis valvati šifreerimisruumi — sellel oli rauduks ja akendel trellid ees.

Kuni 30ndate aastate alguseni määrati veel esindustesse intelligentseid ja asjatundlikke inimesi. Kuid edaspidi otsustas partei edutada väärikämaid inimesi — «töölisi tööpingi ja talupoegi adra tagant» — ning saatis neid kõikvõimalikesse asutustesse ka vastutavatele ametikohtadele. Nende «edutatute» hulgas oli võimekaid inimesi, kes elasid kiiresti oma töösse sisse, kuid oli ka teistsuguseid — intrigante ja lootusetuid kretiine, keda edutati ainult selleks, et neist lahti saada. See aastaid kestnud edutamise kampaania näitas selgesti, kuivõrd partei ei usaldanud intelligentsi. «Edutatud» ilmusid ka NSV Liidu esindustesse. Meil ei vedanud: esimene sekretär, kes tuli M. Buravtševi asemele, oli täiesti ebaintelligentne inimene. Iseenesestki mõista ei osanud ta ühtki võõrkeelt, aga ka vene keelt rääkis ta lootusetult vigaselt. Kord ilmus see seltsimees Raskolnikovi kabinetti, käes Riia emigrantide ajaleht «Segodnja», ja teatas erutatult: «Vaadake, Fjodor Fjodoroviš, mida kirjutab teie kohta valgekaartlik kaabakas.» Ajalehes oli, ei mäleta enam mis seoses, kirjutatud: «Väljakule jõudnud, langes ta põlvili nagu Raskolnikov, et kogu rahva ees pattu kahetseda.» Oma piiritus rumaluses polnud esimesel sekretäril suure vene kirjaniku olemasolust aimugi.

Kui Raskolnikov pärast Eestit Kopenhaagenisse määrati, täitis tema puhkuse ajal diplomaatilise asjaajaja kohuseid esinduse esimene sekretär. Taani kuninga juures raudil kõnetas too kuningat kangekaelselt «Herr König», härra kuningas — kuigi mitte keegi mitte kunagi niimoodi kuninga poole ei pöördunud. Kuninga küsimuse peale, kuidas elab härra saadik, vastas see sundimatult: «Tema, härra kuningas, jookseb suspede väel mööda Gagra randu,» ja vedas kuningat kätipidi läbi terve saali, et teda oma naisele esitleda.

Fedja näitas mulle Tallinna. Siin oli kõik huvitav. Ma hakkasin armastama seda vana hansalinna, Toompea torne ja tema kahvatut põhjaamaist vaast. Me käisime tihti Kadriorus jalutamas. Kadrioru valge lossi oli ehitanud Peeter Suur oma teisele naisele, baltisakslannale, kes läks ajalukku kui Venemaa keisrinna Katariina I. Selles lossis andis riigipea igal aastal diplomaatilisele korpusele, valitsusele ja nimekatele eestlastele suurejoonelise lõuna. Sageli käisime Piritas rannas — missugune oivaline peene ja puhta liivaga Läänemere rand! Kunagi oli siin püha Brigitta klooster, millest olid ainult müürid järele jäänud. Jaaniööl põlesid kõikjal lõkkesed, õhk kajas lauludest; sel ööl ei maganud

Tallinnas keegi. Oli külm ja muinasjutuliselt valges öös põlevad tuled meenutasid mulle Knut Hamsuni romaane ja Strindbergi «Preili Julie'd».

Raskolnikov palkas mulle kohe prantsuse ja saksa keele õpetajad: *monsieur* Chevalier' ja Frau Grüneri — vanema daami, kelle poeg, noor härrasmees, andis mulle tantsutunde. Valges saalis õpetas ta mind grammofoni saatel bostonit, fokstrotti ja tangot tantsima.

Minu kui täievolilise esindaja ehk «erakorralise saadiku ja täievolilise ministri» (nagu seisis Fedja visiitkaartidel) abikaasa pidin end esitlema Eesti valitsuse juurde akrediteeritud saadikute naistele, aga ka teistele Eesti daamidele — ministrite ja väljapaistvate poliitikategelaste abikaasadele. Selleks oli vaja vastavaid tualette. Moskvas koosnes minu garderoob paarist-kolmest tagasihoidlikust kleidist, mida aga siin ei sündinud selga panna. Tuli tõsiselt tööle asuda! Jevgenia Donatovna aitas mul valida ja tellida kleite, osta kübaraid, kingi, kindaid, kotte jms. Mäletan oma esimesi kleite: pärlhall visiitkleit, mida tolleaegse moe järgi kanti peleriiniga, ja pikk lahtiste õlgadega kahvatu-roosa õhtutualett. Kui Fedja mind sellega nägi, tituleeris ta mind «Teie Hüilguseks». Minu esimene kübar oli kreemikat tooni, laiade äärte ja õhkõrnade roosidega vasakul küljel. Ütlen avameelselt, et ma armastasin ilusaid kleite ja kõikvõimalikku pudi-padi, mis kaunistavad naise riietust.

Esimene välisasjade rahvakomissar G. Tšitšerin saatis oma karjääri algul kõikideses esindustesse instruktusiooni selle kohta, kuidas peavad esindajate naised riides käima. Ma lugesin seda tsirkulaari. Soovitati tagasihoidlikke, pikkade varrukatega ja ilma dekolteeta musti kleite. Ei mingeid pärleid, kõrvarõngaid, käevõrusid ega sõrmuseid! Aja möödudes ei pööratud sellele enam tähelepanu ja nooremad esindajate naised lubasid endale ka dekolteede ja lühikeste varrukatega heledaid kleite. Mis väärisasjadesse puutub, siis minul neid polnud — mis aga ei seganud ajalehtedes kirjutamast, et ma olevat diplomaatilises korpuses kannnud suuri briljante. Samasugune väljämõeldis oli minu «luksuslik sooblinahast peleriin».

Kahe nädala jooksul esitles Soome saadiku naine madame Vuorimaa mind diplomaatiliste daamidele. Pärast tehti mulle vastuvisiite. Diplomaatilise korpuse liikmete hulgast mäletan krahv Tosti di Valminutat, kes oli erakordselt külalislahke juba üle keskea itaallane. Tema naine, prantslanna Henriette Cosme ei elanud pidevalt Eestis, sest ta ei talunud siinset kliimat. Inglise saadik Knatchbull Hugessen, kes Teise maailmasõja ajal oli Ankaras suursaadik, sai kogu maail-

mas kuulsaks nn Cicero-looga: Cicero, suursaadiku teener ja ühtlasi Saksa spioon, varastas saatkonna tulekindlast kapist tähtsad dokumendid. Mäletan veel Saksa saadikut Schrederit ja tema kreeklannast naist, kes oli hirmus kõhn ja inetu, aga imeilusate türkiis-siniste silmadega; lätlast Zarinšit, kes oli abielus belglannaga, ja poolakat Liubickit, kes oma skulptuurse naise kõrval peaaegu märkamatuks jäi. Tšehhi saadiku naine oli vene-lanna. Veel olid noor leedukas Šumauskas ning noor ja elegantne inglise konsul Hill, kes rääkis suurepäraselt vene keelt.

Kui me Tallinnasse tulime, oli Eesti riigipeaks Otto Strandmann, külm ja tähtis eestlane, endine Peterburi advokaat. (Tolleaegse konstitutsiooni järgi ei olnud Eestis presidenti — oli riigipea, kes ühtlasi täitis ka peaministri kohuseid.) Pastor Lattik, lihtne ja südamlük inimene, oli välisasjade minister. Paljude poliitika- ja ühiskonnategelastega tekkisid meil sõbralikud isiklikud suhted. Nende hulgas oli ka Konstantin Päts — suure mõistuse ja sarmiga inimene. Ta on mul praegu selgelt silme ees: tema kõrge laup, mida ümbritses hallide udusuliste juuste oreool, tema targad sinised silmad ja südamlük naeratus. Raskolnikov rääkis mulle sageli, et Pätsiga läbirääkimisi pidada oli väga meeldiv. Tema mõistus, poliitilise silmapiiri avarus, soov leida vestluskaaslasega ühine keel, et ära hoida tarbetuid teravusi ja komplikatsioone, — kõik see tegi temast suure riigimehe. Päts hindas Raskolnikovi ja nad said omavahel suurepäraselt läbi. Mõni aeg riigipea olnud J. Tõnisson oli pikk ja kõhn mees, kindlate poliitiliste ja moraalsete tõekspidamistega inimene, liberaal ning kommunismi vaenlane. Sellele vaatamata näitas ta (ja eriti tema naine) meie vastu üles niisugust südamlükust, mis ületas tavalise diplomaatilise viisakuse piiri. Vahepealne välisminister August Rei, endine Peterburi advokaat ja sotsialist, oli intelligentne ja haritud inimene. Tema abikaasa Teresa Rei, pikka kasvu täidlane naine, oli hea sopran, kes kord laulis isegi Tallinna ooperis «Traviata». Seks puhuks laenasin talle oma jaanalinnusulest lehviku, mille Fedja mulle kinkinud oli. Ka Aleksander Oinas, mitmete ametkondade minister, oli sotsialist. Tema ja tema abikaasa A. Ostr-Oinas olid meie head sõbrad. Koos Aleksander Oinasega tegime oma esimese reisi möödä Eestimaad. Autoga, mida juhtis uljas komnoor Novožilov; sõitsime Gungenburgi¹ — Soome lahe äärsesse kuurorti, mis oli kuulus juba revolutsioonieelsel Venemaal. Veetsime

¹ Narva-Jõesuu

seal imeilusas männimetsas kolm toredat päeva. Seal, ei mäleta enam kuidas, tutvusime ka poeet Igor Severjaniniga. Koolipõlves olime vaimustusega tema värsse lugenud ja seetõttu teadsin enamikku neist peast. Oskar kinkis mulle Severjanini raamatud «Lüüra keeltevõre taga» ja «Ananassid šampuses». Meie karmis nooruses mõjusid tema «poeesid» täiesti kohatuna. Sellest hoolimata kordasime me:

Helesinise mere lainevahusel rannal,
Kuhu rännakurada harva kedagi viis,
Lossitornis Chopini mängis kord kuninganna
Ja ta paaž kuulis seda ja ta hing armus siis.¹

Tõepoolest, lausa groteskne on ette kujutada punarättidega komnoori, kes rääkisid niisuguseid «kaunidusi». Aga ilmselt tahtsime just niisuguse lugemisvaraga nagu «Ananassid šampuses», «Sirelijäätis» jms poolalateadlikult pehmendada meie elu troostitust. Varsti läks see harrastus mööda ja ma vaatasin huviga endist «poetide kuningat». Ta oli pikk askeedi tüüpi suursugune mees. Severjanin oli abielus eestlannaga ja elas Eestis. Ta oli ka tõlkinud paljude eesti luuletajate loomingut vene keelde.

Kui me Tallinnasse tagasi jõudsim, tahtis Oinas meie autojuhile Novožilovile jootraha anda. Too ei tahtnud mingi hinna eest raha vastu võtta ja nii jäi see lihtsalt autosse. Järgmisel päeval kirjutas Novožilov Oinasele kirja. Mingi ime läbi on see meie paberite hulgas säilinud. Toon ta siin tervenisti ära.

«Tere, väga austatud hr. Oinas. Vabandage tülitamise pärast, kuid ma ei saa leppida teie teguviisiga, mis seisnes selles, et te andsite mulle jootraha, ja ma pean teie teguviisi eriti ebakorrektselt seetõttu, et meie matka jooksul jäi mulle teist kõige parem mulje. Ma olen väga meelitatud, et te hindasite kõrgelt minu autojuhtimise kunsti, mille eest avaldan siirast tänu. Palun veel kord vabandust, kuid teie teguviis ei vasta meie ideoloogiale ja lubage loota, et teie poolt ei järgne enam analoogilisi samme.

Autojuht D. Novožilov.

Lisan siia teie raha, mille leidsin oma autost.»

Novožilov oli tüüpiline tolleaegne eesrindlik töölisnoor. Teda huvitas kõik, ta lausa sööstis õpingute kallale ja üle kõige maailmas armastas ta meid mööda Eestit sõidutada. A. Oinas oli Novožilovi kirjat puudutatud ja kohe esimesel visiidil meie juurde vabandas tema ees oma «ebakorrektselt teguviisi» pärast.

Eriline koht Eesti ühiskonnas kuulus kindral Laidonerile. Laidoneri peeti isamaa

päästjaks, sest ta oli maha surunud 1924. a kommunistliku putši. Ta ei olnud ühegi valituse liige ega võtnud ka riiklikest vastuvõttudest kuigi sageli osa, oli aga sellest hoolimata kogu maal suur autoriteet. Fedja ja Laidoner ei olnud just lähedased sõbrad, aga ajapikku kujunesid nende vahel heatahtlikud inimlikud suhted. Laidoneri naine Lidia Ivanovna, päritolult venelanna² ja tollal enam mitte noor naine, suhtus minusse ilmse sümpaatiaga. Meile räägiti, et kindrali peres oli juhtunud raske õnnetus: nende täiskasvanud poeg hukkus traagiliselt. Veidi enne meie lahkumist Eestist kutsusid Laidonerid meid oma Tallinna-lähedasse tagasihoidlikku mõisa. Oli nii rahulik, me vestlesime seal pikki tunde ja keegi ei osanud aimatagi, missugused hirmsad õnnetused meid kõiki juba varsti tabavad...

Meie elu Raskolnikoviga algas Moskvas ja lõppes Nizzas. Ikka ja jälle hämmastas mind tema ebatavaline anne kõita inimesi, seda ilma igasuguse pingutuseta ja «soovita meeldida». Ta oli alati tema ise: tähelepanelik ja heatahtlik inimene (kuid tema headus ei olnud pehme järeleandlikkus). Nõukogude diplomaatide hulgas peeti heaks tooniks suhtuda sügava põlgusega selle riigi poliitika- ja ühiskonnategelastesse, kus nad töötasid. Raskolnikovil ei olnud kellegi ega millegi suhtes eelarvamusi. Maa, kuhu teda saadeti, huvitas teda alati. Ta õppis tundma selle ajalugu, kultuuri, kirjandust ja majandust. Ma mäletan ajakirjanike imestust, kui Raskolnikov juba esimeses intervjuus näitas üles suurt teadlikkust riigist, kuhu ta akrediteeritud oli. Raskolnikovi intelligentsus ja isiklik sarm suurendasid sümpaatiat tema vastu veelgi. Raskolnikov kuulus revolutsioonielise intelligentsi hulka, kes oli veel sisemiselt vaba ja lubas endale isiklikku arvamust, mis puudus (vähemasti väliselt) nõukogulike põhimõtete järgi üleskasvanud uuel intelligentsil. (Vahemärkusena olgu öeldud, et imelikul kombel needsamad Nõukogude diplomaadid, kes kapitalistlikku maailma suure põlgusega suhtusid, ei põlastanud sugugi tema hüvesid ja kasutasid võimaluste piires kõiki oma seisundist tulenevaid privileege.)

Kui me Tallinna saabusime, suhtuti Raskolnikovi äärmiselt ettevaatlikult: Eesti ei usaldanud niisuguse revolutsioonilise minevikuga tegelast. Kuid aja jooksul muutus olukord meie kasuks. Ajakirjanikud hakkasid Fedjast ja minust palju kirjutama ja nende toon Nõukogude saatkonna suhtes paranes. Õige varsti sai minust diplomaatilise korpuse ja ajakirjanike pailaps. Olin ma ju diplomaat-

¹ M. Väljataga tõlge.

² Tegelikult Marie Laidoner, päritolult poolatar.

tilises korpuses noorim ja kõlbasin saadiku-tele tütreks. Ajakirjanikud said kuskilt teada, et ma olin komsomol, ega jätnud seepeale mind enam kuskil rahule. Nad puistasid mind üle komplimentide ja oma žurnalistlike tõmbeküsimustega. Ma ei pahandanud nende peale ja me vaidlesime tihti poliitilistel teemadel.

Ma olin õnnelik inimene. Eelkõige muidugi tänu perekonnaelule, meie vastastikusele armastusele. Olin tollal kogenematu ja naiivne tütarlaps, kuid vaist ütles mulle juba siis, kui kaitsetu võib olla mees naise ilu ja veetluse (või selle, mida ta ise iluks peab) ees. Elu läks nii, et me peaaegu ei olnudki teineteisest lahus: diplomaadi naine võtab kogu välisest diplomaatilisest elust võrdset mehega osa. Ainult minu mehe töö, tema saadikuhustused viisid meid mõneks tunniks päevas lahku. Need õhtud, kui me vabad olime, veetsime alati kahekesi: vestlesime, lugesime, kirjutasime. Fedja jagas minuga kõike, aga eriti meeldis talle raamatuid valjusti ette lugeda. Liigutamapaneva meheliiku naiivsusega ei osanud ta arvata, et tõsimeelsed ja tihti peale kuivad ajalooliste isikute mälestused ajasid mulle ainult une peale. Kord, kui Fedja oli kaks tundi ette lugenud krahv Lamsdorfi, vene välisasjade ministri mälestusi, puhkesin ma igavuse pärast nutma. Fedja ehmatas ära, aga teada saanud minu pisarate põhjuse, hakkas naerma ja lubas edaspidi mind nende kahtlemata kasulike, kuid igavate memuaaridega enam mitte kiusata.

Fedja luges ja kirjutas väga palju. Igal pool kuhjusid tema ümber raamatute virnad. Ta püüdis tähelepanelikult kursis olla nõukogude ja väliskirjanduse uudistega, ootas alati huviga «Sovremennõje Zapiski» ja «Tšisla» järjekordset numbrit. Me lugesime vaimustusega Bunini, Zaitsevi, Šmeljovi, Remizovi uusi teoseid, avastasime uusi kirjanikke (Nabokov, Aldanov) ja luuletajaid (Hodassevitš, Poplavski). Oluline koht Raskolnikovi raamatukogus oli saksa-, inglise ja prantsuskeelsetel raamatutel. Võõrkeelte peale oli Fedja lausa fenomenaalselt andekas. Oma elu olen ma veel vaid üht nüisugust inimest tundnud: see oli meie tütar. Fedja pidas väga oluliseks minu harimist, aga kunagi polnud tal vaja mulle midagi peale sundida või mind spetsiaalselt «kasvatada». Tema oskus «olla», kogu tema elamise stiil kasvas mind mulle endalegi märkamatu. Raskolnikoviga elades polnud võimalik end lõdvaks lasta, elu kuidagimoodi päevast päeva edasi veeretada. Olmelised pisiasjad ei läinud talle korda, ta ei pannud neid tähelegi. Isegi siis, kui meie elu sootuks muutus ja see igapäevane tühi-tühi temagi elu paratamatult mürgitama hakkas, jäi Fedja kõigutamatu

iseendaks. Mitte kunagi ega mitte miski ei suutnud Raskolnikovi väikekodanluse müllasse meelitada.

Nüüd, paljude aastate järel, mõtlen ma sageli, kui vastuokslik oli Raskolnikovi loomus. Kahtlemata oli ta tegudeinimene, seda kinnitab kogu tema sündmusterohke revolutsionäärielu. Kuid ma tundsin ka nüisugust Raskolnikovi, kes istus mõttesse vajunult tervete päevade ja isegi ööde kaupa kirjutuslaua või raamatu taga. Päevastelt vastuvõttudelt koju jõudnud, kirjutas ta tihti oma kabinetis kuni nelja-viieni hommikul. Mõnikord äratas ta mind sel kellaajal üles, endal silmad peas säramas: «Kuula, kallid, mis ma kirjutasin.» Tol ajal kirjutas ta mälestusi revolutsioonist ja Kodusõjast. Peagi ilmus see raamat pealkirja all «Mitšman Iljini jutustused». Peale selle kirjutas ta hulgaliselt ajalooliste isikute portreesid: J. Pilsudskist, B. Mussolinist, A. Hitlerist, Luynes'i printsist, krahv P. de Barante'ist. Need esseed ilmusid mahukates ajakirjades, mõned ka «Izvestijas» Fjodor Željabovi pseudonüümi all: Raskolnikovi saadikuseisus ei lubanud kaasaja poliitilistest tegelastest oma nime all kirjutada.

Minulgi olid oma kohustused: Eesti diplomaatilise korpuse seltskonnaelu oli elav nagu kõikides välisriikides, kus pole erilisi võimalusi lõbutseda. Nii korraldasid ka eestlased välissaatkondades kõikvõimalikke vastuvõtte. Peale selle lugesin palju, käisin prantsuse ja saksa keele tundides, valmistusin poliitringiks, mis toimus kaks korda kuus, ja kui komnoor kuulasin regulaarselt parteikoosolekuid. Ametlikult andsid kõik partei liikmed välismaale sõites oma liikmepiletid ära, aga parteirakke töötas igas nõukogude asutuses sellest hoolimata. Konspiratsiooni huvides sõna ÜK (b) P ei kasutatud, rakuke kandis välismaal mingit süütu varjunime; sama loogika järgi kutsuti GPU agente «naabriteks». Kõikides esindustes arendati laialdaselt nn kultuurilis-valgustuslikku tööd. Kõik töötajad peale täievolilise esindaja võtsid osa poliitringide tööst, kus raugematu innuga töötati läbi «geniaalse rahvaste isa» artikleid ja kõnesid ning tehti ettekandeid välis- ja sisepoliitilisest olukorrast. Imelik oli kuulda kinnitusi selle kohta, et kapitalism on läbinisti roiskunud ja et ta kõige lähemas tulevikus vältimatult hakkub. Nüsama varsti ja kindlalt pidi teostuma helge tulevik, mil sotsialism toob NSV Liidule õnneliku ja küllusliku elu. Meelde tulid tühjad poed, leivakaardid, õudust tekitavad kuulujutud kollektiviseerimisest ja kõikvõimalikud ühiskonnast välja heidetud inimesed: «lindpriid», «varjatud vaenlased» ja muidu kahjurid. Ei maksa süiski arvata, et ma juba esimestel välismaa-aastatel kõigest sellest lahti ütlesin, mida

mulle lapsepõlvest peale oli sisse süstitud. «Meie maa on kogu maailma rõhutute lootus ja kants» jms hüüdlauseid leidsid endale minu teadvuses veel kaua aega tänuväärse pinnase ja niikaua kui ma sellesse uskusin, ei suutnud mingid Lääne peibutised mind nendest ideaalidest loobuma sundida. Eestis viibimise algusaegadel seda uut maailma avastades (märkasin muide ka tema varjukülgi) hakkas mul oma kodumaast lõputult kahju ja ma tundsin, et pean teda kuidagi kaitsma. Vaidlustes ajakirjanike ja kindral Tõrvandiga püüdsin ma nende rünnakuid täiesti siiralt tagasi lüüa. Loomulikult ei teadnud ma tollal kaugeltki kõike, mis meie maal tegelikult toimetki.

Mulle meeldis Eesti atmosfäär. Tallinn elas rahulikkude elu täis kindlustunnet tuleviku suhtes, kellelgi polnud hirmu, et juba homme võib kogu su elu vastu taevast lennata. Eestis tundsin ma esimest korda nn sise-mist vabadust, hoolimata GPU «valvsast silmast ja kikkis kõrvast». Rääkisime Fedjaga omavahel kõigest, lugesime kõiki raamatuid ja ajalehti, mis meile meeldisid.

Tallinnas sain teada keiser Nikolai II ja tema perekonna saatusest. NSV Liidus olin ähmaselt kuulnud, et saar Nikolai II oli kohtu alla antud ja maha lastud, kuid minu põlvkonnale jäi see niisama kaugeks kui Louis XVI hukkamine. Kui ma Tallinnas esmakordselt kogu tsaariperekonna mahalaskmisest ja sellega seotud asjaoludest lugesin, haaras mind õudus ja ma tormasin Fedja juurde seletust saama. Fedja rääkis mulle, et hoolimata Kerenski palvetest keeldus Inglismaa tsaariperekonda vastu võtmast ja tšekaa, kes kartis, et valged võivad Jekaterinburgi vallutada, laskis maha kõik: keisri, keisrinna, haige troonipärija, suurvürstid, arstid ja teenrid. See tragöödia ei läinud mul iial meelest. . .

Vabadel päevadel sõitsime Fedjaga mööda Eestimaad. Eestil on iseloomulik rahvuslik nägu. Nukrale ja monotoonsele põhjamaisele loodusele toovad vaheldust Tartumaa rohelist kuplid. Eesti näis mulle õnneliku ja arenenud maana: pärast seitse sajandit kestnud võõramaist orjapõlve oli maa jälle vaba ja sõltumatu. /- - / On hämmastav, et sel väikesel rahval oli niisuguse rahvusliku rõhumise juures jätkunud jõudu alles hoida oma keel ja kultuur. 24. veebruaril 1918. a sai Eestist iseseisev riik. Kuid juba sama aasta 24. novembril ründas noort vabariiki Punaarmee. Eesti suutis oma vabadust kaitseda ja 2. veebruaril 1920. a kirjutati alla Tartu rahulepingule, mille järgi Nõukogude Venemaa loobus alatiseks kõikidest territoriaalsetest pretensioonidest Eestile.

¹ Aastast 1924 Sverdlovsk.

Fedja luges mulle «Kalevipoega», mis kuulub VIII—XVI sajandi sündmusi. Eesti eepos on soome omast arhailisem, temas on ülekaalus paganlikud, soome eeposes aga kristlikud motiivid. Ajaloolise ja kunstilise tähtsuse poolest ei jää «Kalevipoeg» «Nibelungidele» ega «Kalevalale» sugugi alla.

1932. a pühitses Tartu oma ülikooli 300. juubelit. Ülikooli asutas 1632. a Rootsi kuningas Gustav Adolf. Et Tartu Ülikool oli tihedalt seotud saksa traditsioonidega ja Euroopa teadusega, oli ta peaaegu kuni XIX saj keskpaigani tähtsamad Venemaa ülikoole. Pidustustele saabus Rootsi kroonprints Gustav Adolf, kutsutud oli ka diplomaatiline korpus. Sõitsime Fedjaga juba päev varem kohale, et vana ülikoolilinnaga põhjalikult tutvuda. Selliste linnade elu keerleb ülikooli ümber. Nii ka Tartus: linna tänavad ja pargid kirendasid värvilistest korporatsiooninimütsidest. Järgmisel hommikul käisime ülikooli kirikus jumalateenistusel ja pidulikult aktusel, kus kroonprintsile anti üle audoktori diplom. Professorid, paljude Euroopa ja Ameerika ülikoolide esindajad olid rüüatud värvilistesse toogadesse. Ei mäleta, et nõukogude professorid oleksid nendest pidustustest osa võtnud. Öhtul toimus üliõpilaste tõrvikurongkäik, mis läks läbi kogu linna, pärast seda oli ball.

1932. a suvel korraldas tolleaegne riigipea K. Päts suure automatka mööda Eestit. Kutsutud olid kõik saadikud koos abikaasadega, mõned sõjaväelased ja aukonsulid nagu näiteks Joachim Puhk, Soome aukonsul, kes oli väga rikas, intelligentne ning meeldiv inimene. Riigipea taotles selle reisiga oma mõjuvõimu suurendamist kogu maal, meile avanes aga suurepärase võimalus tutvuda Eestimaaga. Sõit kestis terve nädala. Linnades ja külates, kus me peatusime, võtsid elanikud meid vastu koorilauluga, kohalikul võimul pidasid tervituskõnesid. Tutvusime paljude vaatamisväärsustega, riigipea vestles kohalike mõjukate tegelastega ja lihtsate inimestega. Öhtuti toimusid banketid. Saime kõik headeks sõpradeks. Kord Tartus pärast lõunasööki saatsin naljavihiks J. Puhkile, kes istus teises lauas, «kuldsena kütlevas veinipokaalis musta roosi. . .»¹. Nagu džentelmenile kohane, puudutas Puhk huultega roosi, torkas selle pintsaku nõõpauku ja, otsinud meid silmadega üles, tõstis minu poole pokaali ning tühjendas selle. Fedja ütles mulle pärast: «Loodetavasti ei ole Puhk kunagi Blokki lugenud ja võttis sinu tempu

¹ A. Bloki luuletus «Restoranis» (1910). Armunud mees saadab teises lauas koos oma kavaleriga istuvalle daamile pokaalis musta roosi. Eesti keeles ilmunud A. Sanga tõlkes.

lihtsalt kui armast nalja.» Meie reis lõpes Pärnus, kus me sõbralikult lahku läksime.

Südmuseks Tallinna seltsielus kujunes Poola presidendi Mościcki visiit Tallinna. Poola püüdis tollal läheneda Balti riikidele. Väljaspool ametlikku programmi korraldati laeval suurejooneline ball. Galantsed mereväehvitserid saatsid daame, tantsiti kuni hommikuni.

Pärast M. Buravtsevi ärasõitu, kes mitte-ametlikult täitis TASSi korrespondendi kohuseid, paluti mind teda asendada — samuti mitteametlikult. Ma nõustusin. Selleks oli tarvis lugeda ajalehti ja jälgida olulisi päevasündmusi ning kord kuus saata diplomaatilise postiga ettekandeid Eesti poliitilisest ja diplomaatilisest olukorrast. Paistis, et TASSi tolaeagne direktor Doletski jäi minu tööga rahule.

Saime sõpradeks NSV Liidu esindaja I. Maiskiga ja tema naisega. Nad käisid meil Tallinnas külas ja kutsusid meid vastuvisiidile Helsingisse. Ivan Mihhailovitš oskas huvitavalt rääkida soomlastest ja soomlaste iseloomust. Agnia Aleksandrovna, erakordselt temperamentne naisterahvas, oli külalislähke perenaine. Tuleb meelde õhtu, mille veetsime ühes moodsa arhitektuuriga restoranis — nägin sellist esimest korda elus. Restoranil olid suured laiad aknad, kust avanes vaade merele ja linnale. Kuni Ivan Mihhailovitš ja Fedja arutasid Inglismaa, Saksamaa ja Poola salaseptsusi Baltimaades, kuulasin mina hajameelselt Agnia Aleksandrovna sädistamist ja nautisin kaunist pilti, mis mu silme ees avanes: öö oli valge ja vaevu loojunud päikese kiired kallasid mere ja taeva üle muinasjutulise valgusega. Skandinaavia oma randade, valgete ööde, fjordide ja skääridega oli minu jaoks ülimalt romantiline maa. «Süüdi» oli selles skandinaavia kirjandus — eriti Knut Hamsuni romaanid, mida me koolipölvess innuga lugesime. Meie, komnoored, elasime kirglikult kaasa «Victoria» ja «Paani» kangelastele, kelle elu täitis armastus, olgugi et õnnetu. Loomulikult olime kõik kõrvuni armunud leitnant Glahni.

Maiskitega sõitsime läbi põhjamaise kevadise metsa vaatama Imatra kuulsat koske. Langeva vee kohina saatel veetsime seal kogu öö.

Aegapidi tekkisid meil tihedamad sidemed eesti intelligentsiga, eriti kirjanike ja ajakirjanikega. Me kutsusime neid lõunale või kellaviie-teele, mis tollal väga moes olid. Eesti ajaleht «Nool» (nr. 20) avaldas 1. juulil 1933 sõnumi «Visiidil Nõukogude Vene saatkonda»:

«Möödunud esmaspäeval olid Nõukogude Vene saadiku minister Raskolnikovi ja ma-

dam Raskolnikova poolt palutud saatkonda kella-viie-teele Eesti kirjanduse-maailma esindajad. See on esimene kord, kus välisriigi saatkond on pidanud tarviliseks tutvuda pääle poliitiliste ja majanduslike tegelaste ka meie vaimu-maailma inimestega. Kutsutud olid kõik meie väljapaistvamad kirjandustegelased, suuremate lehtede päätoimetajad ja mõningad teatritegelased. Kuigi mõnede lehtede toimetajad polnud aktsepteerinud madam ja minister Raskolnikovi lahket kutset, oli külalisi saabunud siiski kaunis rohkearvuliselt. Kirjanduse-maailma «tuusadest» tundsid end saatkonna mugavates ruumides vägaigi kodusena E. d. H u b e l - M e t s a n u r k, kes niisama osavasti vestleb diplomaatlike daamidega kui oma agulirahvaga. Fr. T u g l a s, inspireerinud madam Raskolnikova võlust, ei jäänud taha peenest prantsuse kavalerist. H. V i s n a p u u, vastne vanade eestlaste «Otepää alla» viija, oli ladus nii härrade kui ka daamidega, katsudes aegajalt ka heledat Nõukogude nisuviina.

Madam Raskolnikova ise oma lihtsuse ja südamlikkusega kujunes kirjameelele imesteldavaks perenaiseks. Minister Raskolnikovil sobis jutt iga mehega nii «vanade» kui ka «noorte» leerist. «Orbiit», «Aktsoon» ja teised rühmitused olid härra ministrile kõik ühevõrra huvitavad.

Sekretärid Antipov ja Kljavin hoolitsesid meeleldi sääli, kuhu ei jatkunud madamist ja ministrist. Ühe sõnaga, tuju ja meeleolu kujunes paaritunnisel koosviibimisel kõigiti ülevaks. Õpiti üksteist tundma ja tutvustati vastastikku üksteist kummagi maa uusimate kirjandus-kunstiliste saavutustega.

E. d. T ü r k ja sekretär Antipov kui kaks tõsist meest rääkisid oma tõsised sõnad ka vene teatri üle ja Antson ja Kljavin lasksid silme eest mööda vilksatada tuttavat Kusbassi mäestik-õrgudel, kus nüüd võimas metallitööstus käimas.

Kivikas, Sirge ja Krusten kui «nooremad rüütliid» ja kärmed lehenegrid leidsid huvitavat keskustelu nii madam Raskolnikovaga kui ka härrade diplomaatidega. «Päevalehe» päätoimetajad Luiga ja Kenn seevastu eelistasid vaid härrasid.

Lahked vastuvõtjad avaldasid oma tõsist kahjutunnet, et polnud ilmunud vanapõlve viljakam sulerüütel T a m m s a a r e. Kuid lohutust leiti peagi informatsioonist, et Tammsaare kunagi kuskil ei käi. Isegi kuurordis kaob üksiku põõsa taha ja jääb nägematuks publikule terve suve.

Nii külaliste kui ka vastuvõtjate poolt toonitati, et on vajaline lähem kultuurilise side kahe naaberriigi vahel.»

Esinduse elu kulges ilma eriliste sündmusteta. Meie kurvastuseks sõitsid Buravtsevid ära ja esimese sekretäri asemele määrati «edutatu» Antipov. Sümpaatse Mašitski koha võttis sisse «edutatu» Frolov, kes aga osutus kõvaks joodikuks ja saadeti kõhku Moskvasse tagasi. Suuremaid intriige esinduses ette ei tulnud, aga enam ei olnud ka endist sõbralikku õhkkonda.

Küllalt tihti käis Tallinnas Riia Vene Draamateater. Meie kutsusime esinema näitlejad Gaidarovi ja Gzovskaja — sellesama Gzovskaja, Kunstiteatri näitlejanna, kellest kirjutas Blok oma päevikutes.

Me käisime Moskvast 2—3 korda aastas, kuhu jäime paariks-kolmeks nädalaks. Mingit rõõmu need nädalad endaga kaasa ei toonud. Eriti rusuvaks muutus õhkkond riigis pärast seda, kui Stalin otsustas 1929. aastal NEPi «liberalismile» lõpu peale teha ja kuulutas välja «võiduka marsi sotsialismi poole». Nõukogude riigi ajaloos avanes kohutav lehekülg — kollektiviseerimine, mida saatsid hirmujutud külas toimuvatest metsikustest. Maal puhkes nälga. 30ndate aastate algul surid Ukrainas, Volgamaal, Kesk-Aasias ja Kubanis nälga terved külas. Abi polnud kuskilt loota, sest tegelikku olukorda varjati hoolikalt. Teati ainult seda, mida loeti ajalehest. Ajalehed aga hõiskasid, et talupojad astuvad suure vaimustusega kolhoosidesse. «Kolhoosikorra maailmaajaloolise tähtsusega võit on saavutatud suure Stalini targa juhtimise all» — lugesid Nõukogude kodanikud «Pravdat» ja «Izvestijast».

Kui me 1931./32. a talvel Moskvast käisime, olid toidupoeid täiesti tühjad. Lettidel seisid vaid provantsaali kapsad, milles polnud kübetki rasva. Juba 1929. aastast olid käibel leivakaardid. Elanikkonda toitlustati vabrikute, tehate ja asutuste sööklates. Neile, kellelt olid kodanikuõigused ära võetud, polnud kaarte ette nähtud. Nii juhtus näiteks kirjanik L. Nikulini naiseaga, kes oli päritolult vürstinna Volkonskaja. Kord öösel, kui me tulime Fedjaga Valentin Katajevi juurest, nägime heledasti valgustatud vitriini, mis oli täis igasuguseid konserve. Rõõmustasime juba, et asi hakkab paremuse poole liikuma, kui märkasime silti: «Butafooria».

Need olid TORGSI¹ aastad, mil toiduaineid, mida polnud üheski tavalises poes, müüdi valuuta või kulla eest. Inimesed tassisid nendesse poodidesse kuldkeed, ristid, käevõrud — kõik, mille eest sai osta 200 g leiba või naela suhkrut. Liikuisid ringi kuulujutud, et Moskvast tegutsevad bandiidid, kes rõõvivad öösiti mõõdujalt kuldhambaid.

Kõik Moskvast asuvad välismaa saatkondade salongid kubisesid hindamatu väärtusega ikoonidest, klavereid katsid vanaaegsed kulla ja pärlitega tiktud preestrirüüd.

Mu süda valutas oma vanemate ja õe pärast, kes pidid Moskvast näljas viirelema. Saatsime Tallinnast sugulastele ja sõpradele toidupakke. Fedja taotles luba minu isa ja õde mõneks nädalaks Tallinna tuua, et nad saaksid veidigi puhata ja inimese meodi süüa, kuid tulemusteta. Ainult Fedja ema sai meid korra külastada.

Kord, kui väljusin Nikita väravate juures trammist, ilmus minu ette äkki nagu maa alt noor talupoeg koos naise ja sülelapsega; kaks vanemat hoidsid kinni ema seelikusabast. Mind vapustasid nende inimeste meeleheitlikud, ahastavad näod. Mees võttis mütsi peast ning ütles alandlikult: «Kristuse nimel, andke palju saate, ainult küremini, muidu võetakse meid kinni.» Täielikus segaduses küsisin: «Kust te olete, mida te kardate, kes teid kinni võtab?», ja kallasin oma rahakoti sisu mehe peopesale. «Teie siin ei tea midagi, küla sureb nälga. Meid aetakse kodudest välja, tapetakse...» ja juba olid nad kadunud. Täna seni ei ole ma suutnud seda talupoega ja tema perekonda oma mälust kustutada.

Samal ajal anti välja seadusi, üks karmim kui teine. 1931. a ilmub seadus «Riiklike ettevõtete kaitsmisest ja sotsialistliku omandi kindlustamisest». Karistumäär — mahalaskmine. Selle seaduse järgi kuuluisid karistamisele ka lapsed alates lõndast eluaastast — näiteks «viljapeade varguse eest põllult». 1930.—31. a peeti maha terve rida käre-rikkaid «kahjurit» protsesse: maha lasti bakterioloogid, kes olivat korraldanud hobuste epideemia, maha lasti 48 toiduainete-tööstuse töötajat, keda süüdistati «nälja organiseerimises». Paremini ei lõppenud ka menševike protsess, kes «õdnestasid planeerimistegevust», ega tööstuspartei protsess, kus rühma inseneri süüdistati «kahjurluses ja vandenõus nõukogude võimu vastu». Seda loetelu võiks veel pikalt jätkata.

Võitlusele kulakulaga kutsus Stalin üles ka lapsi. Pavlik Morozov andis üles oma isa, kes oli vihatud kulak. Väikese ülesandja kangelastegu sai eeskujuks, mille najal kasvatati üles terved põlvkonnad lapsi. Legendaarset Pavlikut ülistasid poeedid, tema kuju valati pronksi, nimi raiuti marmorisse ja graniiti. Reetmine — tegu, mida siiani oli mõistetud kui ülimalt alatust, muutus nüüd äkki suurima sangarluse sümboliks põhimõttel «moraalne on kõik, mis teenib töölis-klassi».

Paneb imestama, et niisuguse režiimi juures pidi veel pidevalt kellegagi võitlema, jälitama mingeid patuoinaid, kes kogu korra-

¹ Торгсин — Всесоюзное объединение по торговле с иностранцами.

lageduses just nagu süüdi olid. Lapsepõlvest mäletan, kuidas meid lakkamatult kutsuti üles «paljastama», «välja juurima», «maha suruma», «likvideerima» ja «maatasa tegema» kõiki «kontrevolutsionääre», «valgekaartlike sabarakke», «nepmaneid», «kahjured», «kulakuid» ja nende «käsilasi», «kapitalismi kannupoisse», «usuteenreid», «päävavargaid», «parasite», «ülejooskuid» jne, jne. Hiljem lisandusid neile veel igat masti «trotskistid» ja «Jaapani, Saksa, Inglise ja Ameerika spioonid», «lihahimulised vördjad» ja «alatud rotid», veelgi hiljem «eunuhhidest kosmopoliidid», «sionistid» ja «mõrtsukatek arstid». Kõik need kärrikad kampaaniad ühe või teise inimliigi hävitamiseks tekitasid nõukogude kodanikes halvava süütunde — võis, ju igaüks hõlpsasti eelpooltoodud nimekirja sattuda. Kõige sellega käis kaasas kabuhirm, mis õige pea mattis enda alla kogu riigi. Seda hirmu tuli aga usinasti varjata, et keegi ei arvaks, nagu oleksid sa tõepoolest mõne enneolematu kuriteo toime pannud. Tuli õppida valetama. 30ndate aastate keskpaigas valitses juba kogu maad saatanlik liit — Hirm ja Vale. Tolleaegne paaniline hirm oli võrreldav vaid keskaja inimese hirmuga katku ees. Keskajal inimesed tegid pattu ja kahetsesid seda, palvetasid ja needsid taevast ülekohut, kuid nad tegid seda kõike avalikult. Nüüd, XX sajandil, oli äkki «1/6 kogu planeedist» haaratud hirmust, mida tuli kõikjal ja kõigi eest kiivalt varjata.

Pärast kahenädalast Moskva-sõitu pöördusime kergendustundega Tallinnasse tagasi. Fedja oli nõrduinud, et kõik oli Moskvas just nii, nagu ta aimanud oli. Välismaa ajakirjandus kirjutas NSV Liidus mõllavast näljast vähe. Nimekad välismaalased, kes tol ajal Venemaad külastasid, ei koorderdanud kiitusega ja jagasid ohtralt oma vaimust. Bernhard Shaw kirjutab: «Ma pole kunagi nii hästi söönud kui sõidu ajal Nõukogude Liitu.» Ja enne Moskvast lahkumist: «Homme jätan ma maha selle lootuste maa ja lähen tagasi Läände, kus valitseb lootusetus.» Ei teagi, mille üle rohkem imestada, kas kuulsa kirjaniku pimeduse või kostitajate taibukuse üle, kes oskasid oma külalist nii osavalt ninapidi vedada.

1930. a oktoobris käisime Fedjaga Berliinis ja Pariisis. Berliin vapustas meid oma hoolikalt varjatud vaesusega. Rohkem kui kord nägime mehi, kes olid härrasmehelikult riides, kuid sirutasid kaabut almuste järele. Tänavanurkadel tüürtasid kümned lõbutüdrukud. Me külastasime Heinz Neumanit, kes näitas meile Saksa kompartei hüügsuurt hoonet Alexanderplatzil ja «Rote Fahne» trükikoda. Berliinist sõitsime Pariisi. Missugune vapustav linn see on! Jooksime mööda

muuseumi ja näitusi, istusime tänavakohvikutes, käisime Versailles's, Fontainebleaus, Malmaisonis. Me elasime Nõukogude esinduses Rue de Grenelle'il; imeilusas XVIII saj villas, mis aga oli hirmus rääma lastud minna: nii kui pimedaks läks, võtsid koridorides võimust rotid. Pariisis kohtusime ka Ehrenburgiga. Fedja tundis teda hästi ja oli alati püüdnud tema kirjutisi nõukogude ajakirjades trükki toimetada. Neil aastatel oli Ehrenburg Moskva parteilis-kirjanduslikes ringkondades ebasoosingus: talle ei suudetud kuidagi andestada tema soovi elada Pariisis, mitte aga Moskvas. Ehrenburg rääkis Raskolnikovile avameelselt, et ta käis Moskvas sagedamini, kui oleks kindel, et teda sealt uuesti välismaale lastakse. Kord tegi ta meile ettepaneku Pariisi vaadata ja viis meid seepeale mingitesse vastikutesse urgastesse. Ta kirjeldas nii erutatult nende elanike vaesust ja õnnetut elu, et ma poetasin isegi paar pisarat. Pärast küsisime Fedjaga teineteiselt, mis eesmärgiga ta niisugust komöödiat mängis, sest ei enne ega ka mitte kunagi hiljem ei märganud me, et teda oleks liigutanud Pariisi urgaste õnnetu käekäik. Kuid Pariisi armastas ta muidugi üle kõige. . .

Oktoobri lõpul sõitsime Tallinnasse tagasi, kus Raskolnikov pidi esinduses korraldama suure vastuvõtu. Sellest vastuvõtust kirjutati pärast ajalehtedes ülistavaid artikleid, kus naiivse imestusega konstateeriti: «Maailma-vaate erinevustest hoolimata võivad i n i m e s e d olla sümpteesed.»

Tollel 1931. a talvel, kui me Moskvas olime, rääkis minu isa meile, et tema vanemad tembeldati kulakuteks ja saadeti teadmata kuhu. See teade vapustas mind hingepõhjani. Mööda Eestit ringi sõites olin näinud väikseid puhtaid farme, kus vabadustarmastav eesti talupoeg töötas oma karmil maal. Inimeste ennatsalgav töö oli hoolimata 30ndate aastate alguse raskest majanduskriisist muutunud Eestimaa õitsvaks riigiks. Meenutades eesti maamehe hästi korraldatud elu oli valus mõelda vene talupoja saatusel. Minu vanaisa ja vanaema ärilagastatud kodu Olšanikis! Nemadki ju töötasid jõudu säästmata ja kedagi ekspluateerimata, muretsesid oma kodu ja laste käekäigu pärast. Nad aeti oma kätega ehitatud majast välja, topiti nagu loomad vagunitesse ja viidi ei ta kuhu, mingitesse võõrastesse vaenulikesse paikadesse. Stalin hävitas talupoegades igasuguse soovi maal tööd teha. Mõeldamatu on elada, kui sul pole võimalust midagi oma kätega luua — olgugi see looming väike, aga ta on tehtud see-eest oma isiklikul põllul või aias. Peredekinos nägin kolhoosipõldu, kus veel septembri lõpul õitsus koristamata rukis, viljapead tühjad ja terad ammu maha pudenenud. Meenus N. Nekrassovi luuletus «Koristamata

põllusil», kuid seal oli jäänud vili õigeaegselt lõikamata sellepärast, et peremees oli voodis suremas. Viljarikas Venemaa, kes oli varustanud kogu maailma, ei suutnud enam oma inimesigi toita. Vaene Venemaal Raskolnikovil oli selle kohta oma legend: Saatan palus Jumalat, et see annaks Venemaa tema kätte: jumalakartlik ja alandlik Venemaa oli tarvis panna proovile, kas ta kannatustes mitte Jumalast ära ei pöördu. Ja Jumal tuli Saatanale vastu, andis Venemaa temale — nagu Piibli Jehoova.

Raskolnikov oli nõrдинud, et M. Gorki kiitis heaks Moskvas aset leidnud poliitilised protsessid. 15. novembril 1930. a ilmusid tema artiklid «Pravdas» ja «Izvestijas», kus ta kirjutas: «Kui vaenlane ei anna alla, siis ta hävitatakse.» See lapidaarne löökklause leidis kohe kindla koha nõukogude moraalireeglite arsenalis. M. Gorki, kes asus 1933. a NSV Liitu alaliselt elama, hoidis oma käes kogu nõukogude kirjandust. 1934. a likvideeriti kõik kirjanduslikud rühmitused ja loodi ühtne Nõukogude Kirjanike Liit. Liidu esimesel kongressil 1934. a kuulutati välja «sotsialistlik realism» — uus meetod, mis nüüdsest sai kohustuslikuks kogu kunstile ja kultuurile. Samal kongressil andis Stalin kirjanikele kõlava tiitli — «inimhingede insenerid». Stalini jumalustamine käis samal ajal üha kiirenevas tempos. Lühikese aja jooksul sai temast «kaasaegse teaduse korüfee», «suur filosoof, marksistliku filosoofia klassik», «suur ajaloolane», «suur keeleteadlane», «laste parim sõber», «Päike ja Kuu», «kõigi aegade kõige armastatum juht» jne, jne. Plakatitele ilmus 4 profiili: Marx, Engels, Lenin, Stalin.

Meie Moskva-sõidud olid neil aastail masendavad. Väsimus, hirm ja lootusetus. «Sotsialistliku realismi» nimel ja «formalismivastase» võitluse lipu all piitsutas kriitika

«süüdlasi» — kirjanikke, teatritegelasi, kunstnikke, heliloojaid.

1932. ja 1933. aasta suvel käisime Pariisis ja Itaalias. Teel peatusime Münchenis, Dresdenis, Rottenburgis, Heidelbergis, Weimaris, Nürnbergis, Baden-Badenis. Tegime ka laevasõidu mööda Reini. Raskolnikovi vend A. Iljin-Zenevski oli tollal Nõukogude Pariisi esinduse nõunik. Me peatusime tema juures ja veetsime koos meeldivalt aega. Šurik, nagu me teda hüüdsime, oli leebe ja tähelepanelik ning erakordse huumorimeelega inimene. Saime kõvasti naerda, kui ta rääkis, mis kõik esinduses juhtunud oli.

Olime Eestis täiesti kodunenud. «Eestlased on ju meid omaks võtnud ega varjagi, et me neile meeldime,» ütles mulle kord Fedja. Ja tal oli õigus. Kolm aastat tagasi olime tulnud vaenulikule maale, kus iga meie liigtust kahtlustavalt jälgiti. Nüüd oli meil sõpru isegi nõukogudevaenulikes ringkondades. Liberaal J. Tõnisson, kommunismi leppimatu vaenlane, vestles meelsasti Nõukogude saadikuga ja kutsus meid eraviisiliselt oma koju külla. Ka kindral Laidoner ei piirdunud meiega suheldes vaid ametliku viisakusega.

1933. a keskel määrati Raskolnikov Kopenhaagenisse. Pärast loendamatuid vastuvõtte, kus kõigiga hüvasti jätsime, saabus lõpuks lahkumispäev. Kurb oli Eestist ja sõpradest lahkuda, kuid ka «uued rannad» ahvatlesid meid. Sõitsime laevaga Stokholmi. Terve sadam oli täis meid saatvaid inimesi: kohal oli diplomaatiline korpus, ametlikud isikud, ajakirjanikud, meie isiklikud sõbrad ja tuttavad. Mulle kingiti ennenägematu hulk lilli, neid oli täis terve vannituba. Jätsime kõigiga südamlikult jumalaga ja õige pea kadusid Toompea gooti stiilis tornid septembriõhtu lillakasse uttu.

Tõlkinud Tiiu Sang

VAATENURK

KALEV KESKÜLA

Parteitsensuuri nõrkemise aegu
ehk Eesti NSV Kirjanike Liidu ajakirja
viimne aastakäik*

«Looming», 1988, nr 1—12. 1727 lk

«Juba parteitsensuuri esimeste nõrkusavalduste ajal tehti katset Jaan Tõnissoni jälle avalikkuse ette tuua» alustab ülevaadet Tõnissoni taasavastamisest T[oomas] H[aug] («Looming» 1989, nr 2, lk 283). Et «Loomingu» tegijate hulka kuuluv T. H. nimetab just kirjakohitsemiskommet põhilise konksuna, millest vaba sõna ära ripub, pidasin asjakohaseks järgnevatki sõnavabaduse-vaatlust vastavalt pealkirjastada. Eks ole sõnavabaduse ajalugu ju samavõrd tseensuuri ajalugu ja on maitseasi, kumba neist põhimisena väärtustada.

Kui aga kelleski tekitab imestust pealkirja teine pool, siis tõesti, tõesti — sellist väljaannet ei ole enam, pole enam Eesti NSV Kirjanike Liitugi. Huvitav on jälgida «Loomingu» enesemääratlust (-hinnangut?) 1988. aasta vältel. Kui 1987. a 12. number nimetab end «Eesti NSV Kirjanike Liidu kirjanduslikuks ja ühiskondlik-politiliseks ajakirjaks», siis 1988. a numbrid 1—5 teatavad, et «Looming» on vähe sellest, et ajakiri, lisaks veel ka nimetatud organisatsiooni «häälekandja». 6. number laseb ennast tagasihoidlikult «kuukirjaks» kutsuda, 7. on taas

* Käesolev kirjutis on valminud EKP Keskkomitee Marksismi-Leninismi Ülikooli lõputööna. Teema üldisem püstitus pärineb Marju Lauristinilt, kes nimetatud kooli õppejõuna saatis töö autorile sõna, et viimane võiks kirjutada ajakirja «Loomingu» möödunud aastakäigust (suuline teade; vahendatud autori kursusekaaslaste poolt). Töö tuli kaitsmisele 24. mail 1989 komisjoni ees, millesse kuulusid EKP Keskkomitee ideoloogia osakonna töötajad Peeter Sookruus (kes oli kirjutist eelnevalt retsenseerinud; retsensioon arvatavasti Marksismi-Leninismi Ülikooli paberite hulgas) ja Tõnu Kaljumäe ning eelnimetatud õppeasutuse direktor Aino Kään. Komisjon hindas tööd hindega «hea» (hinne ja P. Sookruusi ning T. Kaljumäe allkirjad autori õpinguraamatus; õpinguraamat autori valduses). Autorile on väljastatud diplom (kuupäevastatud 6. juuni 1989; perekonnanimi vigaselt kirjutatud — Keskküla; autori valduses), mis kinnitab, et ta on lõpetanud EKP Keskkomitee Marksismi-Leninismi Ülikooli poliitmassilise töö teaduskonna ajakirjanduse osakonna. — Autor

«häälekandja». Alates 8. numbrist kinnistub nimetus «Eesti NSV Kirjanike Liidu kuukiri», 12. numbris toimub aga vastu eelnevaist loominguupalavikulistest otsingutest üleskõetud lugejaootusi metamorfoos hoopis väljaandja enese nimega ja numbriga tiitel-lehelt loeme: «Eesti Kirjanike Liidu kuukiri». Juba säherdune vaevaline aga viljakas emantsipatsioon üksi vääriks politoloogilist ja psühhoanalüütilist eritlust. Kuidas kujunevad nüüd kuukirja väljaandja suhted tolle riikliku moodustisega, kes oma nimetuses ei ole veel säherdust enesekastratsiooni läbi viinud? Kas ei ole «Looming» nüüd (sise-) emigrantlik kuukiri? — Neile küsimustele ei oska ja ei ole ka õnneks vaja vastust anda, sest vaatluse all on ju ajakirja viimne nõukogulik aastakäik.

Oluline on rõhutada, et «Looming» ei ole mingil juhul spetsiifiline, elitaarne ega moesõnaga väljendades ekstremistlik väljaanne, ka mitte «perestroika laps», vaid pika traditsiooniga (mille truuksuses võib küll kahelda) laiaide kultuurihuviliste hulka-de lugemisvara. Niisiis võib arvata, et ta väljendab ja kujundab kultuuritahtelise eestlaskonna üsna üldist meelsust. «Revolutsioonilise 1988.» aastakäigu vaatlus pakub suurepärase võimaluse jälgida, mida inimesed mõtleavad ja kirjutavad vabaduse tuleku või vähemasti tseensuuri nõrkemise ajal ning kuidas toimib vabaduse sõnavabaduse kaudu. On selge, et ühelt poolt on «Loomingu» autorkonda ja toimetajaid tagant sundinud soov avaldada kõige põletavam, kõige kisendavam, teiselt poolt on avarduvaid horisonte ikka veel varjanud tseensuuri raudne kardin. Kolmandana tuleb muidugi arvesse informatsiooni ja materjalide kättesaadavus. Kokkuvõttes võib siiski arvata, et 1988. aasta «Loomingus» (nagu mõnes teiseski heas eesti väljaandes) hõigati välja ahistatud Eesti ühiskonna hinge kõige enam muserdanud küsimused ja mitmele neist anti ka vastus — kui mitte konstruktiivne, «poliitilisest reaalsusest» lähtuv, siis vähemasti õiglane. Et südamevalva vähendada, tuleb ülekohus veel ja veel kord üle rääkida.

«Loomingu» ümbersünd toimus 1987. aasta 12. numbris.** Olnud selle päevani

** Siin ja edaspidi palume lugejal silmas pidada vahet konkreetse ajakirjanumbri valmimis- ja ilmumisaaja vahel, mis on tingitud N. ajakirjanduse pikast trükitsüklist. Nii on ka «Loomingu» 1987. a detsembrinumber antud ladumisele juba 3. novembril. Toim.

perestroika keskmises tempos sörkiv kombine häälekandja, leidis ta äkki uue näo või heitis endalt vana maski. Et see on jõulunumber, võiks ajakirja ärkamist esimese hooga usuliseks pidada, kuid meie oludes on see siiski eeskätt poliitiline — ühe kindla riiviga suletud tabu kivisest kongist vallapäästmine. Jõulujutud on julge protest meie madala, tahmase ja tarakanise ateistliku taeva vastu: isegi kui Jumal on meie pea kohalt minema aetud, on meil ometi õigus tähistada tema sünnipäeva, nagu seda teevad kultuurinimesed kogu haritud maailmas. Ja meil on õigus väljendada oma isiklikke tundeid nähtuste vastu, mida meie «progressiivseim maapealne formatsioon» kamandada ei suuda. Vahest kõige olulisemaks tõusis tõik, et jõulud, pühad ja pidulikud «inimeste jõulud», on paljudele mälestuseks ajast, kui meie üle ei valitsenud mitte see, vaid üks teine maapealne riik ja inimliku maailma seadus.

Samast numbrist alates saab nähtavaks teinegi põhjanev poliitiline murrang: väliseesti kirjandus võetakse vastu ja omaks ning seda pealegi senisest täiesti erineval viisil. Oli ju siiani üle Läänemere ja Suure Lombi viiva sõnasilla valvajak reservatsioon, kroonu käsk, mis ütles: meie mõistame kohut, sest meie päralt on õigus. Ja mõned liberaalsemad kohtumõistjad püüdsid ju vahel ka «teise kaeviku meh» nende ajaloolises piiratuses mõista, kuid see oli ikka kõrge (klaas)mäe otsas istuja nukker naeratus vaeste Sisyphoste üle, kes ometi kunagi seda näha ei saa, mida siit ülevalt nähakse. Nüüd võetakse kadunud poeg vastu ilma suurema suupruukimiseta, sest siinmailgi on selgeks saanud, et tegelikult on kadunud hoopis kodu. «Kangro kuulub rahvale», kõlab Udo Uiho uue aja käsusõna (nr 4, lk 557). Niipalju, kui meie rahval on kirjanikke, on nad kõik liha meie lihast ja luu meie luust, meie ühine sõna, lootus ja palve. Kangro, Lepik, Laaban, Mägi ja kõik need teised. Kõrvuti väliseestlastega, kes «emigrantliku ladviku ja LKA palgatööjõust» järsku eesti kirjanikeks ülenenud, astuvad ette ka sügavasti surnuks vaikitud siseemigrandid (Helmut Tarand, Mark Udam), kellest oli ehk ainult mõnel kirjandusvälisel ringkonnal aimu. Tõsi, neil on enamasti see hea omadus, et nad on juba surnud. Võimul, kes neile kunagi kogemata kombel liiga tegi, puudub seega nüüd vajadus nende ees vabandada ja järelikult pole tal vaja ka nende peale viha kanda.

Kolmas ja olulisim, järjekindlaim ja lõovaim suund mõõdunud aasta «Loomingus» oli ajaloolise perspektiivi loomine. Ilmusid artiklid ja mälestused sellest kõigest, mis kunagi oli ja kuidas kuri kolmekümne

ühendas ja närune neljakümnes eesti rahva hukatuse sisse saatsid. Mis sellest kõigest on saanud, näeb igaüks isegi, aga ega lähemaks selgitusekski tulist kirjatähte kokku hoita, olgu näiteks või Endel Nirgi «Juhuslikud eksitused» (nr 6, lk 830). Ootuspäraselt teritub kirvesteravaks «Mõtete ja märkmete» nurk ja seda kohe 1987. aasta viimasest numbrist peale. Jaak Allik leiab seal, et meie võitlev leheneegerkond pole Molotov—Ribbentropi pakti avalikustajaile lugematuid vastulööke jagades just kõige ausamalt käitunud. «Me astusime riiki, kus äsja oli tapetud kogu seal asuv EKP juhtkond,» kirjutab Allik (lk 1688). Nagu oleks veel kuskil keegi, kes seda ei teaks! Mäherdune triviaalsus, aga kui vägevalt kõlab. Eks osuta selle lause üllatusväärtus meie vaikselt skisofreeniale, mis jätab täiesti loomulikuna osa teadmistest sõnastatavuse ja mõtteoperatsioonide valdkonnast välja. Samahaaval hakkab sugenema seisukoht, et kodanlikus riigis, kus inimesi poliitilistel põhjustel parajasti ei tapeta (nagu ei tapetud Eestis Pätsi võimu aastail) on rahval (sealhulgas kommunistidelgi) märksa mõnusam elada kui sotsialistlikus, kus parajasti tapetakse (ja just eriti kommuniste). Eks ole mõnigi endis-aegne enamlane elavate kirjas ainult juhuse läbi, et ta 1937. aastal Patareis, mitte Lubjankal viibis.

Samas rubriigis ilmunust võiks ephhi-loovana esile tõsta järjest tegusamaks ja (kuri)kuulsamaks muutuva Eesti Muinsuskaitse Seltsi pöördumist «Kas uus ärkamis-aeg?» (nr 2), milles kuulutatakse välja ajaloolise pärimuse suurokogumine. Märtsinumbri esineb Toomas Haug katsega rehabiliteerida sini-must-valge lipp. Katse õnnestub ja sõnale järgneb peagi tegu: aprillis ilmuvad EMSi eestvõttel trikoloorid oma füüsilises olemises, mida miilits küll paari järgneva kuu jooksul teatavat nõutust ja ebajärjekindlust ilmutades aeg-ajalt katkirebimise teel vastustab.

5. numbris võetakse ette Eesti Vabariigi rehabiliteerimine. R. Ruutsoo, M. Laar, M. Hint, E. Nirk, A. Viires, U. Liivaku, M. Kalm ja A. Takkal annavad lõovates lühiartiklites (millegipärast tahaks neid infotihedaid kirjatükke «spravkadeks» nimetada) ülevaate teaduse- ja kultuurioludest Eesti Vabariigis, Eesti Ajal. Täie selguse ja vastutustundega tehakse lugejale selgeks, et Eesti riik oli väärt riik, ja see, et ta meie sõrmede vahel kildudeks löödi, oli õnnetus, mitte õnn, nagu seni arvatud. Tähelepanuväärt väljendusrikka pildi sellest õnnetusest annavad J.-R. Liivak (nr 6), Ülo Uluts (nr 9) või ka Helmut Maandi (nr 10). Aasta keskel on jõutud sellisele vabaduse astmele, et Eesti Vabariigist võib

rääkida ilma kavaldamise ja reservatsioonideta. Loobunud on stagnaagse eesrindliku eesti ajakirjanduse tuntud võttest, mida võiks nimetada «positiivseks demagoogiaks». See seisneb värskemate ja liberaalsemate mõtete esitamisel nende hoolsas fundamenteerimises vanemate ja kaasaegsete klassikute lõõklausetega, küsimata, kas neil on ka kõneldavaga midagi ühist. Iga kuuga astutakse samm sõnavabadusele lähemale: 6 numbris õiendab Ülo Mattheus, et tema poolt 4. numbris avaldatud ülevaatest on miskipärast välja jäänud A. Takkeli ettepanek N. Liidust välja astuda. Kui aprillis sellest konstitutsioonilisest õigusest veel rääkida ei tohtinud, siis juunis oli konstitutsiooni vastu tekkinud juba teatud austus, rääkida juba võis. Oktoobrinumbris (lk 1439) palub Hando Runnel oma luuletuse «Lühike maailma ajalugu» (nr 5, lk 632) esoteerilist värssi «viimne faas on populik» lugeda rahvalikult üldmõistetaval kujul: «viimne faas on enamlik».

«Loomingu» 8. number trükib ära Molotov—Ribbentropi pakti ja selle salajase lisa eesti-, vene- ja saksakeelsed tekstid. Kommentaarideta. Kommentaariks on elu ise. Aasta tagasi sünnitas grupi teistimõtlejate nõue MRP avalikustada mõnedes ühiskonna tervetes jõududes kahtlusi, et tegemist on seksuaalsete kõrvalekalletega (I. Koni väitel on poliitiliselt ebalojaalseid juba antiigist peale homoseksualismis süüdistatud). Igatahes on nüüd see parteiringkondade poolt vaenatud ettevõtmine tollesama partei tsensuurinõelasilmast läbi tulnud. Muutub partei ja tema tsensuur ühes temaga. Pealegi on ju vähetõenäoline, et ERSPs oleks homoseksualiste suhteliselt rohkem kui EKPs, absoluutarvudes on aga viimases neid kindlasti oma paarsada korda rohkem.

Kõnekaks näiteks ajast, mis muudab end nii kiiresti, et eile kirjutatud sõna täna enam oma kohta ja aega ei leia, on 9. numbris avaldatud EKP KK Partei Ajaloo Instituudi teadusliku nõukogu koosoleku protokoll. Küsimus, kas V. Kingissepa sünniaastapäevaks avaldatud materjalid olid ebasobivad või ehk ühekülgsed, ei suuda olukorras, kus ajakiri ja kogu ühiskondlik ümbrus kõneleb terve rahvuse kannatusist ja kümneist tuhandeist hukkuinuist, küll enam erilist kõlapinda leida. Aasta lõpuks jõuab «Looming» selleni, et hakatakse avaldama «vaenulike häälte» (T. H. Ilves, nr 8) ja «emigrantliku ladviku» tegelaste (A. Varma, nr 11) kirjatoid ning nende sõnu kinnitavad ka kodumaised autorid: jah, Eesti on N. Liidu poolt okupeeritud riik. Mida oligi tarvis tõestada.

Mäletatavasti on «Looming» kirjandusajakiri. Kuidas elas ja teostas ennast seal möödunud aasta jooksul avaldatud ilukir-

jandus? Kas oli midagi kunstiliselt uut? Võiks muidugi kergemeelselt vastata, et ei, ei olnud (kui mitte arvestada O. Remsu geniaalselt algatust arvustada kirjanike teoste asemel nende garderoobi — vt nr 3, lk 420), kuid see vastus oleks tõesti kergemeelne. Asi on nimelt selles, et muu aines, ajalugu ja poliitika, «elu ise» on praegusel hetkel oma tähenduses nii valdav, et ilmunud kaunis-kirjanduse esteetilistele väärtustele ei oska ilma ajalise vahaamaata pädevat hinnangut anda. Tõsi, ka ilukirjanduslikes teostes (Valton, Kross, Kaugver, Vaigur) kõlas kaasa ajaloo ülekohtu teema, pealegi isiklikult läbitunnetatuna, kuid leidmata kirjanduslikus vormis siiski sellist kõlapinda kui vahetu mälestuse või dokumendina. See on minu meelest oluline ja isegi hea. On ju Vene impeeriumis kehtinud viimase ajani vene revolutsiooniliste demokraatide tähelepanek: rahvas, kellel on võetud poliitilised vabadused, peab tegema poliitikat kirjanduse kaudu. Kirjandus ongi seesama mis poliitikal Seda kinnitasid elavalt ka Heino Kiige «Maria Siberimaal» (avaldatud esmakordselt 1987. aasta «Loomingus») ilmumise ümber peetud võitlused ning järelekajad. Paistab, et nüüd hakkame sellest maskeraadist üle saama. Kirjanikule on järsku avanenud ootamatu võimalus teha poliitilisestki ainesest kunsti, kirjutada tema enese vastu toime pandud inimsusevastastest kuritegudest ja publik aktsepteerib selle kunstina (mis paraku ei ole küll nii huvitav kui lendleht või salalepe), mitte poliitikanä. See on enneolematu olukord kogu Nõukogude riigis, võib-olla kogu sotsialistlikus maailmasüsteemis.

Võib muidugi küsida: kas see on soliidne, kui kirjandusajakiri mässab poliitikaga, õhutab (r)evolutsioonileeki? Aga, kallid kaaskannatajad, kas see on soliidne, mida «Looming» eelnevad nelikümmend aastat on avaldanud, 40.—50. a. arutusest 60.—70.—80. a-te kompromisside, vassimiste ja lõpuks hammaste kiristamiseni. «Mitte ühegi tähelepanu äratava romaani, luuletuse või artikli ilmumine ei ole nii tähtis kui üldine nihkumine sõna- ja trükivabaduse tegelikkuse poole,» kinnitab peatoimetaja Andres Lange mets oma kursi õigsust («Looming» 1989, nr 1, lk 124). Kuhu see kurss viib? Tõenäoliselt selleni, et peagi hakkab «Looming» trükkima lendlehti, referendumblankette ja Eesti Vabariigi isikutunnistusi. Rebigu aga armas lugeja need kaante küljest lahti ja jagagu kellele tarvis. Minu meelest oleks see soliidne, vähemalt revolutsioonilis-romantiline. Ankeete (need, kes isemajandamisele vastu, on lollid ja kurjad!) on ju juba avaldatud.

Oluline on «Loomingut» kiita sellegi eest,

et vähemalt möödunud aastakäigust ei leia mingit märki meie perestroika-ajakirjanduses aeg-ajalt kasutatud kahtlase eetilise väärtusega võttest, mis seisneb selles, et luakse endale ja vähenõudlikule lugejale vaenlase kuju (enamasti mõnest ERSP-mehest või -naisest), tehakse selgeks, et too on halb ja arutu, sest tahab vabaks ja välja, ning kui kirjutise autor on piisavalt kõiki veennud, et tema ise «vaenlaste» hulka ei kuulu, hakkab temagi vaikselt vabadust ja viimaks välja küsima.

Kokkuvõtteks: «Looming» oli 1988. aastal revolutsiooniline väljaanne. Seda on tähtis rõhutada sellepärast, et mõnd teist väljaannet aastate pärast uurides võib jääda mulje, et meil toimub praegu hoopis kontr-revolutsioon: nii palju ilmub palveid, hoiatusi, manitsusi ja ähvardusi — kõik puha reaktsiooni arsenal. Suur osa eesti rahvast ja tema häälekandjaid asus 1988. aastal skisofreenilises seisundis: kas me oleme eesti või nõukogude inimesed? Kui palju üht ja kui palju teist? Mulle näib, et «Looming» identifitseeris ennast põhiliselt ikka eesti inimese häälega, saades aasta lõpuks nimeiliseltki Eesti Kirjanike Liidu häälekandjaks. Tema panus kadunud aja taasleidmisse on olnud silmapaistev. Mis tsensuuri puutub, siis ega lohe pole veel surnud. Põduru-sele vaatamata võib ta viljakaid tingimusi nõutades kasvatada aina uusi päid. Ikka veel toodavad tuhanded tehased meie maal raud-eesriide lappimiseks terastraati. Ometi seostub mu lootusriikas kujutus läinud aasta võitlevast eesti ajakirjandusest telepildiga toimekaist Ungari piirivalvureist, kes, tangid pihus, aastakümneid iseene poolt veriselt valvatud traattõket puruks nüsisid.

Mai 1989

KARL MARTIN SINIJÄRV **Sõbralik Lyhiohe ehk Mis Sellest Sai**

Sirje Kiin. Mis sinust saab. Kujundanud Tõnis Vint. «Eesti Raamat», Tallinn, 1989. /40/ lk.

«Psyhholoogiline sygavus, lihtsus karakterite kujutamisel...». «Tegu pole täiskasvanute luulega, tegu pole lasteluulega. Tegelikult tundub mulle, et siin pole üldse mingi luulega tegemist...» Need kax hinnangut või õigemini osa hinnanguist, mis teineteisele nii armsasti vastu käivat näisid, intrigeerisid mind mõnevõrra, milline emotsioon omakorda sundis tutvuma teosega, mille kohta nyid arvamust avaldada võtan. Ja see arvamus pole ka paraku mitte yhene — ei saa ma nõustuda ei Eesti- ega Soomemaalt pärit ajakirjaniku seisukohaga. Karakterid on ju tõepoolest

lihtsalt välja toodud, seda eitada ei ole mõtet, olgu siis psyhholoogilise sygavutiminekuga nii, kuidas on. Ega vist siiski eriti ei ole. Samas aga on võimatu väita, nagu polex tegemist luulega — avage mõni entsyklopeediline teos ja vaadake, definitsiooniga klapiib, kyllap siis on luule. Kysimus taandub tasemele ning see pole kerge kysimus.

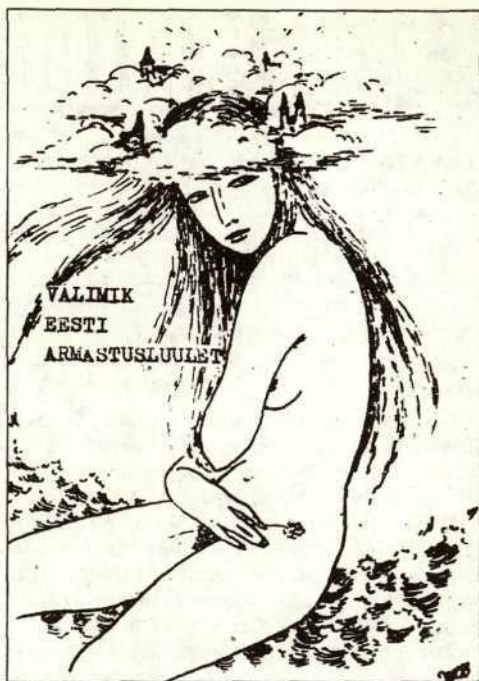
Raamatust enesest valmishinnangut (toimetusepoolset vm) ei leia, kui muidugi mitte pidada iseloomustuseks märget «keskmisele koolieale» tiitellehe pöördel. Samast võib veel lugeda, et «raamatu kujundamisel on kasutatud meie esivanemate peremärke ja originaalset maailmapilti». Kujundus, ei saa salata, on tõesti tuntud headuses. Kyll aga kerkib yles probleem, mix pole eelpoolnimetat maailmapilti võimalik välja lugeda tekstidest endist ning jääb selgusetux, milline seos on didakti-listel labavärsikestel põlvkonnataguste klassi-kaaslaste elusaatuste kohta peremärkide ja arhailise keskkonnaga. Seose taotlemist lubavad siiski oletada valimiku esimene ja viimane luuletus ning hr Vindi saatev sõnum (illustratsioonele? textele?), ometi ei sisaldu isegi viimases olulist pidepunkti kaugemaleulatuvate järelduste tegemise x luulekogu suhtes, kuigi iidse symbolika lahtimõtestamise vajalikkusele noorema põlvkonna tarvis viitab see kyll ning tahax loota, et just sellelt alalt saab lähiajul miskit põhjalikumat lugeda.

Mis aga puutub textesse endisse, siis... Pärast kuluaarides ohtrasti mitmevärvilisi laineid lõõnud «poliitilist autobiograafiat» olex tahtnud vastse teose kohta just nagu midagi head kirjutada. Et see aga sisulistel põhjustel mõnevõrra raskendet on, nentigem paljukannatanud autori taasavaldamise fakti ilmet rõõmustavust. Mis mõistagi ei tähenda veel, nagu saaxin aru kirjastuse «Eesti Raamat» valikuprintsiibist — mida neil seal tolmumas on ja mida nad seal tolmujatest avaldavad. Hea disain ei saa ju vabandada sisulist /poetilist vähehtlevust ja triviaalsust; võibolla olnux kasulikum lasta raamat trykist ilmuda nudismiprintsiibil, jättes vaid illustratsioonid ning palju vaba ruumi lugejale mõttetööx. Kõige austuse juures lugupeetud proua kirjandusteadusliku ja -kriitilise palge suhtes ei või siiski jätta sõbralikult ohkamata paraku nii nukravõitu lastekirjandusdebyydi puhul. Ning antagu mulle andex minu sõnad, nagu ka mina andex annan oma sõnujatele. Neidki pole vähe.

SULNO TAUNIST Hebla lemmekupik

Valimik eesti armastusluulet. Luuleklubi «Ilmre». Illustreerinud Mare Raidma. Tallinn, 1988. 56 lk.

Harva säratub nõlges argipäevas helemeid, mil tunnetuks lembuse malnidust. Tõelise ilmre enle on «Ilmre» luuleklubi ilmutusel tulnud valimik armulaule kolmelt kümnelt ja veel neljalt Eestimaa lüürikult (von Tiesenhausen, Kristjan Jaak Peterson, Lydia Koidula, Friedrich Reinhold Kreutzwald, Anna Haava, Juhan Liiv, Karl Eduard Sõöt, Ernst Enno, Gustav Suits, Jaan Oks, Marie Under, Arthur Adson, Henrik Visnapuu, Erni Hiir, Heiti Talvik, Uku Masing, Karl Ristikivi, Ivar Grünthal, Artur Alliksaar, Debora Vaarandi, Juhan Smuul, Aleksander Suuman, Paul-Eerik Rummo, Jaan Kaplinski, Andres Ehin, Valev Mirttem, Viivi Luik, Juhan Viiding, Andres Vanapa, Mari Vallisoo, Ilmar Trull, Aado Lintrop, Merike Õim, Mari Käbin), lisaks ühe tundmatu autori «Setuneiu kosjalugu». Mõistetavasti ei ole hõrgus valimikus kõigi taidurlike loojate lembesõnu, kuid ka Valmar Adamsi, Betti Alveri, Friedrich Robert Faehlmanni, Peeter Novodi ja Hando Runneli niidsate värsihäitsmete puudumise korvab väiksest raamatust hõllanduv olbus. See on omamoodi jätkatus Valev Mirtemi koostatud prantsuse, inglise ja saksa varasemate aegade lembe-lüürika põimikule «Erato lüüra», mis «Vikerkaareski» (1987 nr 10, lk 90) kalbe vastuvõtu osaliseks sai. Rahvusaate ärkamise aastal on loomulik hurmsammul siirduda Euroopa luulenurmelt maarjamaisele. Sirenõtkele antiiktraditsioonile asetub kõrvu lääbse eestlase tundehüüd, olgu see Visnapuu «Ih-ah-ahhaa! Ah-haa! Ih-ah! Oh-oi!» (lk 21) või Hiire «Simm surgu-surm turgu turm» (lk 27). Vihku põimitud luuleridust aimub armastuse saladus, aimub ka värssse, mida seal pole, nagu või Visnapuu: «sul on üks imeilus väike asi must,/ diskreedi koha soojain

voltiden/ ja kaksiti käib kokku poltiden». Vihu hebla vaimususega ranguvad Mare Raidma joonpildid, ehk korbemadki kui Liive Koppeli omad Võru sulerahva almanahhis «Silmapiir». Armastusel ei ole hinda, ei ole seda ka kimpu klammerdatud luulehäitsmeil, olgugi et «Ilmre»-vihu eest kolm rubla tuleb loovutada. Vaimusilmi meenub Mart Mägra koostatud «Sajandi sada sonetti» (1986) ja pärastise noorte loomejüngrite kogumiku pealkirja etteaimavas «Sõnas» (1918) avaldatud poeesikatke:

Kui mäger mööda mäge maha,
on kaera kallale kargamas,
siis tema mitte paha raha taha,
vaid vatsale on vara vargamas.
Aeg on nüüd teine. On «Ilmre», «Kupar»
ja kopik. Armastus ühendab kõiki.

KALEIDOSKOOP

HANNES VARBLANE

Rush to die

«Hoorad ja kirjanikud, Maa-
hound. Me oleme inimesed,
kellele sa ei saa andestada.»

«...kirjanikud ja hoorad, ei
näe siin mingit vahet.»

Salman Rushdie

«Et uuesti sündida, tuleb esmalt surra,» lõugab romaani «Saatanlikud värsid» avalauses Gibreel Farishta, kaaperdajate poolt õhitud aviolaineri «Bolistan» rusude ning Saladin Chamchaga La Manche'i kohal Maa poole pudenedes. Reinkarnatsioonisse uskuja tarbeks on see kena küll, kuid karta on, et enamuse läänemaailma kultus- asutuste küllastajatest ei usu ei ülestõusmist, ümberkehastumist ega teispoolust ja taas- sündi, samuti nagu nad ei usu head ega kurja, pörgust ja paradisiist rääkimata. Pole ka ime, sest pörgus elavatele ei taha töötatud paradisi kuidagi kätte jõuda ja maapealse paradisi äratundmist ei või vist Kõige- vägevamgi lubada. Kirjutades «läänemaailm» ma muidugi vassin. Maaks hüütav kom- munikatsioonivõrkudes mässitud lõngakera on siiski veel hoomatavalt kerakujuline ning ida ja lään sellel eristada-piiritleda on üpris- ki raske. Sama raske kui neid ühitada, millist tõdemust oma võltsi *happy end*'iga «Bal- laadis idast ja läänest» sajand tagasi värsistas sügava koloniaalkogemusega Kipling.

Iseseisvas Indias lapsepõlve veetnud Salman Rushdie on briti kirjanik. Koda- kondsust võib taotleda, teda võib ära või omaks võtta, st ta on muudetav. Rassi- ja rahvuskuuluvusega, tihtipeale ka usutunnistuse- ga opereerida on hoopistükkis tülikam. Seda ei tohi unustada.

SALMAN RUSHDIE — sündinud 1947. aasta juunis Bombays. Vanaisa — urdu luuletaja, isa tudeeris araabia, pärsia ning lääne kirjandust. S.R. õpib Rugby's, seejärel Cambridge'is King's College'is, spetsialiseerudes ajaloole, sealhulgas ka islami ajaloole. Ülikoolis võtab osa näitetrupi «Rambivalgus» tegevusest. Õpingute lõppedes siirdub vanemate juurde Pakistani. Töötab TV-le. Ei leia rahuldust, naaseb Inglismaale ning reklaami alal leivaraha teenides kirjutab oma esimese romaani «Grimus» (1975). Sellele järgneb paljude auhindadega, sealhulgas Booker Prize'iga ülendatud «Kesköö lapsed» (*Mid- night's children*, 1981), siis Pakistani-

aineline poliitiline satiirfantaasia «Häbi» (*Shame*, 1983), reisiraamat Nikaraaguast «Jaaguari naeratus» (*The jaguar smile*, 1987) ning *The satanic verses* (London, Viking Press, september 1988). Poeg Zafar. Elas kirjanikust naise ameeriklanna Mari- anne Wigginsiga Londonis. Nende ridade kirjutamise ajal Scotland Yardi kaitse all. Asukoht teadmata.

Maailm, milles me elame, pole ühene. Rushdiet isiklikult tundev ning kui kirjanikku ülimalt hindav kirjastuse «Viking» ametlik konsultant Indias Kushwant Singh, luge- nud romaani käsikirja, suhtus selle avalda- misse 80 miljoni muhameedlasest elanikuga Indias eitavalt. Ta jäi oma seisukoha juurde ka romaani korduslugemisel. London enesest- mõistetavalt avaldas romaani. Vibu tõmmati vinna ning meile elamiseks nii armsa aasta 14. veebruaril kirjanikule surmaotsust kuulu- tades laskis ajatolla Homeini noole lendu. Nool on lennus, teel oma sihi poole, ning iraanii fundamentalistide arvates pole võima- lik tema lendu peatada.

Miks lendab see nool? Miks kätkeb ta endas, kunstniku-looja vastu sihituna, lääne vaimuinimese tervele mõistusele vastuvõeta- matut surma? Lahenduse peaks andma vastus küsimusele, millest on see raamat. Kuid kuidas vastata, kui ühest vastust pole. Romaan on ühtmoodi tõlgendatav lääne haritlasele, hoopis teisaselt ida kultuuri kand- jale ning hoopis omamoodi võib teda võtta islami massiinimene lärmaka, suunatud usulis-ideoloogilise saatumusika taustal.

«Saatanlikes värsides» lahkab Rushdie kõige järsemalt, kõige ausamalt ja seetõttu ka kõige valulisemalt oma elu (ja loo- mingu) põhiprobleemi — ühest kultuurist teise ülemineku võimalikkust/võimatust, kul- tuuride võitlust inimeses. Lihtsustatult võiks seda sõnastada: *from indianess to english- ness*, ent üksnes lihtsustatult. Romaanis otsitakse vastust hoopis mahukamale küsimus- te hulga. Kes ma olen? Kust tulevad sõnad? On nad sundsõnad? Miks isegi kirjanik pole vaba kõike väljendama? Millest ja kuidas sünnib maailma see, mis uus? Miks kuulamine on ühtaegu ka küsi- mine? Miks on kõik oma ühtsuses üheaegselt nii ainsus kui mitmus, miks on kõik nii lootusetult seotud: *allgood* ja *allahgod*; *salvation* ja *damnation*? Miks on romaani ükskahene peategelane *Gibreelsaladin Fa- rishtachamcha condemned to this endless but also ending angelicdevilish fall*?

(«... mõistetud sellesse lõputusse, kuid ühtlasi lõplikusse ingellik-kuratlikku langemisse»)? Miks peab tema, kirjanik Salman Rushdie, olema ühtaegu kõigi nende nimede (Saladin, Gibreel, Mahound, Shaitan, Allah) kandjate, nendest nimedest aimuvate persoonide ning veel kümnete teiste tegelaste ainus reaalne kehasus ja on tal kui kirjanikul selleks üldse õigust? Muidugi, briti kirjanikuna on, kuid tema pole ju ainult briti kirjanik ning päritolu, usk, haridus ja isegi eneseväljendusvajadus ei tohiks lasta tal end toppida selle saarekirstu arusaamade halastamatult ahtasse avarusse, milles ususalivuski võrdustatakse kõikolubatavusega.

Oma «sürrealistlikuks satiiriks» tituleeritud, mõneti unenäofantaasiana esitatud (või selleks maskeeritud) romaanis sekkub Rushdie, tõsi küll, vaid ühe kõrvalteemaga ja põhiliselt kahes peatükis, küllaltki äratuntavalt islami tekke ning tõlgendamise küsimustesse. Ja selles pole midagi taunitavat, kui tema lugejaskonna moodustaksid vaid lääne kultuurikogemusega inimesed. Kahjuks nii see pole. Meie massikommunikeerunud maailmas ei astu kirjanik oma raamatuga vältimatusse kontakti mitte ainult läänemaailma lugejatega, vaid ka 300 mõseega varustatud Inglismaa rohkem kui poolteise miljoni muslimiga, kõigi lääne riikide islamiusulistega ning mingil astmel maailma kõigi 800 miljoni muhameedlasega. See, mis on vastuvõetav londonlasele või newyorklasele, pole vastuvõetav TTR-i üleelamata ning rahulike meelevaldamistega harjumata islamimaade harimatule emotsionaalselt kergesti mõjutatavale massile.

«Saatanlikud värvid» on vaimukas raamat, kuid kõigele oma vaimukusele vaatamata ka väga tõsine raamat. Ta pole kirjutatud epateerimiseks. Šokikirjandus on tänapäeval konformistlik kirjandus. Rushdie raamat seisab sellest kaugel. «Saatanlike värvside» autor teab vägagi täpselt, et briti seadusandluses eksisteeriv *law of blasphemy* islamimaades ei kehti. Seal kannab seadusi Koraan. Muhameedlasele pole riigipiir ega rahvuskuuluvus kunagi olnud nii tähtsad kui usutunnistus. Samas teab Rushdie väga hästi, et isegi islamikohus ei saa süüdistatavat kohtu ette kutsumata seljataga surma mõista. Nüüdseks juba tõenäoliselt paradiisi mõnusid maitsev ajatolla Homeini ületas oma võimupiirid ning küllap on õigus neil sunniitidel, kes leiavad, et Rushdiet surma mõistes on Homeini teinud islamiliikumisele sama palju või rohkemgi kahju kui kirjanik oma raamatuga. Ning kui šiiidid (neid muide on islamiusulistest 12%) väidavad — Allah võivab Rushdiele andestada, võiks nad meenutada — surmaotsust Rushdiele ei langetanud siiski mitte Allah, vaid Iraani valitsusjuht.

Milles siis seisneb Rushdie süü, tema islamivastane agitatsioon ja propaganda? Islam on ainuomase ägedusega tundlik oma pühakirja suhtes. Koraan on muhameedlastele tähtsaheline Jumala Sõna. See on taevas talletatava araabiakeelse originaali koopia, mille tekst edastati Muhammadile peaingel Gaabrieli kaudu mõnikord nägemuse, ent enamasti kuulmismeelse ilmutuse abil. Lovest väljund, dikteeris Prohvet kuuldu või nähtu mõnele oma jüngritest. Muhameedlasele on isegi Koraani ebakorrektnete lugemine ränk kuritegu, veel vähem tohib islamiusuline lugeda või retsiteerida Koraani tõlkes, kuna tõlge võimaldab teisitimõistmist, moonutusi. Koraani olevat võimalik ning tulevat lugeda üksnes üheselt. Kuid kui Prohvet on Kõigevägevamale vaid telefonitaoliseks kommunikatsioonikanaliks, ei tohiks tehnilised rikkedki välistatud olla. Koraani omaaegsete autoriteetsete tõlgendajate järgi olevat ühel juhul selline eksitus juhtunud ning maapealseteni jõudnud saatanlik (WISWAS), mitte aga jumalik (WAHI) ilmutus. Koraani 53. peatüki värvside:

19/ «Olete te näinud al-Lati ja al-Uzzat 20/ ja Manati, seda kolmandat, teistsugust. . . » järel olevat Saatan suutnud Koraani teksti suruda kaks värssi, millest selgub, et kolme eelmainitud daami eeskostet on mõtet taotleda. Kuna nimetatud olid ühed paljudest mekalaste poolt austatud paganlikest jumalust, siis sisaldus värvsides jumalannade jumalikkuse kinnitus. Allah on aga ju ainujumal. Koraanis neid «saatanlike värvside» ei esine ning tekstisiselt lükatakse nad isegi ümber. Rushdie esitab oma romaanis äratuntavalt kogu loo ning toob ära ka värvid. Šiiitlikule Iraanile on ilmselt eriti solvav tõik, et Mahoundi ilmutuste hilisemaks, juba teadlikult äraspõhiseks üleskirjutavaks jüngriksi on autor teinud oma nimekaimu Salman Farsi (=Salman Pärslane), kes iraanlaste silmis nende eellaseks peetuna on eriti püha ja puutumatu persoon.

Rushdie romaan on polüfooniline, erinevate, ent samas ühtepõimunud süzeeliinidega (islami tekke ja Ayesha palverännu lugu, muhameedlased Bombays ning muslimi immigrandid Inglismaal, tänapäeva poliitilised voolud, terrorism, india filmitõustus jpm), teravate sapiste allusioonidega; kaasaja tegekkust sugugi mitte ainult usulis-moraalsest aspektist väga valusalt kajastav kirjandusteos.

Rushdie kuritegu, mille olemasolus ma sügavalt kahtlen, ei seisne Koraani autentsuse vaidlustamises või ka Suurbritannia võrdustamises natside Saksamaaga ning isegi mitte poeet Baali ja 12 kurtisaaniga (=Prohvet ja tema 12 naist) lõbumaja loo esitamises, mis mind väga lõbustas.

Selliseid lugusid jagub romaani küllaga. Islamimaailm võib muidugi leppimatult väita, et see, kes kahtleb vähimalgi määral Koraani saamisloos ning teksti autentsuses, kahtleb koheselt pühakirja kõigis 6236 vārsis. Siin lubatagu viidata Margaret Thatcherile, kes püüdes mõista ning tunnistada muhameedlaste solvumise sügavust, leiab, et sellised suured religioonid nagu islam peaksid olema küllalt tugevad talumaks Rushdie romaani ruumunud solvanguid.

Ausa kirjanikuna jäi Rushdie suure poliitika hammasrataste vahele. Seda on ennegi juhtunud. Ja juhtub edaspidigi. Ausal kirjandusel poliitikaga ühist teed pole. Era-kordne on Rushdie juhtum vaid maailmamaastaapse kõlapinna tõttu. On ju Iraanis, ning mitte ainult Iraanis, süütult hukatute hulgas piisavalt palju kohalikke vaimu-inimesi. Nende nimetute kaitseks pole aga keegi välja astunud.

Ajalool on küllaldaselt näiteid tõestamaks tõika, et need, kes põletavad raamatuid, hakkavad peagi põletama inimesi. «Saatanlikud värvid» sundisid paopaika Rushdie ihu, ent paiskasid suurde maailma ta hinge. Rushdie on öelnud, et algul mõtleb kirjanik välja oma raamatud, seejärel raamatud tema. Lõpetuseks ja lohutuseks Marianne Wigginsi sõnad: «Kirjanikud on alati olnud ja on üks ohtlik inimtõug, kuna sõnad elavad oma loojatest kauem, nad võivad leida pääsutee paopaigast, väljuda vaikumisest.» Raamatutel on tõesti oma saatus nagu kirjanikelgi, ent surma ei otsi neistki küll keegi.

P.S. Annaks Jumal, ükskõik milline, et Rushdie juhtum poleks üksnes pelk poliitiline episood ajaleheveergudelt, vaid eelmäng maailmahõlvega kõrgkultuuri tekkeks, milles iga looja on ühtaegu vaba, ent ka vastutav ning võimeline omaks võtma kõik oma tegude tagajärjed.

FOORUM

LINNAR PRIIMÄGI Mütoloogiat ajalooni

Tunnustan täiesti Jaan Kaplinski järjekindlat püüdlust esiteks äratada inimestes tõesti substraadina olemasolev mütoloogiline mõtteviis (maailmavaade), teiseks see neile teadvustada ja kolmandaks — teadvustatuna — väärtustada. Sellest näib olevat kujunenud J. Kaplinski eluüritus: igatahes võib täheldada, et tema arutlused, suulised ja kirjalikud, sinna sihti koonduvad.

Vahetumalt puudutab kõnealust teemat viimati kirjutus «Kord jälle nagu alguses» («Vikerkaar» nr 4, lk 78—81), kus on juttu semiootikutel (vt nt В. Н. Т о п о р о в. От космогонии к истории /к характеристике раннеисторических описаний/. «Тезисы докладов IV летней школы по вторичным моделирующим системам.» Тарту, 1970, lk 57—63) käibivast mütoloogilise ning ajaloolise mõttelaadi vastandusest.

Nende kahe mõttelaadi vastandlikkus seisneb lühidalt öeldes selles, et esimeses kehtib tsüklilisuse põhimõte, mille kohaselt «kõik uus on vaid vana kordumine», teises aga ei kehti.

Muidugi on niisugune semiootikute vastandus liiga jäik, et temaga viimseni konkreetse tegelikkuse kallale asuda, kuid **heuristilise mudelina** on tal olnud oma väärtus, eelkõige ajaloolise teadvuse tekke probleemistiku vaatlusel (ajalooline teadvus on nimelt midagi alles kultuuri arengu käigus tekkinut). J. Kaplinskil on ometi õigus, kui ta osutab semiootilise mõtteviisi enese arhailisusele, sellele, et niisugune igavesest ajast igavesti kehtiv kaksjaotus on iseloomulik just mütoloogilisele/müütilisele teadvusele.

Ajalooline teadvus seevastu ei tunnista igavesi asju ega kehtivusi. Tema suurima teoreetiku Hegeli sõnadega öeldult: ajalugu polegi muud kui asjade eelnev ja järgnev olemine **millegi muuna** kui iseendana, st asjade (ja kehtivuste) **muutumise** lugu. Uus ei saa seega olla vaid «hästi äraunustatud vana», sest midagi vana pole uuest sõltumatult üldse olemas: vana on uuega kui **iseenda uuendusega** kogu aeg kaasas ning uue kujul mees. Niisiis eristab ajaloolist teadvust mütoloogilisest teadvusest just kordumata põhimõte. Siit järgneb paratamatult arusaam, et ajaloolisele teadvusele võib revolutsioon olla vaid (küllalt järsk) uuemine ega saa kuidagi kattuda restauratsiooniga kui (ajaloolise teadvuse seis-

kohast lootusetu) katsega tagasi pöörduda millegi vana juurde.

Nagu öeldud, on selline inimeaduse kaksjaotus mütoloogiliseks ning ajalooliseks küllalt kohmakas, kirvetöö. J. Kaplinski puudutabki paari näidet, kus nood kaks mõtteviisi huvitavalt segunevad. Nii on kujutus maailma taandarengust (nt kuldajastust raudajastuks) küll arhailine, st vana, aga juba ajalooline, st mittetsükiline. (Olgu möödaminnes öeldud, et V sajandil e.m.a jutlustas Empedokles ka vastupidist, progressiivset, edenevat, ülenevat inimkultuuri ajalugu.) Kui aga selle taandarengu kujutlusele lisandub **tagaspöördumise**, lunastamise, alglähtesse taassuubumise idee (nagu Kristuse või Plotinose õpetuses), siis sulgub ring ja leiab aset naas mütoloogilisse mõtteviisi, kus revolutsioon tähendab tõepoolest restauratsiooni.

Nõnda näib heuristiline vastandus «mütoloogiline teadvus — ajalooline teadvus» olevat vaadeldav skaala otspunktide eristusena, kusjuures enamik vaimutegelikkuse nähtusi jääb äärmuste vahele, üleminekuvormiks. See on aga tõesti vaid näivus.

Mütoloogiline teadvus kui algupärasem ning ise just algupära väärtustav on ajaloolise teadvuse kui hilisema suhtes küllalt sallimatu. Too sallimatus muutub aina sõjakamaks, mida selgemaks saab tõsiasi, et kord tekkinud ajaloolisest mõtteviisist pole võimalik kuidagi vabaneda. Mütoloogiline teadvus ei saa oma antipoodi kuulutada «ajalooliseks», st mööduvaks (nagu seda temaga saab teha ajalooline teadvus), sest lõpliku mööduvuse kategooriat pole tema süsteemis üldse olemas! Enesele truudust murdmata (ning seega ise ajalooliseks teadvuseks muutumata) ei saa ta niisiis ajaloolist teadvust lihtsalt alla neelata, seda ületatuks või vananenuks kuulutada. (Küll saab seda tema endaga teha — ja paratamatult teebki — ajalooline teadvus.) Nii jääbki vaid igavene vastuseis ajaloolisele teadvusele.

Toda kangelaslikku sissivaimu kumab läbi ka J. Kaplinski kirjutisest «Kord jälle nagu alguses»: «Võiks arvata, et müütiline teadvus edaspidi kaob», aga «müütiline teadvus ei kao kuskile, vaid pigem moondab nägu ja tuleb tagasi sinna, kust oli minema peletatud», sest «mütoloogia lõhkumine» on ise «käinud müütilise teadvuse mallide järgi».

Kui ma eksin, lugedes siit välja **mütoloogilise teadvuse asendamatu** idee, siis palun J. Kaplinskilt vabandust. Aga midagi niisugust ma tema kirjutisest tervikuna siiski välja loen, vaatamata ta mõõndusele, et olemas on ka «tendents eemalduda mütoloogilisest mõttelaadist» — siis ilmselt mingi muu mõttelaadi suunas, mida ei täpsustata.

Kui mul ajaloolise mõtteviisi seisukohalt oleks midagi öelda, siis ehk järgmist.

Mütoloogiline teadvus ning ajalooline teadvus on eri **taseme** nähtused, nende polaarsus on teadvuse tasemetega polaarsus, mitte pelk «laadide» polaarsus ühel ja samal teadvuseks nimetataval tasemel. Seetõttu ei tarvitse nad üldse konfronteeruda, nende vahel, nagu nägime, on hoopis **ühendavad** üleminekuvormid.

Mütoloogiline teadvus kui algupärasem teadvuse vorm on olnud ja jääb inimvaimu pärisosaks ega kao tõesti kuhugi, eriti sealt, kus tahetakse vahetult opereerida massiteadvusega (religioon ja muud ideoloogiad). J. Kaplinski üritust anda mütoloogilisele teadvusele ka mingi **eneseteadvus**, st teadmine enese kohta, ning **iseteadvus**, st enesena oleku julgus ja väärikus, saab pidada ainult õilsaks. Pooldagem J. Kaplinskist selles.

Omaette küsimuseks jääb, kas enese teadvustamine ei lõpe mütoloogilisele teadvusele ehk nüüdki nii, nagu ta maailmaajaloo on üldiselt juba lõppenud: ajalooliseks teadvuseks ülekasvamisega ning arusaamisega, et tegelikkuses pole võimalik mitte mingi restauratsioon, ka mitte mütoloogilise teadvuse oma.

*

P.S. Stalinismi ja nõukogude «ilmalikkude riigi» loomulikum seletada bütsantsliku tsesaropapismi traditsiooniga kui saksa reformatsioonieagsete sektide mõjuga. Vt nt С. С. А в е р и н ц е в. Символика раннего средневековья (К постановке вопроса). Рпт-с: Семиотика и художественное творчество. Москва, 1977, lk 308—337. (Kasulik lugemine ka maailmaajaloo kirjutajatele.)

TIIT KUUSEMAA Müütilisest kristlusest & Kaplinskist

Käesolev arutlus lähtub mõlemast «Vikerkaares» ilmunud Jaan Kaplinski esseest (Vk 1988, nr 7: «Fašismist meil ja mujal»; Vk 1989, nr 4: «Kord jälle nagu alguses»). Kummaski kirjatükis seostab autor kristluse fašismiga/bolševismiga (JK keelepruugis: «hitlerism», «stalinism», «natsism», «ofitsiaalne ideoloogia»), tõmmates nende vahele arvukaid paralleele minevikust ja tänapäevast. Toodud näidete faktoloogilise korrektsuse kohta ei tohiks ütlemist olla ei kristlasil ega enamlasil. Küll aga ei saa sama ladusalt üle libiseda mõnedest loogika-

jõnksudest ning viimaseist tulenevaist eksiäjärelalusist.

Ilmestamaks JK mõttearendust kristlastest & bolševikest võrdleksin esimesi puuseppadega, teisi aga röövlitega. Nii ühed kui teised kasutavad sihile (paradiisi/kommunismi) jõudmiseks teatud õpetussüsteemi, mis toimib kui kirves raiduri/röövli käes. Mõlemad rajavad üldist ühismaja/maailmapiilti ilmarahva jaoks.

Kristlastest töömees tarvitab terariista avarama ja valgusküllasema hoone ehitamiseks, et seal leiaksid peale oma pere peavarju ka seni primitiivusundi koopas elavad paganad. Sest vaenlastki tuleb armastada nagu iseennast.

Bolševikud-röövliid seevastu alustavad muu-usulistest eluasemetest lammutamisest, et siis peavarjuta jäänud sundida või meelitada oma kokkuklopsitud barakki ja ekspluaterida sunnispaikseid vange kuni nende kokkuvarisemiseni. Tõrkujad klassivaenlased, kodanlased, natsionalistid ja kosmopoliidid kuuluvad aga kohesele hävitamisele.

Mõistagi pole tegelikkus nõnda üheselt must-valge (või puna-valge) — ajalugu pakub küllaga näiteid röövkristlastest ja bolševikest-õilishingedest. Ometi lahutab lähteparadigmade lahknevus kõiki võimalikud misjonärid/kirvemehed kahte vastandlikku leeri: ühed teenivad armastusjumalat, teised seevastu iseennast — inimest. Esimesed on Kõiksuse-energiale avatud süsteem, teised aga endasse pöördunud suletud süsteem. Tundes termodünaamika seadusi saame pikemalt mõtlemata anda hinnangu kummagi leeri elujõulisusele. Bolševism imiteerib kristlust; elutu kuju/mehhanism tehakse elava modelli järgi. Elus organism/hierarhia luuakse ilma puuslikust malli võtmata, kristlusel kui ülespoole avatud süsteemil pole vajadust võtta elujõuetu enesekeske bolševismi nägu.

Näeme, et JK võrdsustab välise sarnasuse põhjal kvalitatiivselt v a s t a n d l i k k e nähtusi:

Parameeter:	Kristlus	Bolševism/ Fašism
süsteemi avatus	+	—
arenemisvõimelisus	+	—
inimest/ühiskonda		
ergastav mõju	+	—
matkimisväärsus	+	—

Samastada bolševism & kristlus on üheväärne delfiini & allveepaadi võrdsustamisega.

Sama endastmõistetavusega seostab JK omavahel eritasandilised mõistetepaarid:

Kosmopoliitlus = Kristlus

Rahvuslus=Paganlus

JK ei näi tundvat/tunnustavat rahvus- ja rahvakirikumõisteid ega pea kristluse rahvuslikke jooni kokkusobivaks eheda algkristlusega. Kas peaksime siis hindama Armeenia, Gruusia ja Süüria Kirikuid algkristlusest väärdunuks?! Teisalt: ateismi kui Jumalolematuse-usku saab pidada mittekristlikuks, st paganlikuks religiooniks, mis JK skeemi järgi tuleks arvata puhtrahvuslike nähtuste kilda?!

Tõdeme, et eri tasanditelt pärinevate mõistete/nähtuste efektid kõrvutuskäses võimaldavad küll huvitavaid mõtteuperpalle, need ei pruugi aga tegeliku eluga kokku minna. Võimalik, et toodud ebavõrdlused tuleb lugeda näpuveaks või on need seletatavad kõikvõimalike võrdluste ehk näidete põhimõttelise tinglikkuse ja piiratusega.

Jätkem siis küsitavad üksiknäited ning lahakem JK mõttearenduse loogikajada kui sellist. Kokkuvõetuna oleks see järgmine:

1. Kristlaste & bolševike õpetussüsteemid on sarnased, taidurite & röövlite vahendid/relvad on põhimõtteliselt samad.

2. Osa puuseppi-kristlasi on kasutanud õpetuskirvest mõrtsukatööks.

3. Eelmiste punktide järeldusena: kristlasist puuraidurite & enamlasist röövlite verine praktika (=tõe kriteerium!) tõestab, et terariist nii ühtede kui teiste kätes on ohtlik ja taunitav.

4. Paganlast rahvuslased valdavad õpetusrelva paremini.

JK mõttekäiku ei mahu ajalooline tõsiasi, et peale mõrtsukatöö on ristiinimesed oma kirvega korda saatnud ka midagi head — nad on valmis tähunud õhtumaise humanistliku kultuuri hoone, mis püsib püsti kristliku eetika vundamendil. Olemata mingi unelmateloss, on ta oma kodukorraga osutunud vastuvõetavaks pea kõigile Euroopa rahvastele, ja mitte ainult neile. Sealt on leidnud vaimutoitu ja peavarju ka need, kes praegu igatsevad taas üles ehitada oma rahvuslikku paganausuhütti. Osutades kristluskoja kiivakiskunud kohtadele ja kunagistele konstruktsioonivigadele peab JK ilmselt paremaks hüljata kodu kui lootusetult kõdunenu, jätta remontimine sinnapaika ja asuda uut ning paremat ehitama. Siinkohal jääb üle meenutada vanarahva soovitus vanasse kaevu mitte enne sülitada, kui uus valmis on.

Jättes tondilossiks muutunud kristluskoja saatuse hooleks ja oodates vaid selle kokkulangemist, saame osaliseks nende meeste elutöös, kes vähemalt pool sajandit on kristliku kultuuri kodu lõhkunud ja erilise usinusega eetikavundamenti laiiali tassinud. Tõdegem, et eestlaskonna enamik on ilma jäänud kultuurilisest ja usulisest peavarjust ning saanud kodutuks. Ei nõukoguliku ega

lääneliku massikultuuri hõredad kuurseinad pole suutnud ega suuda asendada vaimuvalgust ja hingesoojust tulvil kodu. Seisame küsimuse ees, mida peale hakata külmetava vaimunäljase inimmassiga, keda senine *status quo* tõukab loomallikkuse suunas. Kristluskoja peremehed pakuvad neile seda varju ja rooga, mida neil pakkuda on, kutsudes ühtlasi üles oma hoonet sedavõrd parandama, et tuul ei tõmbaks ega katus läbi sajak. Kui nüüd osa kodutute karjast on kutset tähele pannud ja kristluse suunas liikvele läinud, võib see ehk muusuliselt häirida. Küllap asjata, sest enamus hulkureist on jäänud kõhkema ja jõude seisma. Nad ootavad teadajate kutset, kuhu oleks mõistlik oma jõud rakendada. On loomulik, et kutsehääli kostub ka budistidel, Taara-usuliselt ja muilki. Igati tervitatav on eluterve võistlus erisuguste vaimsete õpetuste/pääseteede pakkujate vahel — nagu äriski —, kuigi kummalgi tasandil ei saa turu küllastamatuse tõttu rääkida konkurenttsist selle tõsisel tähenduses. Seda kahetsusväärsem on, kui mingi suundumuse pooldajad hakkavad oma edemuse selgitamise asemel kujutama võistlejaid võimalikult tumedates toonides. Vaatamata sellele võidab vaimses olulusvõitluses tugevam, elujõulisem ja ... ausam.

Oleks kurb, kui Eestis tärkavad alternatiivsed religioonimaimukesed komistaksid sellesama eksklusiivsusuurika taha, mille olemasolust varem käkaskaela lennanud kristlased ning nende alla jäänud pagan-rahvad oma muhkude-vermete varal liigagi valuliselt teadlikud on. . .

JK kristlusekäsitluse tendentslikkuses pole midagi erakordset ega ootamatut; see pole seostatav mitte niivõrd konkreetse isiku, kui võrd üleüldise avaliku (eel)arvamuse fooniga. Usuprobleemide aktualiseerumise hakkame nüüd otsekui luubiklaasist suurendatuna märkama segadust seal, kus varem kaugelt vaadates näis kõik sile ja klaar olevat. Arvan, et reformatiivse, reformatsiooni ja revolutsiooni eriline rõhutatus ühiskonna teadvuses taandub peatselt koos üldise olukorra normaliseerumisega. Kui idanaabri viiendat aastakümnet kestev lakka-matu võidutsemine viimases ilmasõjas kaotanud sakslaste üle meie juba nalja kipub tegema, siis küllap sama koomiline tundub kõrvalseisjale meie endi sajanäitevanune sudimine ristirüütelitega. Ehk on aeg jätta surnud tükkis nende koleda mõõgamisjoniga rahule ja pöörata nägu tuleviku poole. Et mõista, mis sorti ja kelle monopolismi meil nüüd kartma tuleb hakata.

Läbi aegade on valitsejaid võimul hoidnud 3 tüüpi omandus: 1) maa & inimesed, 2) raha ja 3) info.

Orjanduslikus ja feodaalses (ka bolševistlikus) ühiskonnas on rikkuseks osutunud eeskätt maa toitjana ja inimesed töölooma-dena. Aga samuti info religioosse õpetuse näol (sealt siis kristliku kiriku monopolne roll Öhtumaa varasemas vaimuelus).

Kapitalistliku ühiskonna tipus püsivad ja püsivad need, kelle käes on maailma rikkus; üha suuremasse hinda läheb maa toormesalvena ja inimesed hallolluse kandjaina. Info kui valitsemisvahend on läbi teinud põhjaliku arengu: religioosse/teoloogilise asemel on astunud ideoloogiline, seda on omakorda välja vahetamas tehnoloogiline teadusinfo.

Infoühiskonnas saab keskseks valitsemisvahendiks teadusinfo, üha kasvavas toormenappuses saab eriti nõutud varaks maa.

Visandatud arenguvision peaks rahustama neid, kes näevad kristluses jätkuvat ohtu — kiriku kui valitseva jõu tulevik on tume. Oletatavasti saavad kõige erinevamad usundid infoturul ühesuguse rolli — paluja oma. Eelisasendi võib saavutada vaid tulevaste infoperemeeste (rahvus)usund, ainult kes oskab öelda, milline? Kuni me selle üle mõtteid mõlgutame, lootkem, et neid ei lõpetata reaktiivse püssirohutunnis, mille me juhtumisi istume. Seniks aga elagem sõpradena.

MART LAARI ÜMBER

Mart Laar on olnud meie toimetuse üheks sensatsiooniliseks autoriks, tema poolt kirjutatu on toonud meile nii rahvusvahelist kui ka õiguslast kuulsust. Järgnevalt avaldame mõned dokumendid, mis võiksid ka laiemat huvi pakkuda. Kõigepealt kiri Pariisis:

Pariisis, 3. aprillil 1989

Lugupeetud härra Veidemann!

Mul on au edastada Teile Ajaloo ja Ajaloolaste Kaitsekomitee Pariisi Eesti Sektsiooni avaldus Eesti NSV prokuratuuri MART LAARI AKTSIOONI asjus.

Avaldus on samal kuupäeval saadetud ENSV prokuröörile hr. L. Urgele, «Rahva Hääle» toimetajale hr. T. Leitole, «Noorte Hääle» toimetajale hr. M. Metsale, «Vikerkaare» peatoimetajale hr. R. Veidemannile, EESTI MUINSUSKAITSE SELTSI esimehele hr. T. Vellistele.

Kui selguks, et vahepeal (enne kui see kiri päralt jõuab) on MART LAARI ASI

ENSV prokuratuuri poolt lõpetatud, valmistaks see meile rõõmu ja headmeelt.

Teie võitlust stalinlik-ždanovlike monstrite vastu imetledes

V.-G. Karassev-Orgussaar

Association Culturelle et Historique
«PRO ESTONIA»

11, rue Berryer
Paris 75008 FRANCE

Mart Laari nimelise Pariisi Ajaloo ja Ajaloolaste KAITSEKOMITEE Eesti Sektsiooni AVALDUS*
Pariis, 27. märts 1989

Mart Laari nimeline Pariisi Ajaloo ja Ajaloolaste Kaitsekomitee Eesti sektsioon, tutvunud ENSV ajakirjanduses 7. märtsil 1989 avaldatud ametliku teadaandega «EESTI NSV PROKURATUURIS» paneb tähele järgmist:

1. Eesti NSV prokuratuur tegeleb — tema enda teadaande järgi — 48 aastat tagasi Eesti territooriumil toime pandud massimõrvade ohvrite ja ulatuse kindlaks tegemisega.

Eesti NSV prokuratuuri teadaandes on märgitud, et koos teiste ENSV õigusorganitega püüab ta massirepressioonide asjaolusid, samuti ka repressioonides SÜÜDIOLEVAID ISIKUID välja selgitada. Seejuures mainitakse 1941. a. Kuresaares, Tartus ja mujal toimepanduid massimõrvu.

Järeldus: Eesti NSV prokuratuur ei eita massimõrvu Eesti territooriumil, kuid ei ole veel kindel ei nende hulgas ja ulatuses, ega ka asjaolude ja massimõrvades süüdi olevate isikute osas.

2. Eesti NSV prokuratuur ei eita, et ta kasutab selles tegevuses laialdaselt ka ÜLDSUSE abi ning hangib informatsiooni isegi massiteabevahenditest.

Küsimus: Miks ei taha Eesti NSV prokuratuur paluda abi ka AJALOOLASTELT? 48 aastat tagasi toimunud sündmused on juba ajalugu — ning AJALOOLASTEL, kes toetuvad oma uurimustes nii dokumentidele, kui ka kaasaegsete tunnistustele, oleks kindlasti asjale palju kaasa öelda.

3. Mainitud kontekstis on üllatav, et ENSV prokuratuur valib oma 7. märtsi teadaandes SÜÜDISTUSTE OBJEKTIKS mitte neid, kes massimõrvu toime panid (või nende tollaegseid käskijaid), vaid just

* Kirjaviisi muutmata (toim. märkus)

AJALOOLASE, kes samuti nagu ENSV prokuratuur püüab KAASAEGSETE TUNNISTUSTE JÄRGI (kuna dokumente selle aja kohta hoitakse ajaloolaste eest ikka veel saladuskatte all) just massimõrvade asjaolude, ulatuse ja süüdlaste suhtes selgusele jõuda.

4. Milles erinevad — vastavalt sellele, mis võib välja luggeda ENSV prokuratuuri teadaandest — PROKURATUURI ja AJALOOLASE seisukohad?

Ainult selles, et AJALOOLANE on konkreetsem kui PROKURATUUR: — AJALOOLASEL on juttu kolmest külast, mis hävitati 1941. aastal Eestis koos elanikega;

— AJALOOLANE on konkreetne ka kuriteo atribuutsioonis Punaarmeele või 1941. aastal Eestis loodud hävituspataljonidele;

— AJALOOLANE — vastavalt ENSV prokuratuuri teadaandele — toob esile ka konkreetseid massimõrvu saatnud detaile.

5. Kuid just selles konkreetsuses leiab ENSV prokuratuur ALUSE ajaloolase süüdistamiseks «valede väljamõeldiste levitamises» ning ALUSTAB AJALOOLASE VASTU kriminaalasja.

Küsimus: MILLES ON SIIS AJALOOLASE MART LAARI KURITEO koosseis?

Kas selles, et ta annab arvu — KOLM küla?

Kas selles, et ta attributeerib massimõrvu PUNAARMEELE (võib-olla Punaarmee eriüksustele) või teatud HÄVITUSPATALJONIDELE?

Või hoopis selles, et ajaloolane toob — vastavalt ENSV prokuratuuri teadaandele — esile massimõrvu saatnud detaile?

6. Eesti NSV prokuratuur vastab esitatud küsimustele järgnevalt: «Tegelikult niisuguseid inimvaenulikke tegusid 1941. aastal Punaarmee ja hävituspataljonide poolt Eestimaal toime ei pandud.»

Säärasest ENSV prokuratuuri avaldusest ei saa selgeks, ega on tal siin juttu sellest, et Punaarmee kas on hävituspataljonid ei sooritanud 1941. aastal Eestis üldsegi massimõrvu, või ainult sellest, et massimõrvadele ei kaasnenud prokuratuuri teadaandes nimetatud ning ajaloolasele Mart Laarile omistatud jõhkrad detailid.

7. Sellegipoolest on ilmne — ENSV prokuratuuri teadaandest lähtudes, — et on tekkinud lahkheli ENSV PROKURATUURI ja AJALOOLASE vahel kuriteo atribuutsiooni ja kuriteole kaasnenud detailide osas.

KUID SÜNDMUSED, MILLEST JUT-

TU, EI TOIMUNUD EILE, VAID 48 AASTAT TAGASI.

Küsimus: KAS ON PROKURATUUR, KUI AKTUAALSE SEADUSTIKU ÕIGE RAKENDAMISE JÄRELVALVEORGAN, ÜLDSE pädev AJALOOKÜSIMUSTE LAHENDAMISEL?

Kas ei ole asjad nii, et AJALUGU peavad uurima AJALOOLASED? Ja alles pärast seda, kui AJALOOLASED on selgeks teinud faktid ning avastanud KURITEO, on sõna kaasa ütelda — KUI SEADUS LUBAB — ka PROKURATUURIL; ja seda selleks, et KURITEO SOORTANUD ISIKUD (või GRUPID) VASTUTUSELE VÕTTA.

Mis ei välista muidugi — erandlikult — ka võimalust, et PROKURATUUR alustab uurimusi ka oma algatusel, kuid segamata AJALOOLASI nende töös.

KAS EI OLE SEE ENDASTMÕISTE-TAV?

8. Praegusel juhul võib teha aga **järelduse**, et PROKURATUUR tahab mingil eesmärgil AJALOOLASELE suu kinni panna ning KEELATA ajalootõlgendust, mis EI OLE KOOSKÕLAS PROKURATUURI ENDA POOLT VÄLJAPAKUTUD AJALOOTÕLGENDUSEGA.

Kas tuleb veel kord meelde tuletada, et PROKURATUUR ei ole ajaloo tõlgendamiseks loodud, ning et ta ei tohi MITTE MINGIL TINGIMUSEL ajaloo tõlgendamise funktsiooni ENDALE VÕTTA.

Eesti NSV prokuratuuri Mart Laari vastane AKTSIOON loob väga ohtliku PRETSENDI. SARNAST SELLEGA POLE PERESTROIKA TINGIMUSTES VEEL TÄHELE PANDUD.

Samas peab aga ka nentima, et katse AJALOOLASELE SUU KINNI PANNA põrkab vastu ÜLEMAAILMSE INIMÕIGUSTE DEKLARATSIOONI 19-ndat ja 27-ndat paragrahvi, mis kindlustavad nii ARVAMISVABADUST, kui ka ARVAMUSTE VÄLJÄÜTLEMISE VABADUST, samuti aga ka VABA TEADUSLIKU TÖÖ ÕIGUST.

9. Eesti NSV prokuratuuri teadaande võrdlus selles mainitud **Mart Laari publikatsiooniga** ajakirjas «Vikerkaar» (11/88) näitab, et asi ei piirdu kahjuks sellega, millest ülalpool juttu, Eesti NSV prokuratuuri ja Mart Laari publikatsiooni võrdlus näitab, et ENSV prokuratuur on läinud kaugemale, kui esialgu arvata võis: nimelt läks prokuratuur Mart Laari teksti teadlikule FALSIFITSEERIMISELE.

Mart Laari mainitud artikli lähim vaatlus

näitas, et see artikkel EI SISALDA MITTE ENSV prokuratuuri poolt lugejate ette toodud ning Mart Laarile omistatud alljärgnevat lauset: «Punaarmee või hävituspataljoni võitlejate poolt hävitati Eestimaal kolm küla koos elanikega, taoti naeltega puu külge lapsi.» (ENSV prokuratuuri teadaande venekeelne tekst ütleb: «...a deti pribitõ gvozdzjami k derevjam».)

Eesti NSV prokuratuur on läinud selle lause koostamisel vanat, veel peaprokurör Andrei Võšinski poolt hästi järeleproovitud teed mööda: LAUSE ON KOKKU KOMBINEERITUD ARTIKLI erinevatest KOHTADEST, mis käivad erinevate sündmuste ja isegi erinevate aegade kohta. Samuti ei ole osa neid fakte attributeeritud Mart Laari publikatsioonis Punaarmeele või hävituspataljoni, vaid hoopis tolaeagseile JULGEOLEKUTÖÖTAJAILE.

Samuti selgub artiklist, et selles kirjapandu EI OLE MITTE AJALOOLASE isiklik aprioorne HÜPOTEEES (mis on aga samuti ajalooteaduses LUBATUD), vaid hoopis faktide loetelu, mis KOORUVAD VÄLJA RAHVA kollektiivse MÄLU TUNNISTUSTEST.

10. Õeldu heidab tumedat varju Eesti NSV prokuratuuri MART LAARI AKTSIOONILE. Vähe seda, et tegemist on PROKURATUURI jämeda katsega AJALOOLANE vaikima sundida, tegemist on ka PROKURATUURIPOOLSE AJALOOLASE ÜTELUSTE jämeda falsifitseerimisega. MIS NÄITAB, ET STALINLIKUD PROKURATUURI TÖÖMEETODID ON IKKA VEEL KÄIBEL ning LEIAVAD RAKENDAMIST EESTI NSV PROKURATUURI PRAKTIKAS.

Tähtis on teada saada, kas see on Eesti NSV prokuratuuri OMAALGATUS või käsk, mis tuli Moskvast NSV Liidu prokuratuurist.

KOKKUVÕTE:

Kirjeldatud asjaolud sunnivad meid KÕIGE KATEGORIILISEMAL KOMBEL protesteerima Eesti NSV prokuratuuri STALINLIKE MEETODITE VASTU ning nõudma MART LAARILE ESITATUD SÜNDISTUSTE MAHAVÕTMIST, samuti Mart Laarile tekitatud JURIIDILISE ja MORAALSE KAHJU HEAKSTEGETAMIST.

AJALOOLANE TEHKU oma TÖÖD, PROKURATUUR AGA oma.

Senikaua aga kuni MART LAARI ASI pole lõpetatud, võtame me endile ÜLESANDEKS teha kõige laiemat SELGITUSTÖÖD selle asja kohta PRANTSUSE AJALOOLASTE kõige laiemates ringkondades. SÄÄRANE TÖÖ ON JUBA ALUSTATUD.

Meil on otsekontakt samasihilise tööhümmaga INGLISMAAL.

MART LAARI NIMELISE PARIISI
AJALOO JA AJALOOLASTE KAITSE-
KOMITEE
EESTI SEKTSIOON

Teine dokument on seotud Mart Laari artikliga «Eesti sõduritest II maailmasõjas» («Vikerkaar» 3/89). Selle artikli avaldamise vastu protesteerisid nii võimumehed kui ka tavalised lugejad, kes pidasid teemat tavatuks või arvasid sobimatuks, et kirjutises ei leidu fašistlike kuritegude kirjeldusi. Pädeva hinnangu saamiseks pöördusime Eesti Akadeemilise Sõjaajaloo Seltsi poole.

**Eesti Akadeemilise Sõjaajaloo Seltsi arvamus
M. Laari artikli kohta ajakirjas «Vikerkaar»
1988, nr. 3.**

EASS arutas oma koosolekul pealkirjas märgitud artiklit ja jõudis järgmisele seisukohale. Tuleb tunnistada, et seni on Eesti ajaloo kõigist perioodidest kõige tendentslikumalt käsitletud Teise maailmasõja sündmusi. Faktiliselt täiesti uurimata on seejuures eestlaste osavõtt sõjast nii Saksa ja Soome kui ka Lääneliitlaste armeeades.

On täiesti loomulik, et rahvas tahab ja on õigustatud teada saada ka nende oma poegade sõjateest, kes ei võidelnud Nõukogude armees. Tuleb rõhutada et Teise maailmasõja traagilised sündmused lõhestasid peaaegu kõiki Euroopa rahvaid. Eriti kannatasid väikerahvad, kel globaaljõudude kokkupõrkes enamasti polnud võimalust valida, millises vormis nad sõjast osa võtavad.

Seni ei ole kusagil avaldatud andmeid selle kohta, kui palju eesti sõdureid Telje-riikide poolel võitles ja palju neist langes, teadmata on eestlastest väeosade loomise käik, struktuur, juhtkond ja sõjatee. Arusaadavalt on see äärmiselt delikaatne teema, sest tsiteerides üht suurimat sõjaajaloolast Liddel Harti võib öelda, et tõeliselt uurida saab ainult ü l e e l m i s t sõda, sest eelmine äratub liiga palju emotsioone. Kummatigi

on uurimistööd vaja teha, sest koos kaas-aeglastega variseb manalasse ka väärtuslik allikmaterjal.

EASS leiab, et M. Laar on oma kirjutises «Eesti sõduritest II maailmasõjas» astunud julge sammu kõnealuse teema ülesvõtmisel ja esitab ka lühiülevalde mahtu arvestades päris rohkesti huvitavaid andmeid. Kummatigi on artikli vooruseks eeskätt küsimuse püstitamine, kusjuures vastamine seisab põhiliselt alles ees.

Autor võinuks teema keerukust arvestades märkida, et kirjutis tugineb valdavalt kahel välismaal ilmunud teosel — «Eesti riik ja rahvas Teises Maailmasõjas» (10 köidet) ja 1987. a. ilmunud raamatul «Eesti vabadusvõitlejad Teises maailmasõjas». Mõlemad raamatud, olles kirja pandud asjaosaliste poolt, kannatavad kohati tendentslikkuse all ja kirjalike allikate vähese kättesaadavuse tõttu on neis ka faktivigu. Kõik see on sõjaraamatute puhul täiesti normaalne, kuid jättes märkamata allikad, on M. Laar tarbetult võtnud enesele vastutuse kõigi võimalike vigade ja ebatäpsuste eest. Sedalaadi möödalaskmistest kõige ilmsem on Saksa vägede osa lubamatu alahindamine 1944. a. Eestis peetud lahingutes.

Kahtlust äratav ka tegelikult mälestustel põhinev eesti sõdurite arv Saksa sõjaväes, nimelt 90.000. Ilmselt on siin üle pingutatud.

EASS leiab, et «Vikerkaare» toimetus oleks enne nii olulise ja teisalt vastuolusid äratava artikli ilmumist pidanud pöörduma arvamuse pärimiseks kas Eesti Akadeemilise Sõjaajaloo Seltsi või mõne tunnustatud sõjaajaloolase poole.

Vaatamata esitatud kriitilistele märkustele leiab EASS, et «Vikerkaare» toimetus ja M. Laar on astunud julge sammu, tuues esmakordselt kodumaises kirjasõnas esile olulise probleemi ja äratades poleemika, mis kõigi teadusprobleemide käsitlemisel tuleb üksnes kasuks.

Väljavõte Eesti Akadeemilise Sõjaajaloo
Seltsi koosoleku protokollist 30. märtsil
1989. a.

Vikerkaar

Toimetuse kolleegium:

Nelli Abašina, Boriss Bernštein, Valeri Bezzubov, Lehte Hainsalu, Jaak Jõerüüt, Ülo Kaevats, Maie Kalda, Mart Kalm, Veiko Lõhmus, Mihkel Mut, Rein Raud, Toivo Sikk, Rein Veidemann, Peeter Vihalemm.

Toimetus:

Peatoimetaja **Rein Veidemann** 44 58 26.
Peatoimetaja asetäitja **Alla Kallas** 60 17 72. Vastutav sekretär **Jüri Ojamaa** 44 12 48. Algupärane ja tõlkekirjandus **Märt Väljataga** 60 18 58. Teadus, publitsistika ja kirjanduskriitika **Jüri Luik** 60 18 58, **Kajar Pruul** 60 18 58 (Tartus teisip reedeni k 13—15 tel 300-45). Keeletoimetaja **Tiina Lias** 60 18 58. Kunstiline toimetaja **Jüri Kaarma** 60 18 58. Tehniline toimetaja **Ruth Haaring** 60 18 58. Korrektor **Tiiu Sang** 60 18 58. Masinakiri **Viivi Tammik** 44 12 48.

Toimetus käsikirju ei retsenseeri ega tagasta.

Praaakeksemplaride kohta saab teavet trükikoja tehnilise kontrolli osakonnast 681-411.

Toimetuse aadress: Tallinn 200031, Toompuiestee 30. Laduda antud 05. 06. 89. Trükkida antud 17. 07. 89. Ofsetpaber 70×100/16. Ofsettrükk. Tingtrükipoognaid 7,8. Tingvärvitõmmiseid 12,51. Arvestuspoognaid 10,81. Trükiarv 53 000. Tellimuse nr. 2501. Hind 45 kop. Таллинн, издательство «Периодика». Адрес редакции: 200031, Таллинн, Тоомпуйестеэ 30, телефон 60 17 72. Типография Издательства ЦК КПЭ. 200090, Таллинн, Пярнуское шоссе, 67-а. «Викерkaar» № 8, август 1989. На эстонском языке. Цена 45 коп.

Vikerkaar

45 k.
indeks 78245